

Раде Михальчић

КРАЈ СРПСКОГ ЦАРСТВА

**ДРУГО ИЗДАЊЕ
БИГЗ**

**БОЈ НА
КОСОВУ**

РАДЕ МИХАЉЧИЋ

КРАЈ
СРПСКОГ
ЦАРСТВА
ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД, 1989.

САДРЖАЈ

УВОД	7
БОРБА ЗА НАСЛЕДСТВО — ПОДЕЛА СНАГА	11
ПОЈАВА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА	36
САВЛАДАРСТВО — НАДМОЋ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА	75
САВЕЗ ПРОТИВ МРЊАВЧЕВИЋА — РАТ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА	117
ПРЕВЛАСТ МРЊАВЧЕВИЋА И КРАЈ СРПСКОГ ЦАРСТВА	147
ПРОПАСТ И ПОДЕЛА ДРЖАВЕ МРЊАВЧЕВИЋА	191
НОВА ПОДЕЛА ОСТАКА СРПСКОГ ЦАРСТВА	216
ПРИПРЕМЕ ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ	243
ОД ЦАРСТВА КА КНЕЖЕВИНАМА — НОВИ УСЛОВИ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА	260
ПРИЛОГ	282
СПИСАК ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ ДЕЛА (СКРАЋЕНИЦЕ, ИЗВОРИ, ЛИТЕРАТУРА)	284
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА	289
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА	295

СКЕНИРАО

Теодор Анагност

УВОД

Током друге половине XIV века, прецизније између смрти цара Душана и косовске битке, почиње расуло државе Немањића, постепеним одвајањем најпре периферних а затим и осталих феудалних области. Међутим, пошто је централна власт показивала знаке слабости пре 1355, а последице формирања самосталних феудалних области, односно држава, осећале су се и после 1389, наше истраживање није строго везано за ово доба.

На изучавању овог, по оцени многих истраживача, најпресуднијег периода наше прошлости, изграђивала се критичка школа у српској историографији. Ипак многе заблуде, наравно, услед недостатка савремених, поузданих извора, нису отклоњене. Али не само због штурих и непотпуних вести савременика. Збивања везана за крај државе Немањића легенда је овењчала славом најтрагичнијих догађаја српске историје. С друге стране, личности овога периода народна традиција је, тражећи узрок пропасти Царства, славила или оптуживала, уздизала или проклињала, наивно објашњавајући неминовни историјски ток вековном борбом добра и зла. Снажном и још увек живом предању није било и није лако и једноставно супротставити скучене и фрагментарне податке дипломатичке грађе, која се, посебно у односу на Душаново доба, осетно смањује. Опадање централне власти, природно, одразило се и на рад царске канцеларије. Из године у годину цар Урош издаје све мање хрисовуља, које, донекле, надокнађују малобројне исправе обласних господара. Последњу повељу Урош је издао 1366, а стицајем чудних околности за период од 1368/69. до 1378. недостају записници Већа, основне серије Дубровачког архива. Међутим, управо то доба је испуњено драматичним обртима у заједницу Републике св. Влаха. Зато смо трагали за, најчешће случај-

но забележеним, вестима у „споредним“ серијама овог архива. Неискористићених података нисмо нашли много, али и контрола објављених вести није остала без резултата.

Крајем шесте и почетком седме деценије XIV века престају вести византијских писаца Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, а нису их надокнадили домаћи аутобиографски извори. Потпуније биографије недостају једино за два последња Немањића, а родослови су имали одређену провидну намену — генеалошко повезивање великашких породица са светородном династијом.

Баш зато што о овом периоду има мало поузданих, савремених извора, он је био привлачан за дилетанте који су по сваку цену истину тражили у легенди. Често су се само на основу једног или два записа писали чланци и доносили далекосежни закључци. Прошлост се реконструисала на недозвољиво много хипотеза, које смо у нашем раду, надамо се, свели на разумну меру.

Недостатак „класичних“ изворних вести употпуњују драгоцени нумизматички подаци и фреско сликарство. Ликовни извори веома често одражавају правна стања и схватања времена у коме су настали. Занимљиво је да се резултати нумизматичких истраживања код нас недовољно и сувише бојаљиво користе. Нумизматичари обично нису специјалисти за период који описују, а познати медијевисти се, изгледа, нерадо баве нумизматичким истраживањима. Рад на нумизматици, уосталом, постаје привилегија оних који имају приватне збирке. Научне установе, посебно музеји овде су потпуно заказали.

Неочекивано, више тачних вести нашли смо код дубровачког писца Мавра Орбина. После најновијег издања *Краљевства Словена*, суд о изворној вредности појединих делова Орбиновог текста много је повољнији. Систематска анализа скоро свих Орбинових података о Јужним Словенима дала је ненадане резултате. Откривањем текстова које је Орбин преузимао од познатих писаца, истовремено су означени они делови *Краљевства Словена* који су настали на основу данас изгубљених извора. За неколико Орбинових вести, раније, чини се, а priori одбациваних, нашли смо потврду у савременој дипломатичкој грађи.

Од релативно малобројних критичких радова посвећених српској прошлости у овом периоду, на првом месту помињемо изврсну студију Константина Јиречека *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, која је значила крај легенде о насилном убиству Душановог сина. Константин Јиречек је показао да је цар

Урош надживео краља Вукашина, кога је касније традиција осудила као убицу. Заснована на богатој грађи Дубровачког архива, Јиречекова студија значила је велики допринос победи критичке школе у српској историографији, али је остало још нерешених питања баш у односима између српског цара и краља. Монографија о кнезу Лазару објављена је две године касније. Њен аутор, Иларион Руварац, творац критичке школе у српској историографији, користио је релативно мали број тада расположивих извора, те се његове странице о личности и добу кнеза Лазара данас могу не само употпунити него и другачије приказати. И када се буде појавила нова монографија о кнезу Лазару — а она би била не само актуелна већ и неопходна — Руварчево дело неће изгубити своје место у историји српске историографије не због чувеног тона његове полемике, већ као пример бескомпромисне борбе против лажног патриотизма неуких родољуба.

Студија Милоша Зечевића, *Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником*, крцата је подацима али и истачним закључцима. Његове погрешне интерпретације не могу се бранити недостатком једне солидније историје Срба, јер је много раније био штампан већ поменути Јиречеков рад *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*. Не без тенденције, Милош Зечевић је приметио да је рад Василија Марковића, *Односи Дубровника са Србијом од 1358. до 1362. године*, заснован на чињеницама које је већ изнео Константин Јиречек. Међутим, судови Василија Марковића су трезвени и тачни. Рад Лазара Мирковића, *Мрњавчевићи*, практично не доноси ништа ново и већ је у време своје појаве наишао на оштру критику. Велику помоћ у нашем истраживању пружиле су нам две расправе Михаила Динића, *Растислалци*. *Прилог историји распада српског царства*, и *Област Бранковића*, а затим један од његових првих радова, монографија *О Николи Алтомановићу*. Мада је штампана пре непуне четири деценије, овој монографији могао би да се дода само један податак из Дубровачког архива, па и он је споредан јер се односи на Николиног оца Алтомана, што још једанпут потврђује солидност истраживања Михаила Динића. Ипак, када се делатност Николе Алтомановића прати у склопу свих збивања на територији Српске државе и упореди са осталим обласним господарима, слика о младом жупану донекле се мења.

Резултати монографије Георгија Острогорског *Серска област после Душанове смрти*, показују оправданост истражива-

ња процеса настајања области феудалних господара. Прецизном анализом фрагментарних података углавном дипломатичке грађе, аутор је оживео једну државу о чијем се постојању више наслућивало него знало. Морамо да нагласимо да се о Серској држави сачувало сразмерно далеко више података него за остале српске феудалне области. За разлику од поменуте монографије, циљ нашег рада није детаљно и свестрано истраживање сваке феудалне области, већ процес настајања нових области, нових држава на територији Српског Царства у доба опадања централне власти.

Досадашња гледишта о пропасти државе Немањића поодавно су изискивала темељну ревизију. Било је довољно да се тачно утврди време деловања појединих обласних господара, па да се лако уочи чињеница да сви великаши нису формирали феудалне области у исто време нити одмах после смрти првог српског цара. Примера ради наводимо да се области Војислава Војиновића, Вука Бранковића и браће Драгаша временски искључују јер су последње две настале после маричке битке, а Војислав Војиновић је умро тачно осам година раније, септембра 1363. Међутим, чак и на школским историјским картама упоредо су представљене области, односно државе, кнеза Војислава Војиновића, кнеза Лазара, господара Вука Бранковића, браће Дејановића (уместо Драгаша), краља Вукашина, деспота Јована Угљеше, браће Балшића, деспота Јована Комнина Асена, цара Симеона и Томе Прељубовића. Тиме се стекао погрешан утисак о наглom и потпуном расулу државе цара Уроша. Распад Царства изазван унутрашњим сукобима није карактеристика првих година Урошеве владавине. Душанов наследник није био беспомоћан како се то у литератури обично наглашава. Овакво мишљење изграђивало се као последица свести о највећем територијалном проширењу Српске државе за време Душана и расулу Царства после њега. Та чињеница сувише је снажно деловала и на неке истраживаче који нису припадали романтичарској школи у српској историографији и потисла Урошеву личност и стварну улогу у други план. Н е ј а к о м Урошу супротставља се цар Душан С и л и и. Овим упоређењем често се неоправдано поједностављује сложен историјски процес, који се одвијао поред и мимо жеља и хтења два суверсна из периода Царства. Силни отац и нејаки син остају као типичан пример прецењивања улоге личности у историји.

БОРБА ЗА НАСЛЕДСТВО ПОДЕЛА СНАГА

Опадање централне власти, условљено унутрашњим економским, политичким и друштвеним развитком српске средњовековне државе, није почело одмах после смрти цара Душана. Ипак, и слабљење централне власти и распад Српске државе везује се за почетак Урошеве владавине.¹ У томе је, углавном, сагласна старија и новија, страна и домаћа историографија. Прецизна анализа извора, посебно дипломатичких, не потврђује ово мишљење. Једини савремени извор на основу кога би могло да се брани скоро неподељено мишљење о распаду Српског Царства непосредно после Душанове смрти је исказ Јована Кантакузина, савременика српских царева, које он, наравно, не признаје. Стога ћемо навести његов познати и често цитирани извештај који захтева строги критички приступ. „Око тога времена умро је и краљ (цар Душан — прим. аутора) господар Трибала и међу Трибалима избило је не мало комешање. Краљев брат Симон, који је господарио у Акарнанији, стаде тражити власт у свим српским земљама, у мисли да су његова права претежнија, а уз њега беху многи српски великаши. А Урош син краљев диже војску да очевину од стрица брани. Мајка му пак Јелена нити приста узи сина нити уз девсра Симона, него себи одвоји многе градове, окружи се доста знатном силом, и поче да влада сама за се, те нити је кога нападала нити је коме помагала. Најмоћнији пак великаши поистериваше ниже и слабије, приграбнше, сваки себи које су год могли околне градове, па једни пристадоше уз краља, једни уз Симона, стрица му,

¹ У том смислу цитираћемо само једну, веома карактеристичну реченицу Н. Радојчића: „Чим је цар Стефан Душан заувек склопио очи почело се јављати расуло силне српске царевине.“ *Сабори*, 145; *Зборник К. Јиречека* I, 349 сл.; *Историја Срба* I, 327; Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 157.

али не као млађи и господару потчињени, него као савезници и пријатељи који потпору шаљу. Неки опет не пристадоше ни уз једног ни уз другог, него се држаху уз онога ко је јачи, очекујући шта ће бити, спремни да пристану уз онога ко напослетку освоји. И на хиљаде страна растурени почеше међусобно гложење.² Слика, без сумње, верна и дубоко ухваћена, с правом закључује Стојан Новаковић.³ Али јој није место на почетку Урошеве владавине. Бар се са другим, поузданијим изворима не може да усклади и потврди. Стање византинолошких истраживања данас омогућује нам да кажемо нешто више о Кантакузину као државнику и његовој политичкој улози после абдикације, али не много више као писцу.⁴ Његови мемоари континуирано прате догађаје до 1358/59, а последњи забележени догађаји су из 1363/64.⁵ Осетна празнина између ова два датума говори нам да дело није довршено. Претпостављамо да је смрт спречила овог енергичног и упорног политичара и амбициозног и снажну личност у довршењу мемоара, него спорадично бележење догађаја из 1363/64. у заокружено и целовито дело до 1358/59. године. Цитирани део о Србији „налази се скоро на крају његових мемоара“, приметио је Константин Јиречек, који из ове чињенице не извлачи никакав закључак.⁶ Тешко би се могло претпоставити да је Кантакузин овај део писао непосредно после абдикације и Душанове смрти. И сам почетак овог извештаја — *око тог времена умро је и краљ, господар Трибала* — уверава нас да је аутор наведени одељак о Србима писао из одређене временске дистанце. Подсећамо да је између абдикације и смрти Јована Кантакузина протекло непуне три деценије.⁷ Но када је написано ово дело — односно спорна 43. глава — није утврђено. Једно је сигурно. Импресивна слика о распаду Српске државе савремена је њему, али не и почетку владавине цара Уроша. Нереди, унутрашње размирице, немоћ централне власти и расуло државе, Кантакузин је претерано уопштио и везао за ранији период који не носи ова обележја. Цитирани текст Јована Кантакузина о нередима у Српској држави, типичан је пример како се савремени догађаји несвесно преносе на доба које се описује. Де-

² Сантакузелос III, 314.

³ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 157.

⁴ Љ. Максимовић, *Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације*, Зборник РВИ 9 (1966) 129.

⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 436—7; Љ. Максимовић, *нав. дело*, 129.

⁶ Зборник К. Јиречека I, 349.

⁷ Љ. Максимовић, *нав. дело*, 129—183.

ло Кантакузина није толико непоуздано колико су му хронолошки подаци непрецизни.

Грчки наративни извори, укључујући поред Кантакузина, Нићифора Григору и Јанинску хронику,⁸ посматрају догађаје у Србији споља, из свог угла. Њих пре свега интересују јужни делови Српске државе — грчке земље, које су донедавна биле у саставу Византијског Царства и којих се Византинци, природно, нису одрекли него су покушавали да их поврате. Томе ови извори посвећују највећи део текста. Ако је било „грмљавине и буре“, како нас обавештава Григора, онда се она пре свега односи на јужне делове Српског Царства, на скоро освојене покрајине, где се нова управа још није усталила и учврстила.⁹ „Грмљавина и бура“, у прво време, долазиле су споља.

Јер нарушавање интегритета Српске државе почело је спољним нападима а не унутрашњим сукобима, којима се, према Кантакузину, користио деспот Нићифор II Орсини, приликом продора у јужне делове Српске државе. Истина је, чини се, једноставнија. Непосредно после Душана умро је и кесар Прељуб, намесник у Тесалији. Ова гранична покрајина остала је без енергичног господара, а Српска држава без познатог војсковође. Управо у Тесалији деспот Нићифор II је лако „као велики талас разбио трибалску власт“.¹⁰ Он је прогнао кесарису Јерину, која је, после смрти свога мужа, кесара Прељуба, из Трикале кратко време управљала Тесалијом.¹¹ Сличну судбину доживео је и деспот Симеон, српски намесник на крајњем југу Царства, јер је амбициозни Нићифор II, после Тесалије, ускоро освојио Акарнанију, односно јужни део Епира. Врло кратко време после Душанове смрти, ове покрајине нису биле у саставу Српске државе, јер је деспот Нићифор II са својим тријерима допловио до обала Тесалије најкасније у пролеће 1356. године.¹² Неспорно, исте године заузео је наведене покрајине. Била је то врло брза и успешна рестаурација грчке, али не и власти византијског цара. Доследан

8 L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 57—115; J. Аврамовић, *Ἱστορικόν*, 233—75.

9 При крају свог дела и Нићифор Григора, који је умро 1360, говори о нередима у Србији, али је већ давно приметио да није добро обавештен о догађајима. Он није добро разликовао Уроша и Симеона, јер последњег сматра сином Стефана Душана. *Зборник К. Јуречка I*, 359. I. Bekker, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia III*, Bonnæ 1855, 556.

10 Cantacuzenos III, 315.

11 L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 77; J. Аврамовић, *Ἱστορικόν*, 241.

12 P. Михаљчић, *Битка код Ахелoja*, 274.

своје времену и сталежу, Нићифор II је искористио прву прилику да би иступао самостално. Као господар ових области издавао је повеље.¹³ Уосталом, он је на Епир, који је морао још као дете да напусти, полагао право јер га је наследио од оца Јована Орсинија. Као зет цара Јована Кантакузина, добио је титулу деспота, а пре похода на Тесалију и Епир био је намесник византијског цара у Еносу, на северној обали Егејског мора.

Власт деспота Нићифора II проширила се и на Кефаленију.¹⁴ Он је желео да среди своје односе са Србима. Преговарао је са својим зетом Симеоном, кога је претходно збацио са власти, и са царицом Јеленом, чијој сестри је нудио брак. Али његова бескомпромисна политика према Арбанасима одвела га је у смрт. Он је прогонио Арбанасе, нове поседнике из доба српске власти, а на њихове земље настојао је да насели Грке. Насилна рестаурација грчке власти изазвала је побуну Арбанаса. Деспоту нису помогли ни турски најамници које је позвао. У бици код Ахелоја, средином 1359. изгубио је и власт и живот.¹⁵

Успешан продор деспота Нићифора II Орсинија пореметио је односе на југу Царства. Српски намесници, иначе рођаци цара Уроша, остали су без поседа. Кесариса Јерина и деспот Симеон доживели су исту судбину прогнанника, али су различито поступили. Јерина је са малолетним синовима отишла на српски двор. Цар Урош је примио своју рођаку и дао јој стару баштину коју је држао њен муж „до збора“, док је још био војвода.¹⁶ Успели смо да убицирамо нека места овог поседа и створимо слику о обиму једног световног властелинства. Оно није било мало али се не може да упореди са пространом Тесалијом. Обухватало је средњи ток Црне реке, Мариово и Селечке планине.¹⁷

Насупрот кесариси Јерини, други прогнаник, деспот Симеон, поступио је много амбициозније. Он је освојио Костур и околину, сакупио прилично бројну војску и узео царску титулу.¹⁸ „Мада краткога века и Српско Царство је доживело да два човека исто-

13 *Грчке повеље*, 220–21; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 77.

14 F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie I* (1329–1399), Paris 1958, 86, № 317.

15 Cantacuzenos III, 319; L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 76–7; J. Аврамовић, *Ἰστορικόν*, 238–9.

16 *Законски споменици*, 313.

17 Видети карту на стр. 16.

18 L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 76; J. Аврамовић, *Ἰστορικόν*, 238, 239.

времено носе царску титулу.¹⁹ Отада између Симеона и Уроша почиње борба за српски престо. Овај сукоб дао је повода унутрашњим нередима. Симеоново проглашење за цара уследило је тек пошто је био прогнан саседа у којима је управљао као намесник. Ако је појава другог цара изазвала унутрашње нереде у Српској држави, онда су они почели после освајања Тесалије и Епира од стране деспота Нићифора II. Протекло је сувише мало времена од Душанове смрти за унутрашње размирице и расуло Царства којим би се деспот Нићифор II користио. Брз и успешан продор деспота Нићифора II тумачимо сплетом несрећних околности, готово истовременом смрћу цара Душана и кесара Прељуба, а пре свега неустаљеном српском влашћу у новоосвојеним грчким земљама, а не унутрашњим сукобима, који почињу борбом између Симеона и Уроша.²⁰

Претпоставка да је Симеон иступао са жељом да буде само савладар цара Уроша, пошто га је Душан једном означио као евентуалног наследника, нема основе.²¹ Краљ Душан, можда под утиском прележане болести, први пут 1342.²² помиње могуће наследнике. У широком кругу „сородника“ издвојио је и „брата царства ми“, свакако Симеона, али тек после сина Уроша, иако је овај тада могао да има највише шест година. Већ три године касније Душан на свога полубрата више не рачуна. Од 1345. Урош је млади краљ.²³ Следеће године на државном сабору у Скопљу, када је Душан узео царски скиптар, његов син је крунисан за краља. Установа краља-савладара управо за време Душанове владе се устаљује, а овлашћења савладара проширују. У удвострученој

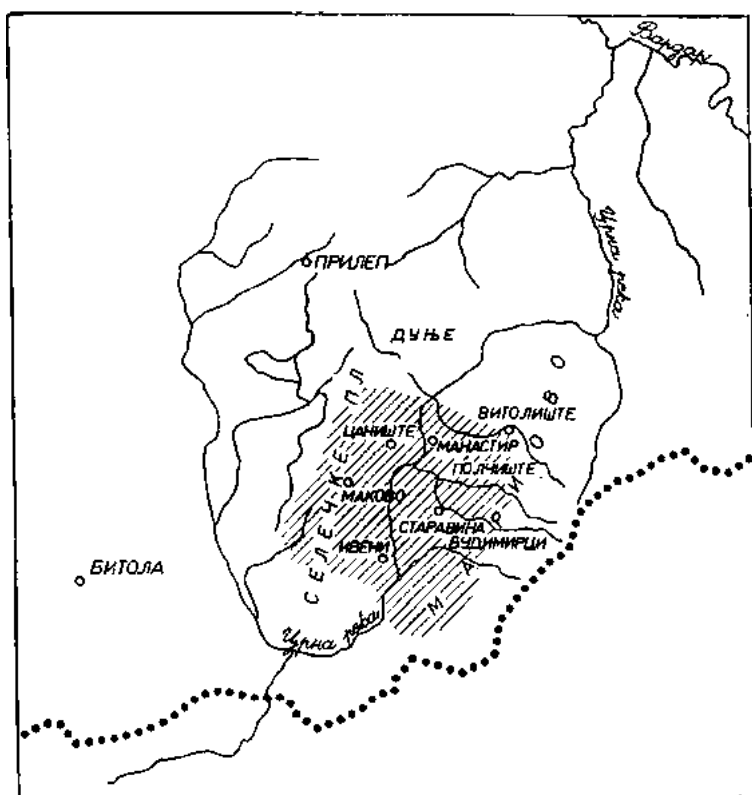
19 М. Димић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 101.

20 Зато доводимо у питање исказ Јована Кантакузина да се Нићифор II користио нередима у Српској држави приликом напада на Тесалију и Епир. Није могуће да се утврди тачно време Симеоновог проглашења за цара, али и утврђивање хронолошког реда догађаја баца нешто више светлости на почетак Урошеве владавине. О овоме чину извештава нас Јанинска хроника, која је понајвише детаљнија, и чини нам се поузданији извор, бар што се тиче догађаја који су везани за Симеоново проглашење за цара. Јанинска хроника изричито каже да је Нићифор II збацио деспота, а не цара Симеона, а овога је, пошто је дошао у Касторију, војска прогласила за цара. Не би требало да нас збуњује што хроничар у овом делу Томанду помиње као царицу, јер су жене деспота у Византији често називане царицом. Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 25, нап. 103; L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 75; J. Аврамовић, *Τὸ χρονικόν*, 236, 237.

21 Константин Иречек, *Историја Срба I*, 239.

22 *Monumenta Serbica*, 116, № 99.

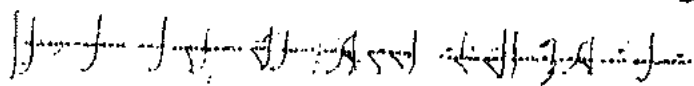
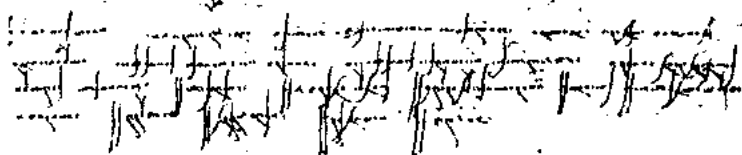
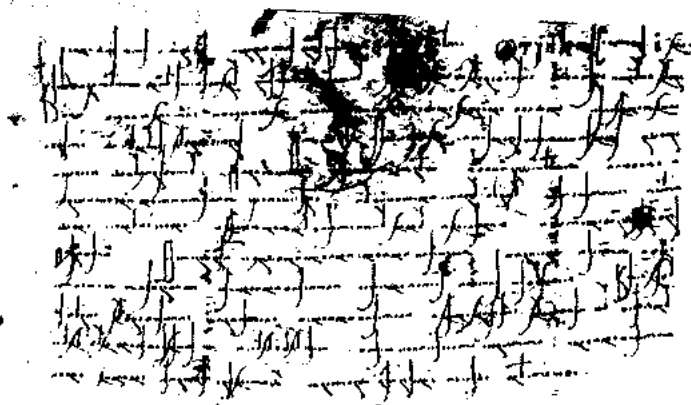
23 *Одабрани споменици*, 127—9.

Баштина кесара Прелуба и кесарисе Јерине

држави цар је владао „грчким земљама“, док је краљ добио на управу старе српске земље, дакле, неупоредиво већу територију него његови претходници који су носили титулу младог краља. Повеле издвајају властелу краљеву и цареву и земље царева и краљеве.²⁴ Никад пре тога нису тако била изражена права младог краља. Због младости Уроша ова подела, бар у почетку, није имала практичан значај, али Урош је постао несумњиви и једини наследник. Истина, цар Душан је и Симеона као блиског рођака уздигао високом титулом деспота, поставио га као погодну личност за намесника у осетљивој, пограничној области, али краљ-

²⁴ *Monumenta Serbica*, 146—9; *Законски споменици*, 162—72, 420.

Повеља Александра, господара Канине и Ватоне

Портрети цара Уроша и краља Вукашина — ман. Псача

-наследник није био он него Урош.²⁵ Титула краља у Србији била је испред деспотске. Подсећамо да је, касније, деспот Вукашин када је постао савладар носио краљевску титулу.²⁶ Рекло би се чак да се Симеонов стварни положај на српском двору не би могао мерити ни са позицијама које је уживао шурак цара Душана, деспот Јован Комнин Асен. Царичин брат је, изгледа, пре Симеона добио посед као намесник у новоосвојеним земљама. Положај Симеона на српском двору за живота Душанова јасно показује ко је био означен за наследника, али не решава питање да ли је он, када се прогласио за цара, ишао за савладарством, или је желео да потпуно потисне свог синовца. Али већ узимање царског достојанства доста јасно показује Симеонове претензије. Сувладар у Србији није носио царску него краљевску титулу.

Искључује се могућност да је Симеон желео да буде цар само „грчких земаља“, пошто је његово проглашење за цара уследило тек пошто је добар део ових крајева био изгубљен. Сем тога, нови цар, пре смрти деспота Нићифора II, није нападао Тесалију, Етолију и Акарнанију него српске земље. Он је из своје престонице Костура кретао у војне походе на север „да заузме очевину и власт свога брата Стефана“.²⁷ Овај исказ Јанинске хронике потврђује још изразитија вест Јована Кантакузина: „Симон . . . стаде тражити власт над свим српским земљама у мисли да су његова права претежнија.“²⁸

Присвајање царске титуле поред живог цара, па макар да је у питању члан владајуће породице, не само за Уроша него и за највећи део српске властеле био је узурпаторски чин. Стога је Урошу преостало „да очевину од стрица брани“. Сумњамо да су Симеону приступили „многи српски великаши“, како нас обавештава Кантакузин. У сваком случају, овај податак се не односи на крупне феудалце, будуће самосталне обласне господаре. Зетска и рашка властела га нису марила.²⁹ Хлапен, господар Бера, за кога је Урош удомио своју „сестру“, Прелубову удовицу, иступао је против Симеона. Мајка Урошева била је уз сина. Од крупније

25 Симеон се више не издваја ни као евентуални наследник. У општој хрисовуљи Хиландару од 1348, где цар више формално, поред Уроша, помиње „кого љубо суродника царства ми“, Симеоновог имена нема. *Законски споменици*, 423.

26 Г. Острогорска, *Серска област*, 11—12.

27 L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 76; J. Аврамовић, *Ιστορικόν*, 238, 239.

28 *Santacuzenos III*, 314.

29 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 45.

властеле једино је деспот Јован Комнин Асен био у пријатељским односима са новим царем Симеоном. Они су били у родбинским везама.³⁰ Асеновом властелину Симеон је поверио дужност посланика у значајној дипломатској мисији. Међутим, то још не значи да је признавао врховну власт Симеона, када је овај узео царску титулу.

Иако немамо директних исказа, сматрамо да је одлучујући моменат у односима два цара био државни сабор у Скопљу, априла 1357. Властела тада није прихватила Симеона. После сабора упечатљива је жива политичка активност цара Уроша. О томе сведоче сразмерно бројне његове исправе.³¹ А прва сачувана хрисовуља цара Симеона је из августа 1359.³² Тешко је поверовати да су све његове повеље из ранијег периода изгубљене, а Урошеве сачуване. Врло је вероватно да пре битке код Ахелоја Симеон уопште није издавао повеље, поготово што је то за новог цара био период лутања, неостварених жеља, амбициозних, али неуспелих покушаја.

Дубровчани, одувек присталице легитимитета и мира, за српског цара сматрају Душановог сина а не полубрата. Њима Урош, а не Симеон, потврђује старе повластице. То се исто може рећи за Хиландар.

Ипак снага цара Симеона није била за потцењивање. Према Јанинској хроници он је сакупио четири до пет хиљада војника.³³ Уколико се овај податак узме као тачан, са наведеним бројем ратника средином XIV века могле су да се остварују доста амбициозне замисли. Не зна се тачно када је Симеон започео оружану акцију. Нема директних података о томе да ли је Урош лично учествовао у одбрани својих права. Међутим, млади цар је несумњиво боравио у Зети када је његов противник нападао „српску границу“ и скадарску област.³⁴

На основу једне непрецизно забележене одлуке дубровачког Већа умољених изводио се закључак да је Симеон покушао да преговара са Урошем. Септембра 1357, Василије Зинофи, владе-

30 Деспот Јован Комнин Асен оженио је удову, а Симеон кћерку деспота Јована Орсинија. L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 74—5; J. Аврамовић, *Τὸ τοξικόν*, 236, 237.

31 Видети прилог.

32 M. Lascaris, *Des chartes*, 323; P. Михаљчић, *Битка код Ахелоја*, 274.

33 L. Vranoussis, *Τὸ χρονικόν*, 76; J. Аврамовић, *Τὸ τοξικόν*, 238, 239.

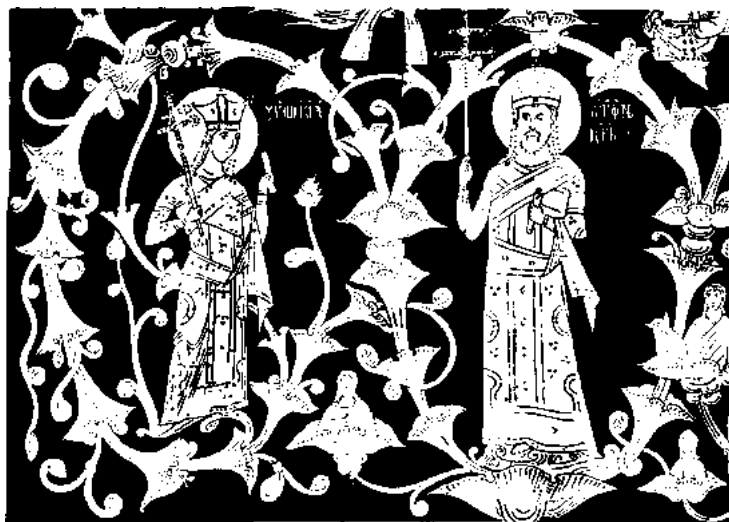
34 M. Орбин, *Краљевство Словена*, 45; K. Лирчек, *Споменици српски*, 4, 33; *Историја Срби I*, 240.

лин из Валоне, поданик деспота Јована Комнина Асена, стигао је у Дубровник са писмом и поруком Симеона Палеолога. Из одлуке Већа умољених није јасно да ли је *dominus Syme* нудио Дубровчанима савез или молио за њихово посредовање у свом сукобу са Урошем.³⁵ За пословне људе Републике св. Влаха само је мир омогућавао несметану делатност. Зато су они изразили спремност да посредују. Симеонова дипломатска активност наметала се као последица подршке коју је цару Урошу пружио државни сабор пет месеци раније. Сама чињеница да је Симеон за остварење својих циљева наставио војну акцију и после априла 1357, недвосмислено указује ко је на државном сабору добио подршку. Ако је између два претендента уопште било преговора, они су завршени неуспешно. Јер Симеон је већ следеће, 1358, године нападао скадарску област. Његов поход одјекнуо је чак на северу Србије, у дубровачкој трговачкој насеобини у Железнику у Кучеву. Дубровачки трговци били су узнемирени јер су унутрашњи нереди ометали њихово пословање. Али цар Симеон је у току лета 1358. претрпео пораз код Скадра.³⁶ Био је то не само његов последњи покушај да преотме Урошу власт и завлада Српском државом, него и политички пад у грчким земљама. То у литератури није наглашено. Забуну је уносило погрешно датовање битке код Ахелоја у којој је арбанашка властела победила деспота Нићифора II, што је цар Симеон искористио и повратио поседе из којих је био прогнан као српски намесник и придружио им Тесалију. Према досадашњем датовању битке код Ахелоја, Симеон је исте, 1358, године био одбијен код Скадра и заузео велики део средње Грчке. Ми смо показали да се битка код Ахелоја, после које почиње релативан успон цара Симеона, одиграла средином 1359, а не 1358.³⁷ Између ове две битке, дакле, око годину дана, амбициозни али неспособни цар преживљавао је тешке тренутке. У времену од његовог неуспеха код Скадра у току лета 1358. до средине 1359. године власт Симеонова захватала је веома малу територију. На северу је његове претензије ограничавала српска властела, пре свега Хлапен, који је био уз цара Уроша. На југу је његове поседе држао деспот Нићифор II Орсини. Сумњамо да је имао било какву ингеренцију на област свога рођака, деспота Јована

35 *Asia Albaniae II*, 33—4, № 129.

36 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 45; К. Јиречек, *Споменици српски*, 4, 33; *Историја Срба I*, 240.

37 Р. Михаљчић, *Битка код Ахелоја*, 271 сл.

Портрети цара Душана и краља Уроша са лозе Немањића у манастиру Дечанима

Комнина Асена, који се у ово време приклонио Млечанима. Између битке код Скадра и битке код Ахелоја, Симеон је, изгледа, управљао само Костуром и околином. Цар се није разликовао од обласног господара у време када моћни Лудвиг I, без много успеха, ратује са Урошем на северу Српске државе.

Ипак, цару Симеону Палеологу-Немањићу осмехнула се срећа после пораза и смрти деспота Нићифора II Орсинија. Симеон је без много напора завладао Тесалијом и Епиром. У овим покрајинама он је засновао нову државу која се тада коначно издвојила из Српског Царства, мада јој је на челу био члан династије Немањића.

Још пре ових покрајина Српска држава је изгубила области Канине и Валоне и, можда, Берата у којима је уз подршку Млетачка, према централној власти, самостално иступао деспот Јован Комнин Асен. Знаке самовоље показивао је овај великаш и пре Душанове смрти. Као брат царице Јелене уживао је посебан статус на српском двору. Врло су карактеристични искази Михаила Буће, царског посланика у Млечима. Деспотов поступак према млетачким трговцима изазвао је срибу код Душана, али цар није могао ништа предузети против њега *propter amorem domine impe*

gatricis.³⁸ Окретни Млечани знали су привући моћног властелина. Још 1353. Јован Комнин Асен постаје грађанин Републике св. Марка.³⁹ Био је то пут и почетак присних веза са овом трговачком силом. А она је показивала интерес за приморска утврђења и луке којима је управљао деспот Јован Комнин као намесник српског цара. Постепено ови односи добивају дубљин, политички карактер. Политичке прилике упућивале су га на Млетке. Због нереда на југу Царства страдао му је јула 1356. град Берат.⁴⁰ Његови поседи, бар у унутрашњости, били су угрожени. Септембра 1357. затражио је од Републике једног властелина за кнеза својих градова, па чак и заставу св. Марка.⁴¹ На прву молбу Сенат је позитивно одговорио а код друге био је опрезан. Деспот „је наш грађанин и разуман човек, он може да ради како му изгледа најбоље“.⁴² Очигледно Млечима није недостајало политичко искуство. Добру понуду примили су заиста дипломатски. Тешко је рећи шта их је, у ствари, навело на заобилазан одговор: тешка спољна ситуација због рата са Угарском, или можда свест о још увек јакој Српској држави. У сваком случају Млечи су постигли контролу тамо где им је, још недавно, исти деспот правно неприлике, додуше против воље цара Душана, али са подршком на српском двору. Управо ова подршка тренутно је недостајала Јовану Комнину Асену. Пут до Серске области којом је управљала његова сестра, царица Јелена, водио је преко поседа властелина Хлапена који је био одан цару Урошу.⁴³ Царица пак, упркос Кантакузиновој висти, била је у добрим односима са сином.⁴⁴ Деспот се нашао између цара Си-

38 *Listine III*, 176.

39 *Listine III*, 176; *Acta Albaniae II*, 22, № 97.

40 К. Јиречек. *Историја Срба I*, 238; А. Soloviev, *Un beau-frère*.

41 Сенат је 5. IX 1357. одлучио: Quod respondeatur ambaxatori domini despoti, regratiando ei cum verbis decentibus de bona dispositione, quam erga nos habere videtur, et quod ad ea, que ipse requisivit a nobis, providimus et declaravimus cum nostris consiliis ob amorem specialem, quem habemus ad ipsum, quod posuit accipere unum ex nobilibus nostris pro rectore locorum suorum... *Listine III*, 352; *Acta Albaniae II*, 33, № 128; А. Soloviev, *Un beau-frère*, 184; Б. Ферјанчић, *Децному*, 166.

42 De facto levandi insignia nostra sancti Marci non oportet, quod sibi concedamus vel prohibeamus, quia est civis noster et est sapiens, et potest in hoc facere, sicut ei videtur. *Listine III*, 352; А. Soloviev, *Un beau-frère*, 185. Нешто раније, 17. јуна 1357, Млечани шаљу ad dominum despoti Romanie посланике да интервенишу за њихове грађане. *Listine III*, 345, № 503.

43 Л. Уганоусис, *Τὸ χρῶνικόν*, 77; Ј. Аврамовић, *Ίστορικόν*, 240—41; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 238.

44 Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 164 сл.; Г. Острогорски, *Серска област*, 3 сл.

меона и Млетака у чију политичку игру све више улази. Јула 1358. они му дозвољавају да држи један наоружан брод како би се бранио од сицилијанских гусара.⁴⁵ И истакнути поданици Јована Комнина Асена вежу се за Републику св. Марка. Његов властелин Василије Зинофи, становник Валоне, примио је млетачко грађанство маја 1359.⁴⁶ Односи најјаче поморске силе на овом делу Медитерана и некадашњег Душановог вазала прелазе оквире трговачких, пријатељских веза. Свакако и равноправних веза.

Самовољан и за време Душана, деспот је, како то показују подаци из 1357. и 1358, иступао самостално у односу на централну власт. Њега Млечи, који су скоро увек показивали доста слуха да осете право стање, називају „деспотом Романије“ или „деспотом Авлоне“.⁴⁷ А властелина Жарка, коме су исто дали грађанство, титулишу као поданика Урошевог: *Sarchus, baro domini regis Raxie, qui dominatur in partibus Çente et Lodrini et illius Maritime*.⁴⁸ Разлика је очигледна. На Жарковом подручју, где је, уосталом, цар Урош успешно интервенисао утицај централне власти је приметан, док се то никако не може рећи за посед којим је управљао Јован Комнин Асен. Штавише, деспот је био на страни узурпатора царске власти, Симеона. Ова два великаша, иначе рођака, живела су пријатељски. Поданик првог Василије Зинофи, обавља деликатну мисију, за другога.⁴⁹ Због опасности са југа од амбициозног Нићифора, цар Симеон и деспот Јован Комнин били су упућени на добросуседске односе. Не зна се да ли је деспот признавао врховну власт цара Симеона, како би се то очекивало према хијерархијској структури. Ако је деспот Романије од некога зависио пре битке код Ахелоја, онда је то, пре свега, била Република св. Марка. Стога се у првом периоду Урошеве владе, односно у време нападања централне власти на југу Царства, овде није толико вршио процес осамостаљивања колико издвајања поседа деспота Комнина из Српске државе. Независност према Урошу плаћена је несумњивим утицајем Млетака бар у његовим приморским градовима.

Деспота Јована Комнина Асена, А. Соловјев идентификује

45 *Listine IV*, 3, № 8; *Acta Albaniae II*, 34, № 131; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 166—7.

46 *Acta Albaniae II*, 33—4, № 129.

47 *Dominus Johannes Comninus et Assanis. Romaniae despotus*, *Acta Albaniae II*, 28, № 97.

48 К. Јиречек, *Споменици српски*, 12—13, нап. 3; *Acta Albaniae II*, 33, № 126.

49 *Monumenta Ragusina II*, 193; *Acta Albaniae II*, 33—4, № 129.

са Анђелом Комнином коме је као „краљу од Србије и Бугарске“ било упућено једно писмо из Египта. Само ако се прихвати смела хипотеза Соловјева,⁵⁰ могли бисмо говорити о велики претензијама овог „таштог Бугарина“.⁵¹ Међутим, на почетку Урошеве владе, у доба нереда на југу Српске државе, сродник три српска цара није најбоље прошао.⁵² Деспот је био недовољно снажан у првим тренуцима амбициозне политичке игре. Самосталан према централној српској власти, у чврстим политичким везама са Мледицама, лојалан према Симеону, без непосредног контакта са Серском облашћу којом је управљала његова сестра, са југа окружен покушајима рестаурације грчке власти, деспот Јован Комнин није се уздигао до потпуно независног обласног господара. Његова територија се смањивала, а моћ опадала. Чини се да је за време Душана иступао смелије и самосталније него неколико година после цареве смрти.

Мада је била ближа византијској престоници, област Сера је нешто касније била изложена нападима него јужни делови Српске државе. Међутим, Српско Царство није било угрожено од стране Византије, односно њене централне власти. Опасност је запретила од представника византијских магнатских породица. Они су ступали у акцију самостално, са личним амбицијама, неповезани ни међусобно ни са централном влашћу. Зато њихови напади нису

50 То је „правилник церемонијала при писању диплома и писама“, који је објавио још 1878. В. Богичић према преводу италијанског оријенталисте Асколија. Овај предложак гласи:

(Rubrika): Za Gospodara (Sahib) Srbije i Bugarske.

(Piše se) pismom Tulus.

(i) perom kojim pišu carske diplome.

(Naslov je): Produži Bože život Gospodstvu Vašemu, svijetlomu, poštovanomu, častnomu, vеледушному, hrabromu poput lava, junaku vojvodi Anđelu Komnenu N. N. stupu hrišćanstva, kralju (malik) od Srbije i Bugarske, slavi hrišćanskih naroda, ponosu vjere Hristove jahaču morija, pokrovitelju gradova i pograničnih mjestija...

(Označenje) Gospodaru od Bugarske. V. Bogičić, *Arapsko zvanično nazivlje počasno za kraljeve srpske i bugarske. Iz rukopisa biblioteke „L'Ambrosiana“ u Milanu*, Rad JAZU 3 (1878) 176–178. Аргументи А. Соловјева да је писмо писано пре 1376. да титула сакиб одговара титули деспот, а титула малик (краљ) да је стављена из учтивости пошто је деспот блиски рођак царске породице ипак су, чини нам се, недовољни за идентификацију „војводе Анђела Комнена“ са деспотом Јованом Комнином Ассеном. Писан веома интересантно и у целини користан чланак А. Соловјева на жалост, не употпуњује нашу представу о српском деспоту бугарског порекла. А. Soloviev, *Un beau-frère*, 180–7.

51 К. Јирсчек, *Историја Срба I*, 226.

52 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 166–7.

били усклађени. Чак ни релативно блиски рођаци, Нићифор II Орсини и Матија Кантакузин, зет и син бившег цара Јована Кантакузина, нису истовремено напали Српску државу.⁵³

Пошто је деспот Нићифор II освојио Тесалију и Етолију, уследио је напад Алексија и Јована Палеолога и Матије Кантакузина на источне делове Српске државе.⁵⁴

Браћа Палеолози, велики примикрије Алексије и протосеваст Јован, освојили су крајем 1356. или почетком 1357. године Хрисопол и Анакторопол. Ове градове и острво Тасос даровао им је у личну својину цар Јован V Палеолог хрисовулом од марта 1357. Ускоро се и Хрисопол, најважнији град на пиеријском приморју, нашао под њиховом влашћу. Они су га освојили најкасније августа, а врло вероватно и пре фебруара 1358. године.⁵⁵ За освајање Хрисопоља браћа Алексије и Јован били су награђени. Први је добио титулу великог стратопедарха, а други великог примикрија. Ово унапређење им није сметало да на границама Грчког и Српског Царства заснују посебну област којом су управљали независно од Цариграда.⁵⁶

Њиховом успешном контраофанзивом Српска држава у доба цара Уроша није изгубила све наведене градове. Јер Анакторопол је још за живота Душана приграбио неки Алексије, гусар из Битиније. Овај одметник, кога ни цар Јован Кантакузин није успео да укроти, нападао је околна места, међу њима „Хрисопол и острва Тасос и Лемнос“.⁵⁷ Још у току лета 1357. Хрисопол нису држали Византинци.⁵⁸ Не зна се од кога је, па, према томе, ни када је Српска држава изгубила овај град. Због недостатака извора још увек је спорно да ли су браћа Палеолози освојили Хрисопол од Срба или, пак, од пирата Алексија.⁵⁹ Прелазак

53 Cantacuzenos III, 315 sq., 319 sq.

54 Г. Острогорски, *Српска област*, 28 сл.

55 О томе сведочи повеља Ане Торникине, пинкернисе која је издата августа 1358. у Хрисопољу. *Actes du Pantocrator*, publiés par L. Petit, BV 10 (1903). Приложение № 2, стр. 4—7. Међутим, царска простагма од фебруара 1358. бележи браћу Палеологе са новим титулама, великог стратопедарха и великог примикрија. *Actes de Zographou*, BV 13 (1907). Приложение стр. 94—95. Њихово унапређење доводи се у везу са освајањем Хрисопоља. Браћа Алексије и Јован добили су виша звања вероватно после заузећа овог града. Уп. Г. Острогорски, *Хрисопол*, 339—340; *Српска област*, 29.

56 Г. Острогорски, *Српска област*, 30 сл.

57 Исто, 29—30.

58 Исто, 30; *Хрисопол*, 338, 339.

59 Исто.

ових места из руке у руку, још у Душаново време, јасно показује колико је српска власт у овим крајевима и пре 20. децембра 1355. била нестабилна. Двојици царева, Стефану Душану и Јовану Кантакузину, пркосио је један гусар. Првом је преотео Анакторопол, а од другог га је успешно бранио. Он је своје поседе ширио тамо где су се сукобљавали српско-византијски интереси. Управо ове чињенице нас уверавају колико је погрешно везивати опадање централне власти само за личност и доба цара Уроша, поготово за почетак његове владавине.

Док су напади деспота Нићифора II и браће Алексија и Јована Палеолога завршени реокупацијом неких делова бившег Византијског Царства, продор Матије Кантакузина у источне делове Српске државе завршен је његовим потпуним поразом. Матија Кантакузин, син и савладар бившег византијског цара Јована Кантакузина, упао је из Волерона кроз христовски теснац у област Сера у току лета, вероватно 1357. године. Јован Кантакузин нашироко описује акцију свога сина. Неки детаљи његовог занимљивог писаног извештаја су веома значајни за расветљавање епохе после Душанове смрти, наравно уколико му поклонимо поверење. Према Кантакузину, његов син Матија био је у договору са архонтом града Сера и заповедником Дrame, кесаром Војихном. Дакле, он је међу српском властелом у источној Македонији нашао заверенике против српске власти. Али уочи напада Матија није успео да успостави везу са кесаром Војихном, оправдава Кантакузин неуспех свога сина. Војска Матије Кантакузина била је претежно састављена од непослушних и пљачке жељних турских најамника. Они су при првом сукобу са српским стрелцима, које је цар Урош послао мајци, изгубили војсковођу. Онда је сам Матија Кантакузин преузео команду, али није успео да обузда и организује своје трупе. Доскора цар и савладар свога оца, Матија Кантакузин је неславно завршио акцију. Његова војска се разбежала и оставила га самог. Скривеног у бари, међу трском, пронашли су га локални становници помоћу ловачких паса, а затим предали кесару Војихни. Нико други него овај бивши савезник (?) предао је заробљеног Матију цару Јовану V Палеологу, противнику Кантакузина.⁶⁰

Овај извештај Јована Кантакузина, као у роману пун неочекиваних обрта, није без субјективних примеса. Без потврде у дру-

⁶⁰ Cantacuzenos III, 319 sq.

гим изворима ми га, бар за сада, не прихватамо у целини. Уколико су његове вести о завери архонта Сера и кесара Војихне тачне, онда неуспех ове завере и Матијин пораз тумачимо не само као последицу несрећних околности, на којима инсистира Јован Кантакузин да би оправдао пораз сина, него и због још увек релативно стабилне српске власти у југоисточној Македонији.

О „независној“ владавини царице Јелене-Јелисавете у Серу, после смрти њеног мужа, сазнајемо од Јована Кантакузина. Истраживачи се, међутим, не слажу у ком својству је она владала у области Сера. Данас је с правом одбачена хипотеза Стојана Новаковића да је она „у том крају остала с врховном царском влашћу“, а да је млади цар „своју власт над серском облашћу царици мајци уступио, задржавши је над свим осталим земљама и клетвеницима“.⁶¹ „Ова претпоставка није тачна јер у почетку, и то више година, врховна права младог цара признавана су и овде“, пише Георгије Острогорски.⁶² Свој категоричан став проф. Острогорски заснива на записима у којима се упоредо бележе имена Уроша и његове мајке: „За царевање у нас благодативих царева Стефана Уроша и матере његове монахиње Јелисавете“, забележио је серски митрополит Јаков на црквеним књигама које је септембра 1359. послао на Синај.⁶³ Као ромејски владари (!) помињу се Урош и света Јелисавета у једном недатованом, грчком запису.⁶⁴ „Према томе, закључује проф. Георгије Острогорски, оно што се могло на основу вести у Кантакузиновој *Историји* наслућивати постаје, захваљујући савременим документима и записима, очигледно: иако монахиња, Јелена-Јелисавета владала је у Серу дужи низ година, па је признавана и формално као владарка те области. Међутим, њена област се није одмах издвојила из Српског Царства. Урошева врховна права су дуго поштована, и он се лојално помињао као цар на првом месту. Но никакве стварне власти Урош овде није имао, па се постепено престало и са формалним помињањем његовог имена.“⁶⁵ Да се област Сера није одмах издвојила потврђују и друге чињенице. У манастиру Матејчи код Куманова, који је живописан почетком 1356. године, стоје један

61 Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 164.

62 Г. Острогорски, *Серска област*, 4.

63 *Записи и натписи* I, 42, № 116; Ђ. Сп. Радојичић, *Јаков Серски, књигољубац и песник српски XIV века*, *Летопис МС*, 390 (1962) 330.

64 L. Politis, *Griech Handschriften*, 290, № 6; Г. Острогорски, *Серска област*, 4.

65 Г. Острогорски, *Серска област*, 5.

пored другог ктиторски портрети Јелене и Уроша.⁶⁶ Маја исте године, на молбу царице, млади Урош даје мелничком митрополиту манастир Св. Николе Стошког, а овом поседу заједничком одлуком „придодали су село Смилово са свим правинама и међама“. Урошева исправа завршава се интересантном напоменом која недвосмислено указује да се у овој области признавала Урошева верховна власт: „Повеленијем господина цара логотет Драгослав преручи у Серу, месеца маја.“⁶⁷ На основу ове забелешке наслућује се и царев боравак у Серској области у пролеће 1356. Мада се врло брзо замонашила, царица Јелисавета наставља живу политичку активност. Учествовала је на државном сабору у Скопљу априла 1357. године.⁶⁸ У повељи којом которској властели дарује острво Мљет, Урош на првом месту помиње царицу мајку, а после ње свештенство и осталу властелу.⁶⁹ Исте, 1357, године Урош је мајци послао војску која је, несумњиво, допринела поразу Матије Кантакузина. Са наведеним чињеницама није у складу мишљење да Урош овде, бар у прво време, није имао „никакве стварне власти“. ⁷⁰ Нема, међутим, дипломатичних извора који говоре о отцепљењу Серске области и самосталној владавини царице Јелене у ово доба. Напротив, они потврђују добре односе, а у овом периоду и тесну политичку сарадњу цара Уроша и његове мајке. Централна власт у Серској области још увек се осећала. Издвајање ове области и осамостаљење царице Јелене почиње касније. Први сигурно датовани документи, који говоре о њеној независној владавини, падају тек на почетку седме деценије XIV века.

Ни северни делови Српске државе нису били поштеђени од спољних напада. Но, за разлику од грчких делова Српског Царства, где су представници византијских магнатских породица вршили директне упаде непосредно после Душанове смрти, овде су напади били инспирисани унутрашњим сукобима. Додуше, угарски краљ Лудвиг I је и раније намеравао да нападне Србију, али продору угарских трупа претходила је међусобна борба два српска феудалца. О овим догађајима обавештава нас савременик

66 С. Радојичић, *Портрети*, 59; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 185.

67 *Законски споменици*, 308—10.

68 *Monumenta Serbica*, 156; *Зборник К. Јиречка* I, 351.

69 *Monumenta Serbica*, 156; *Законски споменици*, 310—11.

70 Г. Острогорски, *Серска област*, 5.

Матеј Вилани.⁷¹ Цар Урош није успео да помири „два барона рашке краљевине“. Слабији од њих, са поседима уз обале Дунава, „пошто је увидео да не може да се одржи, а од његовог краља није било наде“, тајно је прешао Дунав и од једног угарског феудалца затражио помоћ уз обећање да ће прећи у католичанство.⁷² Уз помоћ угарске војске он је савладао свог противника и постао *huomo del Re d'Ungheria*.⁷³ У својој надахнуто писаној расправи проф. М. Динић је указао на могућност да је као победник у сукобу два немирна српска великаша био један од Рагислалалића.⁷⁴ Ово мишљење може се без резерве прихватити, јер се почетком 1361. године Рагислалалићи помињу као господари Браничева, а врло је вероватно да су држали и Кучево.

Угарском краљу, који је на другој обали Дунава добио вазала, био је отворен пут у Србију. С пролећа 1359. прешла је Дунав бројна угарска војска, а после је за њом кренуо и сам Лудвиг I са новим трупима. Угри су продрли дубоко у српску земљу, вероватно до рудничких планина, али су наишли на *gran gente del Re di Rascia* . . .⁷⁵ Дакле, цар Урош, који није успео да смири два завађена великаша на северу Српске државе, можда и због ангажовања на другој страни (подсећамо да је само рат са Симеоном трајао до лета 1358) одлучио је да се одупре моћном Лудвигу I. У директном сукобу, на отвореном пољу, српска војска била је побеђена, али у шумовитим, тешко приступачним планинама, где се српско становништво склонило са оним што је поседовало, за Угре је остало мало наде за сукоб без великог ризика. Необављеног посла и без плена, они су се убрзо, већ средином јула 1359, вратили преко Дунава. Иако угарска војска није постигла одлучујући успех, Рагислалалићи су свакако и даље остали вазали угарског краља. Најкасније до пролећа 1359, области Браничева, а вероватно и Кучева, биле су издвојене из Српског Царства. За дубровачке трговце, који су нам оставили податке о Рагислалалићима, ова промена није могла да поремети њихово пословање.⁷⁶ Јер господар покрајина у којима су они трговали постао је „човек“ угарског краља, коме је од претходне, 1358. године њихова општина плаћа-

71 Muratori XIV, 9, cap. 22, 32.

72 Ibid. cap. 22.

73 Ibid. cap. 32.

74 М. Динић, *Рагислалалићи*.

75 Muratori XIV, 563.

76 М. Динић, *Рагислалалићи*, 142.

ла трибут. Ипак, само неколико година касније, ситуација се изменила. Растислалићи су почели да иступају самостално и у односу на угарског краља.

У овом периоду имамо још један, али неуспео покушај осамостаљења. Дотад, бар у изворима непознати српски властелин Жарко, одузео је 1356. године дубровачким трговцима на царинарници код Св. Срђа на Бојани велику количину робе. О томе је 22. новембра исте године расправљало у Дубровнику Велико веће и одлучило да као поклисара, који би код Жарка интервенисао, пошаље Бају Болачића.⁷⁷ Чињеница да је српски властелин задржао робу дубровачких трговаца не говори нарочито у прилог његовог настојања да независно управља Зетом. И пре и после њега дубровачки трговци доживљавали су сличне и горе неугодности од властеле, а да то није био особити знак великашке самосталности. Међутим, Жарко се јавља изненада као господар Зете, а „тргови зетски“ припадали су царици Јелени. О томе нас обавештава њен син Урош баш у писму у коме се Дубровчанима извињава због штете коју им је нанео Жарко. „Знате ви како је дао родитељ царства ми, господин светопочивши цар, матери царства ми, госпођи царици, тргове зетске“ — подсећао је млади цар Дубровчане.⁷⁸ И после смрти цара Душана ови тргови припадали су царици Јелени. Улцињани је још 14. маја 1357. сматрају као свога господара.⁷⁹ Значи, легитимни намесник у зетским трговима била је царица Јелена, а не властелин Жарко. Али непун месец дана касније, Жарка је Република св. Марка примила у редове свога грађанства као „барона господина рашког краља, који управља у крајевима Зете, Бојане и тамошњег Приморја“.⁸⁰ Царица Јелена је у ово време много више, ако не и стално боравила у Серу, што је властелин Жарко покушао да искористи, али му то није пошло за руком. Његову самовољу према дубровачким трговцима цар Урош је паралисао преко властеличића Вукше кога је послао у Св. Срђ да тамо стражари и чува трговце „од сваке забаве и од Жарка и од свега“. За немиле догађаје у Св. Срђу Урош није знао, те је у истом писму, у коме их обавештава о слању свог чиновника Вукше у Св. Срђ, предлагао Дубровчанима: да пошаљу

⁷⁷ *Monumenta Ragusina II*, 159, 169, 170.

⁷⁸ *Monumenta Serbica*, 175; *Законски споменици*, 187.

⁷⁹ *Listine III*, 343; *Зборник К. Јиречека I*, 351.

⁸⁰ К. Јиречек, *Споменици српски*, 12—13, нап. 3; *Acta Albaniae II*, 33, № 126.

те ми добре люди, да позову ми Жарка иуџда царство ми, да ми га да царство ми, да ми плати кес самогедмо.⁸¹ Ми не верујемо да је ова казна, коју предвиђа и Душанов законик, сустигла самовољног властелина, али он се несумњиво примирио. Дубровчани се више не жале на њега. Млечани га, за разлику од Јована Комнина Асена, сматрају још увек као „барона рашког краља“. Према томе, централна власт у Зети, у ово време, остваривала се директном интервенцијом цара Уроша, који је овде повремено и боравио. После 1357. године Жарко се више не јавља у познатим изворима, а вероватно ускоро нестаје и са историјске позорнице. Можда су га коначно потисли Балшићи.⁸²

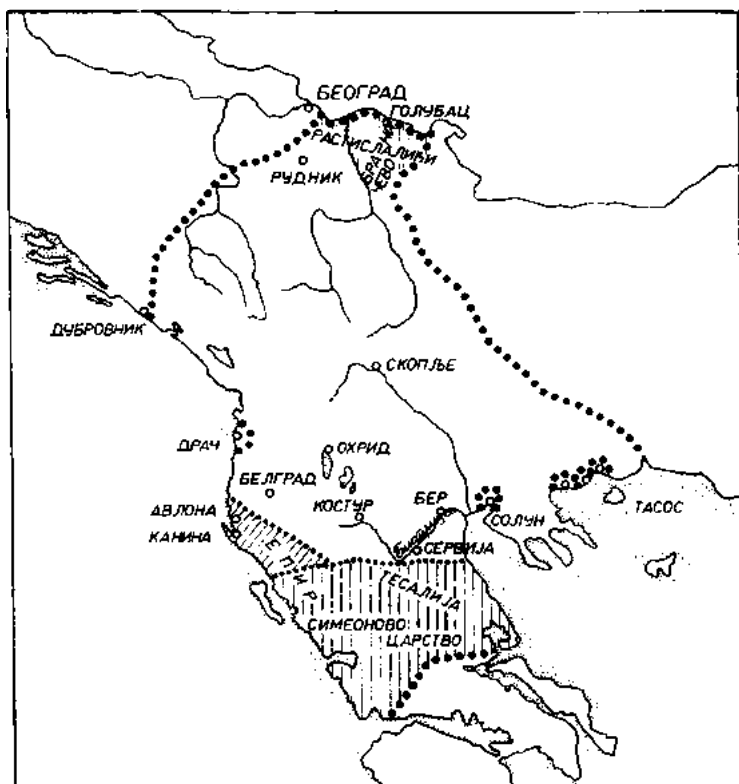
Као што смо видели, до 1359. године Српска држава се осетно смањила. Као посебно Царство издвојене су простране области Тесалије и Епира. Центар нове државе била је Трикала из које је Симеон, са мање или више ауторитета, управљао са свим симболима царског достојанства. Споредно је да ли је цар Симеон, непосредно после битке код Ахелоја, новој држави прикључио област свог рођака деспота Јована Комнина Асена, али је сасвим сигурно да је овај великаш, који је почео самостално да иступа још за живота Душана, био потпуно независан од цара Уроша. У области Сера Српска држава је изгубила Хрисопол и можда Христопол. У приморском појасу Серске области српска власт је била нестабилна и за време Душана. На северу Растислалићи су признавали власт угарског краља. Нема никаквих вести о осамостаљењу других великаша у ово време. Област Дејановића, односно браће Драгаша, формирала се много касније.⁸³ Бар до 1357. године не може се говорити о осамостаљењу Вукашина, касније једног од најјачих великаша. После државног сабора, Урош је, можда и одлуком овог скупа, потврдио Мариново, стару баштину војводе Прсљуба, војводиној удови Јерини.⁸⁴ А Мариново се налазило у центру будуће Вукашинове области. Извесне промене уследиле су после замонашења и смрти деспота Оливера, али ми о томе

81 *Monumenta Serbica*, 175; *Законски споменици*, 187.

82 Породица Жаркова није се угасила. Његовом женом Теодором оженио се Ђ. Балшић. К. Јиречек. *Историја Срба I*, 298. Још је И. Руvaraц (*О кнезу Лазару*, 118) претпоставио, а К. Јиречек показао, да је Мркина Жарковић, крајем XIV века господар Авлоне, био син српског властелина Жарка. *Споменици српски*, 12.

83 Видети даље, стр. 202 са.

84 *Законски споменици*, 312—14.

Српско Царство 1359.

ништа не знамо услед недостатака извора. Остала је веома заго-
нетна личност и посед деспота Богдана.⁸⁵

У овом периоду, за који је карактеристична борба за наслеђе
и рат са спољним непријатељем, још нема моћних обласних госпо-
дара, који су потпуно независно управљали својим поседом. Било
је утицајне и крупне властеле али не и великих феудалних обла-
сти. У српским земљама оне су тек настајале, али још увек нису
биле формиране. Ни крупна властела, намесници још из Душано-
вог времена, који су управљали пространим територијама у
„грчким земљама“ Српске државе, нису успели да се осамостале

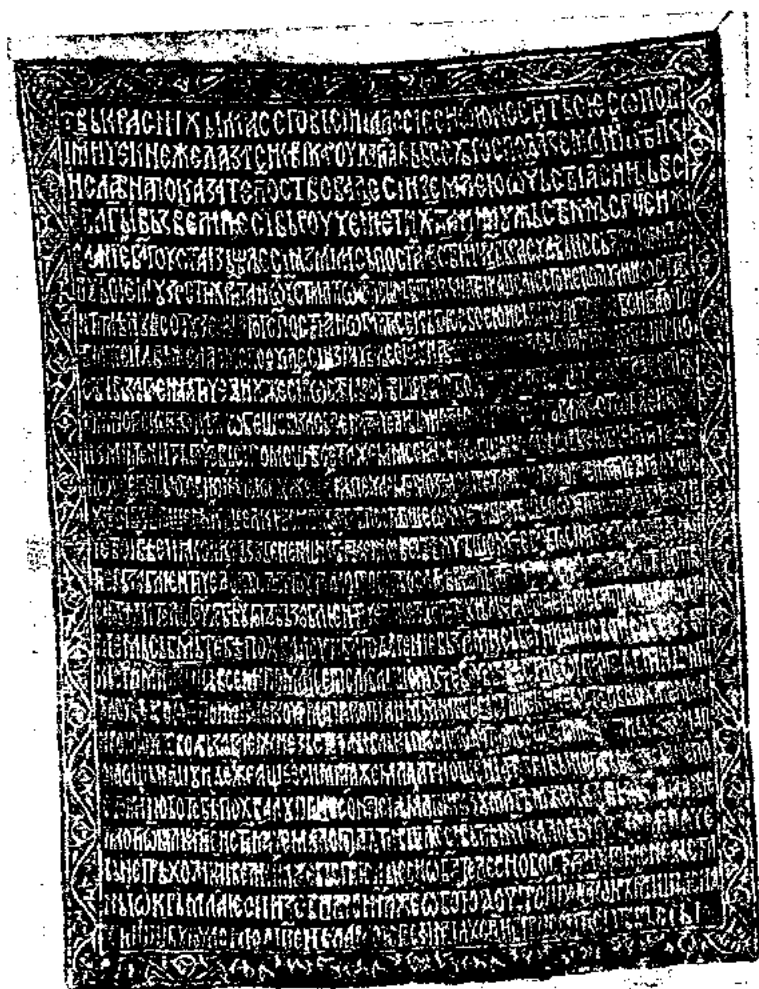
⁸⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 20, 21.

као потпуно независни обласни господари. Очекивало би се да се они први осамостале. Зато није било ни времена ни прилика. Намесник Тесалије, кесар Прељуб, умро је на самом почетку Урошеве владавине, а скоро истовремено деспота Симеона је са његове области прогнао Нићифор II Орсини. Док се Симеон борио за наслеђе, претендовао је на цело Царство, а када је био сузбијен, управљао је само Костуром и околином. Област деспота Јована Комнина Асена издвојила се из Српске државе, али су у њој врло утицајни били Млечани.

Иако је Српско Царство за првих пет година Урошеве владавине изгубило знатан део пограничних територија, у ово време централна власт није била угрожена. Распад Царства изазван унутрашњим сукобима није обележио првих година Урошеве владе. Тада је интегритет Српске државе био угрожен споља. Једино је сукоб два феудалца на северу Српске државе био повод упаду Угара. Обратно, у грчким земљама, после напада Нићифора II, Симеон је узео царску титулу па је почела борба за наследство. Урош је, видели смо, био активан учесник ових догађаја. Његове интервенције нису биле увек успешне, али Душанов наследник, бар на почетку своје владавине, није био толико беспомоћан колико се то наглашава. Урош су најпре почели да оплакују писци средњовековних летописа, а тога се нису ослободили ни неки модерни истраживачи. Нејаки Урош је персонификација слабе државе, немоћи централне власти и распада Царства. У описима његове владавине и личности присутна је туга средњовековног списатеља, обично црквеног лица, за златним добом цара Душана, који је штедро даривао и високо уздигао staleж свештенства. Осветљавање Урошеве улоге запостављено је јер се а priori прихватало мишљење да централна власт после Душана није постојала. Није случајно истраживачима био много интересантнији крај Српског Царства него почетак Урошеве владавине.

Дошао је на престо веома млад. Није имао више од 19 година. „Престо је био тек трећи пут у историји Немањина упражњен смрћу, и о наследству није могло бити озбиљнога спора“,⁸⁶ тим пре што је Урош још као дете постао млади краљ, а ускоро као краљ-савладар добио широка овлашћења. Млади цар је без потреса дошао на власт, али је наследио сувише тежак задатак. Требао је да одржи и обједини економски, управно, етнички и верски

⁸⁶ Н. Радојчић, *Сабори*, 146.

Зѣфимиѣина Похвала кнезу Лазару

Припрата кнеза Лазара у Хиландару

разнородно и удвостручено Царство које је показивало знаке слабости још за живота његовог енергичног претходника. Консолидација хетерогених покрајина простране државе био је сложенији задатак него освајање грађанским ратом изнуреног Византијског Царства, на чему је Душан тако рећи преминуо. Овом послу Урош очигледно није био дорастао. Попустиле су стеге, истањиле се везе, напукао колан, али кола нису ни одмах ни тако брзо кренула низастрину.

Према спољном свету Урош се огласио три недеље по смрти оца. Први документ који је потписао била је, вероватно, повеља од 10. јануара 1356, којом гарантује слободу трговине Дубровчанима и Млечанима. Нови владар, као и његови претходници, обавезује се да сваку штету нанету трговцима „плати царство ми“.⁸⁷ Судићи по брзом реаговању царске канцеларије, промена на престолу није смела да смањи привредну делатност и пословање страних трговаца. „Било је уобичајено да се, чим умре један српски владар одмах шаље посланство његовом наследнику ради потврде старих трговачких привилегија. Али је прошло више од годину дана а да није дошло до потврде старих трговачких привилегија код цара Уроша. Томе је узрок био не само рат Венеције са угарским краљем Лудвигом I, у коме су цар Стефан Душан а затим и Урош учествовали као млетачки савезници, већ нарочито унутрашње размирице које су се појавиле у Србији“, пише Константин Јиречек у свом раном раду *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*.⁸⁸ Као доказ, Јиречек у целини цитира познати Кантакузинов извештај о нередима у Србији, за који смо показали да се односи на касније време. Свој закључак Јиречек заснива и на погрешно датованој повељи цара Уроша. Она је настала 10. јануара 1356, а не 1357.⁸⁹ Према томе, млади цар је потврдио Дубровчанима и Млечанима трговачке повластице непосредно после Душанове смрти. Ипак је помало загонетно зашто Дубровчани тако дуго нису упутили посланство новом владару, тим пре што се оно у више махова одлагало. Вероватно су Дубровчани чекали да се састане државни сабор, како то на другом месту примећује К. Јиречек.⁹⁰ Посланство из Дубровника још није било кренуло када је јануара 1357. стигло писмо о царској интервенцији поводом

87 *Зиконски споменици*, 175—6.

88 *Зборник К. Јиречека I*, 349.

89 *Законски споменици*, 175—6.

90 *Зборник К. Јиречека I*, 352.

Жаркове самовоље.⁹¹ У истом писму Урош је обавестио Дубровачку општину да царину у Призрену уступа манастиру Св. Арханђела, задужбини његовог оца. Овим је неискусни Урош у знатној мери смањио владарске приходе, јер Призрен у ово време доживљава привредни успон.

Осетна је политичка активност младог цара у ово време. Само летимичан поглед на табелу (Прилог) показује да је царска канцеларија у првој половини 1357. издала далеко највећи део повеља. То је свакако последица српског државног сабора који се састао априла 1357. у Скопљу. На сабору је решено питање наследства. Полу Грк Симеон, који је узео царску титулу, у српским земљама није имао никакве шансе. Њега је одбацила српска властела. Чак и да су умањени прерогативи царске власти на сабору, овај скуп је, бар што се тиче односа Уроша и Симеона, значио манифестацију јединства и подршку легитимном наследнику. Од 21 сачуване исправе цара Уроша, шест је настало у априлу 1357, непосредно после одржавања државног сабора, а прва сачувана Симеонова исправа, како смо навели, настала је тек две године касније. Државни сабор помиње се у хрисовуљи од 10. априла 1357. којом је цар Урош, уз пристанак сабора, даровао у баштину острво Млет которској властели Паску Барнчелу Биволичићу и Трипуну Михаиловом Бући. Овим је цар Урош „учинио покушај да обнови потпуно право Србије на Млет“.⁹² Међутим, судбина Млета била је решена уступањем Стона и полуострва Пељешца Дубровнику. Српски владари имали су врховну власт над овим острвом и после 1333, али је прикључење Млета Дубровачкој општини било само питање времена. Чињеница да је дубровачком надбискупу био подређен опат Бенедиктинског манастира на Млету, говори доста. Преко ове политички снажне везе и пословних односа острвљана са градом испод Св. Срђа, Дубровчани су се постепено али сигурно учвршћивали на Млету. После 1333, ово острво је географски и економски припадало Дубровачкој општини, а политички Србији. Слабљењем српске власти на Јадрану, које је почело уступањем Стона и Пељешца Дубровнику, Млет је доспео у неодређен положај. Из ове позиције остао је само један корак од његовог политичког прикључења Републици св. Влаха. Практично, Дубровчани су своју власт над Млетом

91 *Monumenta Serbica*, 175; *Законски споменици*, 186—7.

92 М. Динић, *Повеље кнеза Десе*, 7.

остваривали већ за време њиховог сукоба са српским властелином Војиславом Војиновићем.⁹³ Вероватно да је српска власт извесну контролу над овим острвом остваривала преко Котора, чијој властели га је Урош и даровао. У наведеној мљетској исправи цар истиче како се претходно договорио са господом и матином царства ми, благоволном царицом кума Елином, и са господином и оцем професионом патрархом кума Савом и са свим митрополити, игмени и са свим властелима и са свим поддјаким царства ми и са свим звором сръвскимим.⁹⁴ Овај текст уверава нас да је свест Уроша о владарској моћи изразитија него када је неколико месеци раније претио непослушном властелину Жарку применом Душановог закона. Коначно су стигли и дубровачки локлисари. Марин Буних, Циве Николин Гундулић и Циве Црјијевић срели су цара у Призрену. Царев логотет Драгослав „преручио“ је пет повеља 24. и 25. априла, којима су регулисани односи између Српске државе и Дубровника. Поред потврда старих привилегија, Урош је Дубровчанима даровао земљиште од Љуте до Курила (Петрово Село).⁹⁵

Повељом о манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму од 20. јуна 1357. као да престаје релативно интензивна делатност цара Уроша.⁹⁶ Није случајно да за следеће три године није сачувана ни једна исправа (видети Прилог). Тада је Српска држава била изложена спољним нападима а у међувремену водила се оружана борба за наследство. Али о континуитету деловања централне власти сазнајемо из других извора. Урош се није препуштао току догађаја. Када је у лето 1357. Матија Кантакузин напао област Сера, цар је послао мајци помоћ. Урош је смогао снаге да и војнички потисне претендента Симеона, који је, после битке код Скадра, годину дана таворио у Костуру. Млади цар се супротставио и моћном Лудвигу I приликом продора Угара у подунавске делове Српске државе. Његове интервенције више пута биле су успешне. Према томе, губитак пограничних, новоосвојених територија, у којима се српска власт није ни усталила ни консолидовала, није значајно крај централне власти уопште. У крајевима који су остали у склопу Српског Царства, Урош још није био потиснут.

⁹³ Видети даље, стр. 48 и 49.

⁹⁴ Законски споменници, 310—11.

⁹⁵ Исто, 314—15.

⁹⁶ Исто, 709—11.

ПОЈАВА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Са Нићифором Григором и Јованом Кантакузином, чије вести допиру до краја шесте и почетка седме деценије XIV века, завршава се епоха великих византијских историчара.¹ Са њима престају савремене византијске вести о распаду Српске средњовековне државе. Подаци *Јанинске хронике*, иначе значајног извора за период после 1358/59, ограничавају се на доста узану територију, која је била у саставу Симеоновог грчко-српског царства. Домаћих наративних извора за овај период скоро да и нема. Осетно се смањила и дипломатичка грађа. Постепено опадање централне власти одразило се и на рад царске канцеларије.² Преостале су нам фрагментарне, често случајне али драгоцене вести Дубровачког архива. На жалост, подаци дубровачких архивских књига не односе се равномерно на целу територију Српске средњовековне државе. Највише вести налазимо о властели која је управљала покрајинама у суседству Дубровачке Републике. У овом периоду то су били Војислав Војиновић и браћа Балшићи.

Због непријатељстава и рата који је водио са Републиком св. Влаха, о кнезу Војиславу има обиље података. Док су Дубровчани помно бележили тако рећи сваки корак овог српског великаша у периоду од 1358—1363, његово раније деловање тешко је реконструисати на основу оскудних вести. Био је трећи син војводе Војина, познатог властелина краља Стефана Дечанског. Још 1333. Војислав је због светодимитарског дохотка боравио у Дубровнику као посланик краља Душана. У истом граду, не зна се којим поводом,

¹ Лаоник Халкокондил, Дука и Георгије Сфранцес „пишу тек после пропаст Византијског Царства“. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 436, 7.

² Видети Прилог.

српски властелки боравио је десет година касније.³ Своје људе и властелинство имао је пре доласка Уроша на власт.⁴ Међутим, ни Војислав Војиновић, један од првих обласних господара није дочекао другог српског цара са формираном пространом облашћу.⁵ Али био је утицајан властелин, иако Михило Динић сматра да се за време цара Душана није „нарочито истакао јер је у новембру 1350. год. био само *ставилац*“.⁶ Управо ова, иако не висока дворска титула, уводила га је у круг великодостојника и у крајној линији обезбеђивала му место на Душановом и Урошевом двору.⁷ Кнез је постао пре смрти првог српског цара.⁸ Сем тога потицао је из врло утицајне феудалне породице. Његов отац Војин био је војвода и „један од најистакнутијих велможа из времена Стефана Дечанског“.⁹ Војиновићи су уживали поверење Стефана Душана. Милош, најстарији Војислављев брат, учествовао је у преговорима између краља Душана и Дубровачке општине, који су, како је познато, завршени 1333. „уступањем“ Стона Дубровнику. Војислављев брат Алтоман, други син војводе Војина, био је 1347. жупан у околини Дубровника. Изгледа да је Алтоман пре 1350. имао стонски доходак.¹⁰ Према томе, Војиновићи су несумњиво били поверљиви, одана али и утицајна властела за време Стефана Душана. Но, тек за време цара Уроша Војислав Војиновић постаје један од најмоћнијих, а пред крај живота и најмоћнији великаш у Српској држави. Док је титулом ставилца започео политичку каријеру на двору Душана, стварањем великог поседа обезбеђивао је свој утицај и моћ на двору његовог наследника. А посед Војислава Војиновића био је већи него што се мислило.

Своју феудалну област овај властелин стварао је постепено као, уосталом, и већина обласних господара у српским земљама

3 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 3. 5.

4 Трећег јуна 1353. у дубровачкој серији *Distributiones testamentorum* забележен је Гојша Николић као *homo comitis Voyslavi*. Радоман Јурјевић, *homo Voyslavi*, истог се дана обавезао Марину Капеларију да ће одвести дванаест товара соли *in Prepole vel in Locovica, vel in Drobropole* (Добро Поље). На истој страни помињу се још неки Војислављеви људи. *Distributiones testamentorum I* (1349—1353), f. 16.

5 Супротно тврди М. Зечевић, *Ратовање*, I.

6 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 3. сл.

7 Врло је интересантно, мада не и карактеристично, да је и кнез Лазар, касније најмоћнији обласни господар, дуго носио исту дворску титулу.

8 *Goysa Nicolich homo comitis Voyslavi*. *Dist. test.*, I, f. 16.

9 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 3.

10 Исто, 4; *Monumenta Ragusina I*, 279—80.

Царства. Они нису добили на управу тако простране територије као српски намесници у грчким земљама. Војислав Војиновић имао је властелинство и за време Стефана Душана, али се о њему

ВѢТО 2 ТНУШ
 ѿ НЗ: ВЪАЦѢФАН
 МѢРШЕ ВѢХЪЗЕМЕ
 СРЪБСН Е ПѢМРСМ
 ХЪГРЪ УСКІА МѢА МѢОА
 ВЪ 2 ДѢ ГРѢСТАЕНСЕРѢВЪ.
 ВЖНАДНРЕ АЗОВѢВЕНН
 ЕАНУ: КѢ 1 ВЪТЕАНДРЪ
 1 ОРЪЛДНУНЪЦКО
 1 ОАНАМ. ПОМЕНѢВМЕРЪ
 НОВАСЪБЪ :.

Напис челника Димитрија из манастира Бање

ништа одређено не зна. У дубровачкој серији Div. sanc. забележено је 14. јануара 1345. да се Свињарево налази in terreno Voyslavi Voynovich, али ово место нисмо успели да убицирамо." Остају

11 М. Динић, *О Николи Алтамановићу*, 4. изд. 10.

засад непознати и обим и место његовог првобитног поседа. Језгро његове области је у баштини властеоске породице Војиновића, а основа његове моћи је у наследству или присвајању ове баштине. Милош, најстарији Војиновић, коме је предстојала сјајна каријера на Душановом двору, умро је врло млад, а Алтоман Војиновић се последњи пут помиње 1359. године.¹² После смрти Алтомана, који је иза себе оставио велики посед и малолетног сина Николу, област Војислава Војиновића се знатно проширила. Својој земљи придружио је највећи део, ако не и целу територију којом је управљао његов брат Алтоман. Не зна се ни када ни на који начин је ово остварно. Вероватно је део поседа оставио свом синовцу, малолетном Николи Алтомановићу, али је несумњиво задржао врховна права и на овом делу, тим пре што је постајао све утицајнији и јачи.¹³ Војислав Војиновић држао је некадашњу територију великог челника Димитрија, који је према надгробном натпису у манастиру Бањи код Прибоја држао Дабар, Дрину, Гацко и Рудине.¹⁴ Војислав је преузео управу над овим жупама најкасније у пролеће 1359. Средином исте године Дубровчани су му отправили посланика Павла Гундулића у Гацко.

Сви истраживачи су сагласни да је Војислав управљао великим поседом између горње Дрине и Јадранског мора.¹⁵ Ова територија обухватала је Требиње, Конавле и Драчевицу на југу. У оквиру његовог поседа налазило се, бар кратко време, и Попово поље.¹⁶ На северу је држао Гацко и Сјеницу. Сматрало се да изнад линије Гацко — горња Дрина — Сјеница, Војислав није имао посед. Међутим, његова област била је несумњиво много већа.

12 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 3—4, 5, пише да се отац жупана Николе последњи пут спомиње 1353. Међутим, Алтоман је био у животу још 1359. *Debita Notarie* 4, f. 78'.

13 Витослава, жена жупана Алтомана Војиновића, вероватно је надживела свога мужа. Надгробни споменик подигао јој је син Никола и то у време када је био жупан. *Записи и натписи I*, 45, № 136; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 4.

14 *Записи и натписи I*, 41 № 113; *Monumenta Ragusina II*, 280.

15 *Зборник К. Јиречка I*, 353; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 55; М. Зечевић, *Ратовање*, 1.

16 К. Јиречек пише да су Чихорићи у XIV веку били „једна од знаменитих породица у пределима између Неретве и залива Которскога.“ М. Зечевић с правом сматра да у време кнеза Војислава Чихорићи нису имали овако пространо властелинство. Они су „по свој прилици имали крај између Неретве и Стона, а можда су нешто имали и на десној обали ове реке“. М. Зечевић, *Ратовање*, 11, 12, нап. 1. Чихорићи су држали Попово поље, али не у време успона Војислава Војиновића као обласног господара.

Кнежев синовац Никола Алтомановић помиње се 1367. као господар Рудника.¹⁷ Значи и овај крај, још за живота Војислављева, припадао је Војиновићима.¹⁸ Тешко је поверовати да га је Никола Алтомановић, који је 1367. имао највише 19 година, у међувремену освојио. Сада постаје јаснији и податак о активности и боравку Војислава Војиновића на северу Српске државе, како се то види и из писма дубровачког трговца Грге Скринића од 3. фебруара 1359. године.¹⁹ У њему дубровачки трговац обавештава кнеза и већнике да му је Uoyslau lo chonte нанео штету, јер је запленио олово његовим дужницима у Железнику у Кучеву. Кучево није било тако удаљено од Војислављевог области, како је то мислио Милош Зечевић,²⁰ јер је овај српски обласни господар управљао и крајем око Рудника.

Заокружење свог поседа кнез Војислав је завршио пред крај живота, 1363. године. Тада је челнику Муси уступио град и жупу Брвеник за град и жупу Звечан.²¹ Када је достигала највећи обим, област Војислава Војиновића захватала је територију између Рудника, Дрине, Поповог поља, Дубровачке Републике, Боке и Косова.

Искључено је да је свако село у оквиру наведене територије било под посредном или непосредном управом овог обласног господара. Осамостаљене феудалне области и касније, када је централна власт још више опала, биле су прошаране пре свега поседима црквеног властелинства. Наравно да остаје отворено питање да ли су сви световни феудалци са ове области признавали врховна права Војислава, поготово у време док се централна власт још осећала. Одговор на ово питање компликују и добри односи Војислава са Урошем.

Јачање обласних господара текло је у два правца: потчињава-

17 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 8.

18 Са нашим тврђењем у складу је и исказ Мавра Орбина који пише да се област Војислава Војиновића „простира од Дубровачког Приморја до Ужица“. Ужиче се налазило северније од линије Гацко, Горња Дрина, Сјеница. Овај податак налази се у оквиру оних страница Орбиновог дела које су настале на основу старијег, изгубљеног извора коме би, према последњим истраживањима С. Ђирковића, требало поклонити пуно поверење. М. Орбин, *Краљевства Словена*, 58; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 315, 316.

19 К. Јирчак, *Споменици српски*, 32—3.

20 М. Зечевић (*Ратовање*, 14, нап. 2) неоправдано оспорава Груберову интерпретацију писма дубровачког трговца Грге Скринића. D. Gruber, *Dalmacija za Ludoviga I*, Rad JAZU, 166 (1906) 180.

21 *Законски споменици*, 316.

њем слабије властеле и успостављањем врховних права на њиховој територији, а затим самосталним иступањем према централној власти. Понекад су ситнији али непокорни феудалци били протеривани. Изгледа да је такав случај био са властелином Рујом Супчићем који се, према Растићу, замерио Војиславу у време српско-угарског рата.²² Рују су примили Дубровчани, али их је Војислав претњама натерао да му откажу гостопримство.²³ Свакако да за време кнеза Војислава није смео да се врати на свој посед. Међутим, 1368 — дакле, после Војислављеве смрти — помиње се Priboe Ruje de Trebigne, можда Рујин син, као сведок приликом исплате светодмитарског дохотка.²⁴ Управо у Требињу јављају се, вероватно, уместо одбеглог и протераног властелина Рује, нови Војислављеви чиновници. На његовог севаста у Конавлима и Требињу жалили су се Дубровчани јула 1359, преко свог посланика Павла Гундулића.²⁵ Од августа исте године у овим покрајинама налазимо кефалију Милмана.²⁶ Од времена када се јавља у изворима, Милман је био потчињен кнезу Војиславу, а не цару Урошу. Доскора типичан представник централне власти, кефалија постаје управни орган обласног господара. Од овог нема изразитијег примера опадања централне власти.

У приморском делу Српске државе, дакле и у суседству области Војислава Војиновића, прилике су се знатно измениле почетком 1358. Задарским миром, који је закључен 18. фебруара исте године, Република св. Марка је потиснута са источне обале Јадранског мора. Овим миром, уз далматинске градове и острва, и Дубровник је потпао под круну св. Стефана. Дубровчани су се

22 Ј. Растић, 139; М. Зечевић, *Ратовање*, 18.

23 Одлуком Већа умољених од 28. новембра 1359, Рујина породица морала је да напусти Дубровник. *Monumenta Ragusina III*, 16; М. Зечевић, *Ратовање*, 21, нап. 3.

24 Уколико му је Прибоје син, онда је властелин Руја Супчић, по свој прилици, имао посед у Требињу. К. Јиречек, *Споменици српски*, 9, нап. 2.

25 Павле Гундулић требало је, поред осталог, да пренесе кнезу следећу поруку Дубровачке општине: *Chomo nuy sempre l' avemo reputado et tignudo intro tuti li altri baroni de Sclauonia per nostro charissimo amico et chomo citadin nostro. „E pero se maraveiemo molto dela novitade. la qual fasie li tui sevast de Chanal (adscriptum) e de Tribigna, ch el a levado ali nostri homeni tuto lo bestiame et la blava, ch eli aveva in Canal; non posemo creder ch el faça questo de tuo chomandamento. perche! e contra la raxion. Monumenta Ragusina II, 277; Ј. Тадић, Писма и упутства, 2.*

26 Дубровачка општина наредила је, 30. августа 1359, Хвалиславу Гурановићу да иде у Конавлас и купи жито код кефалије Милмана. Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 16; *Зборник К. Јиречека I*, 356, нап. 38.

ослободили дугогодишње непосредне и претеће млетачке „заштите“. Угарски краљ, коме су били обавезни да плаћају 500 дуката годишњег трибута, био је далек и неупоредиво сносљивији врховни господар. Град је добио републиканско уређење са властитом управом, без стране посаде, те је уживао широка овлашћења. Добио је чак и необичну повластицу — потпуну слободу трговине у Српској држави без обзира да ли се са њом Угарска налазила у рату или миру. Задарски мир, политичка основа несметаног развитка Дубровачке Републике за следећи век и по, у почетку је довео град под Св. Срђем до великих искушења. Дубровник је постао поданик тада највећег непријатеља Српске државе.²⁷

Тек после 18. фебруара 1358, Лудвигу I омогућен је поход на Србију који је одавно планирао. Раније смо показали како се он завршио на северу Српске државе. Угарски краљ није постигао одлучну победу, али Растислалићи, господари Браничева и Кучева, постали су његови вазали.²⁸ Непосредно после повлачења угарске војске, почеле су распре Војислава Војиновића са Републиком св. Влаха. Сукоб овог великаша са Дубровником, формално-правно био је наставак српско-угарског рата. Водио га је српски великаш уз сагласност цара Уроша против новог угарског поданика.

Када је започео овај сукоб Војислав Војиновић био је моћан обласни господар са пространим поседом, кога је још увек повећавао. После рата са Лудвигом I, у коме је учествовао заједно са царем Урошем, његов утицај на српском двору несумњиво је порастао. Област овог властелина се великим делом сучељавала са Угарском или територијом угарских поданика. Територија хумског кнеза постала је погранична област, нека врста војне крајине према Угарској, тада највећег непријатеља Српске државе. И на томе је Војислав заснивао свој утицај код слабог Уроша. Целом копненом страном територија Дубровачке Републике наслањала се на посед хумског кнеза. За Дубровник то је било погубно.

До рата није дошло тако брзо. Дубровчани су свакако настојали да се промена врховног господара не одрази на њихово пословање у залеђу. Зато су одлучили да отправе посланства и дарове цару Урошу, кнезу Војиславу и босанском жупану Санку.²⁹

27 *Зборник К. Јуречека* I, 353.

28 Видети напред, стр. 28 сл.

29 *Monumenta Ragusina* II, 214, 215, 226; *Зборник К. Јуречека* I, 354; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 56; М. Зечсвић, *Ратовање*, 9.

Српском властелину је била одређена висока сума од 500 перпера. Ситне чарке и неспоразуми на граници у другој половини 1358. изглађени су новим даром кнезу Војиславу, овог пута у вредности од 400 перпера. Моћни великаш, који је јануара 1359. године зимицао у питомим Конавлима, добио је позив да посети Дубровник али *per mare et non per terram*.³⁰ Дубровчани су се очигледно плашили уласка у град веће оружане пратње. До посете није дошло, али мир је потрајао још пола године. Међутим, чим се средином јула 1359. угарска војска повукла из Србије, почела су непријатељства са Дубровачком Републиком. Пре овог времена није било озбиљних окршаја између Републике и хумског кнеза. Али тешке дане за Дубровчане наговештавале су речи српског властелина, које им је упутио преко њиховог посланика Цива Павла Гундулића: „Одмах крећем са војском на Железну Плочу — претио је Војислав — ту ћу се утаборити са целом војском и пленићу целу дубровачку област, ни цркве нећу поштедети. Осим тога узеху вам Стоњски Рат јер је мој; ја сам хумски кнез, а Стоњски Рат је седиште хумских кнежева, значи мој је.“³¹ Тиме се Гундулићева мисија завршила, а захтев кнеза Војислава, како је то Јиречек духовито приметио, Дубровчани су могли само да одбију.³² Очекивао се рат.

Кнез је наредио да се пресретају и плене дубровачки каравани који су ишли из Пријепоља,³³ а почетком августа његова војска је опустошила жупе у непосредној близини града. Мало је било наде у помоћ угарског краља, новог заштитника Републике, коме су, додуше, Дубровчани упутили посланство. Они су били приморани да поново празне општинску касу. За мир, који је закључен средином августа, Војислав је добио 4000 перпера.³⁴ У току рата хумски кнез је иступао у име и са дозволом српског цара, пошто *dominus Rex Hungarie ivit supra terenum eius*.³⁵ Војислав је заста

³⁰ *Monumenta Ragusina II*, 260, 261.

³¹ „Venio distense cum exercitu meo usque ad Lesnam Pločam, et ibi stabo cum toto exercitu meo. et faciam deguastari totum comitatum Ragusii. nec ecclesias dimittam. Et postea vobis accipiam Puntam Stagni, quia mea est. Ego sum comes Chelmi, et punta Stagni est sedes comitorum Chelmi, ita quod mea est.“ *Monumenta Ragusina II*, 280; Ј. Тадић, *Писма и упућства*, 7, № 6; *Зборник К. Јиречека I*, 355—6; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 57; М. Зечевић, *Ратовања*, 24.

³² К. Јиречек, *Историја Срба I*, 242.

³³ *Monumenta Ragusina II*, 280; Ј. Тадић, *Писма и упућства*, 7.

³⁴ *Monumenta Ragusina II*, 278, 283—5; Ј. Тадић, *Писма и упућства*, 10—13.

³⁵ *Monumenta Ragusina II*, 280; Ј. Тадић, *Писма и упућства*, 7; М. Зечевић, *Ратовања*, 24.

био у врло добрим односима са Урошем. Почетком 1359. цар му је уступио светодмитарски доходак за претходну годину. „Српски трибут“ Војислав је примио и три године касније. Наравно, и овај пут Дубровчани су вршили исплату на основу царевог овлашћења.³⁶

Светодмитарским дохотком пословни људи града под Св. Срђем стицали су слободу трговине у Српској држави. За ову повластицу српски владари, још од времена краља Уроша I, примали су годишње 2000 перпера. Али од 1359. датира тежња — која је са слабљењем централне власти постајала све очитија — „да се исплата светодмитарског дохотка пренесе на господаре Дубровнику суседних области“.³⁷ Уступање овог трибута Војиславу, пре свега показује његову снагу, али овај податак је и изванредан сигнал почетка дезинтеграције српских земаља Царства. Ми не знамо на основу каквог је споразума цар дао Војиславу српски трибут. Можда је то било само враћање позајмице коју је богати великаш учинио царској благајни, али је чињеница да од тада овај трибут, у ствари владарски доходак, постепено прелази у руке обласних господара. Велике феудалне области, додуше још у фази формирања и проширивања, у ово време већ постоје. Овакво стање признаје и сам цар Урош. „Златопечатним словом“, које је потписао 29. септембра 1360. у Сјеници, Урош је укинуо самовољно уведене царине и работе и гарантовао слободу трговине не само у царској земљи већ и у Зети Балшића и у „држави“ кнеза Војислава: Да гредоу са тргоу и са свакоу коуплоу слободно оу земљу царства ми, и на вѣроу царства ми да гредоу или на Зетоу на Балшики, а или на државоу кнеза Воислава и оу земљу царства ми.³⁸

Потпис цара Уроша

36 *Monumenta Ragusina II*, 264; 111, 234; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 230.

37 М. Динић, *Дубровачки трибути*, 225, 230.

38 *Monumenta Serbica*, 168; *Законски споменици*, 182; *Зборник К. Јиречка I*, 357.

Овакву формулацију исправе, са наглашавањем слободе трговине и у наведеним областима, тражили су свакако дубровачки поклисари Миха Држић и Јаке Менчетић, који су овом приликом достојним даровима честитали цару женидбу.³⁹ Дубровчани су нежељеним искуством осетили право стање ствари. „То су први јасни трагови распада Српске државе“ — несвесно сам себи противречи Константин Јиречек, који је прихватио Кантакузинов извештај о расулу Српске државе, као слику догађаја насталих непосредно после Душанове смрти.⁴⁰ Подсећамо да је ову хрисовуљу, на основу које је Јиречек донео претходни закључак, Урош потписао у шестој години своје владавине. Били су то први јасни трагови поделе српских земаља за разлику од грчких земаља Царства које су, у управном погледу, још за време Душана биле подељене на велике области. Али постоји квалитативна разлика између намесника великих области, које је Душан постављао у новоосвојеним територијама, и обласних господара у старим, српским земаљама који су постепено ширили своје поседе и чији је статус слаби Урош, хтео то или не, морао да призна. Показало се да је крајњи резултат исти. Штавише, моћни намесници у грчким земаљама први су почели да иступају самостално, јер су за ово имали основу. У овоме видимо један од основних узрока тако брзог одвајања великог дела грчких земаља из Српске државе.

Наведена хрисовуља бележи само Зету Балшина и „државу“ кнеза Војислава, области од превасходног значаја за дубровачку трговину и њен транзит у унутрашњост. Али још једна велика област формирала се у Македонији. На политичку сцену Српске државе ступао је Вукашин Мрњавчевић, а у ово време почиње одвајање Серске области под царицом Јеленом. Царска земља, са ситнијом властелом и кефалијама директно потчињеним Урошу, смањивала се. Њеним сужавањем шириле су се области моћних великаша.

Цар је још увек иступао ауторитативно. Истина, он се мири са постојећим областима и њиховим господарима, али не и њиховом самовољом. Врховних владарских права у наведеним областима цар се није одрекао. Укинуо је, у међувремену, самовољно уведене царине и работе које нису постојале „у родитеља царства ми“. Онима који се огреше о забрану, цар је претио казном пред-

39 *Monumenta Ragusina* III, 40—41.

40 *Зборник К. Јиречека* I, 357.

виђеном за неверника. Штитио је дубровачке трговце: „нико да има ни има забавити, ни кифалин кон аубо, ни вадстенин царства ми, ни кон кнеза... ни мала ни велика.“⁴¹ Сем великих феудалних области постоје и територије без обласних господара — „земља царства ми“ — а о деловању централне власти сведочи и чињеница да је Урош укинуо царине баш у Зети и кнежевини Војислава Војиновића.

У наведеној исправи цара Уроша први пут се помињу Балшићи и то већ као обласни господари. Име и порекло ове породице били су чешће предмет истраживања⁴² него њихово уздицање у ред великаша. Етничко порекло Балшића изазвало је живу дискусију у науци, али за друштвено-политички развој Српске државе било би далеко интересантије оцртати њихов успон до обласних господара. На жалост, о Балшићима пре 1360. нема савремених вести. Једино посредно преко Орбина, који је вероватно користио неки старији, нама непознати извор, сазнајемо нешто о родоначелнику Балшића. „Балша о којем ћемо сада говорити — прича Орбин — беше веома сиромашан зетски властелин, и за живота цара Стефана држао је само једно село“.⁴³ Уколико се прихвати овај податак, а нема разлога да га одбацимо, онда су од свих обласних господара у време цара Уроша Балшићи једини изразити скоројевићи.

Ако не постоји јединствено гледиште о њиховом пореклу, истраживачи су одреда сагласни да они 1360. представљају крупну властелу.⁴⁴ Нама се чини да су у ово време пре амбициозни и смели скоројевићи него феудални господари ранга Војислава Војиновића, Вукашића или српских намесника у грчким земљама. Балшићи се јављају изненада, али њихов успон од промијара до обласних господара и продор у редове великаша, ипак није тако муњевит. Истина, пада у очи нагли нестанак властелина Жарка, а и изненадна појава Балшића. То још не значи да су они уместо Жарка одмах завладали пределом на Бојани. Бар нема извора на основу којих би се могло потврдити насилно потискивање Жарка.

41 Законски споменици, 182, 183.

42 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 244, нап. 39.

43 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 63; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 317.

44 *Зборник К. Јиречека I*, 357, 359; Ђ. Стратимировић, *О Балшићима*, *Годишњаци Николе Чупића* 4 (1895), 173—4; G. Gelcich, *La Zedda*, 31; М. Зечевић, *Ратовање*, 39; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II* — 2, 6. Једино Ч. Мијатовић (*Балшићи*, 172) сматра да су ова властела и 1362. на почетку свога успона.

Много касније, после маричке битке један од браће, Ђурађ узео је „ранију супругу Жарка Мркишића“ пошто је претходно отпустио кћерку краља Вукашина којом је био ожењен.⁴⁵ У сваком случају, у време борби око наследства, у Зети су се десиле значајне промене. И Балшићи су несумњиво спадали у круг оне зетске властеле која је била против Симеона, и која је стога уживала поверење цара Уроша. „Постављање ове браће — оправдано претпоставља Јиречек — у вези је с последњим ратовањем против Симеона код Скадра.“⁴⁶ Када их Урош признаје за господаре Зете, они нису били запосели целу ову област. Ако се не може тачно да утврди шта су држали 1360, зна се шта нису поседовали неколико година касније. Орбин нас обавештава да су у Горњој Зети потисли Ђураша Илијића, а овај се последњи пут помиње августа 1362.⁴⁷ Годину дана раније њихова територија према југозападу допирала је најдаље до ушћа Бојане, али и то није сигурно, јер се поуздано зна да у ово време нису држали Улцињ, који се налази западно од ушћа ове реке.⁴⁸ У Будви, на коју су претендовали, осамосталио се кастелан Површко.⁴⁹ Мало епископско место Дриваст потчиниоли су тек с пролећа 1362.⁵⁰ У време када се први пут јављају у историјским изворима, Балшићи су управљали пределима између Скадарског језера и Мора, а од приморских градова једино је вероватно да су држали Бар. Зета Балшића била је бар упола мања од „државе“ Војислава Војиновића. Судећи према територији којом су управљали, ризикантно је да упоређујемо ову властелу. И Млечани, мајстори да уоче разлику у тадашњој друштвеној хијерархији, не изједначају Балшиће и хумског кнеза ни две године касније, мада су их истог дана, 3. јула 1362, примили за своје грађане. На повеље, које се издају у таквој прилици и предају новим грађанима, одлучили су да ставе различите печате. За исправу Страцимира, Ђурађа и Балшу био је одређен сребрн, а за исправу кнеза Војислава златан печат.⁵¹ Коментаришући овај податак Чедомиљ Мијатовић с правом констатује да су и тада „Балшићи били тек на почетку своје моћи“.⁵²

45 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 64.

46 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 243.

47 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 64; *Monumenta Ragusina III*, 222.

48 *Monumenta Ragusina III*, 222; *Зборник Константина Јиречека I*, 359.

49 Видети даље, стр. 56 сл.

50 *Monumenta Ragusina III*, 77; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II—2*, 11.

51 *Listine IV*, 48.

52 Ч. Мијатовић, *Балшићи*, 172.

Самосталност Балшића потврђује поменута одлука Млетачког сената. У њој је кнез Војислав забележен као човек цара Уроша: *magnificus et potens vir Voyslaus comes et magnus procer serenissimi domini imperatoris Sclavonie*, а Балшини синови: *magnificorum baronum maritime Sclavonie*.⁵³ Не верујемо да је млетачки канцелар случајно изоставио њихову припадност српском владару.

Балшићи још нису достигли хумског кнеза, али њихова моћ је брзо и константно расла. Они су деловали самосталније него, на пример, сам кнез Војислав. То се убрзо показало у новом рату Српске државе против Дубровачке Републике, с којом су Балшићи, иако поданици цара Уроша, ступили у савез. Управо због независног иступања ове властеле, убрајамо их у обласне господаре. На основу још увек релативно малих поседа које су приграбили, било би то много теже.

Мир, који је Дубровчане коштао 4000 перпера, није потрајао ни годину и по дана. Ни за ово време они нису били потпуно спокојни.⁵⁴ Претња је долазила не само од хумског кнеза него и од царице Јелене. Њени посланици тражили су јануара 1360. поклад, златно посуђе и новац, које је Стефан Душан оставио код Мароја Гучетића.⁵⁵ Овај поклад тражио је и цар Урош, али годину дана касније.⁵⁶ Посреди је била интрига, јер се из писма од јануара 1354. и повеље коју је цар издао пред смрт јасно види да је Гучетић, Душанов бивши коморник, не само повратио поверени му поклад него је и српски двор напустио без икаквог дуга.⁵⁷ Узалуд су Дубровчани показивали ова документа посланицима царице Јелене. Ове несугласице добро су дошле кнезу Војиславу. Избио је нови сукоб са Дубровачком Републиком. Започео је почетком

53 *Listine IV*, 48.

54 У Већу умољених решено је 1. децембра 1360. да се кнезу Војиславу пошаље писмо *cum pulchrioribus verbis*, а 22. децембра одлучено је да се жалс цару и царици *supra povitatis*, *quas fecit comes Voyslavus*. *Monumenta Ragusina III*, 56, 58; *Зборник Константина Јиречка I*, 358; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 58; М. Зечевић, *Ратовање*, 42 сл.

55 *Monumenta Ragusina II*, 289; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 26; *Зборник К. Јиречка I*, 356—7; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 58.

56 Очев поклад Урош је тражио преко писама која су у Дубровник стигла 19. априла 1361. Ово је Дубровчане веома узнемирило, те су они већ сутрадан о томе писали угарском краљу. *Monumenta Ragusina III*, 74; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 41—2; *Зборник К. Јиречка I*, 357; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 59.

57 *Законски споменици*, 174—5; *Повеље и писма*, 67—8, № 70, 71.

1361. нападом кнежевог кефалије Милмана на околину града.⁵⁸ Била је то краткотрајна, локална епизода, јер се Република нашла у ратном стању са Српском државом тек шест месеци касније. Затишје које је наступило користило се за дипломатске преговоре и војну припрему. Нерасположење према Дубровчанима на српском двору изазвала је нова припрема њиховог врховног господара, краља Лудвига, за напад на Србију.⁵⁹ После захтева Уроша за очевим покладом, очекивало се да ће у рат бити увучен и српски цар. Стога је у Великом већу, маја месеца, одлучено *de significando merchatoribus existentibus in Sclavonia nova que habentur*.⁶⁰ Али тек почетком јула било им је наређено да „дођу у Дубровник или изађу из Рашке.“⁶¹

Цар Урош је предухитрио обавештавање дубровачких трговаца јер је наредио да се они затворе.⁶² Дубровчани су касније одговорили истом мером. Задржали су српске трговце из Призрена који су се затекли у граду. Општина је предузела контролу над имовином српских поданика која је била депонована у граду, а капетану оружане галије, која је блокирала Которски залив, дозвољено је да крстари до Бара и „одузима сва добра поданика српског цара“.⁶³ Отуда су Српска држава и Република св. Влаха у ратном стању, али ратне операције против Дубровчана водили су кнез Војислав и Котор.⁶⁴

58 Том приликом лоше се држао вицекомес Жрновнице, Шумета и Млина, те је Мало веће 25. јануара 1361. одлучило да га смени. *Monimenta Ragusina III*, 61; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 59.

59 К. Јиречек, *Споменици српски*, 8; *Историја Срба I*, 242; М. Зечевић, *Ратовање*, 53, нап. 1.

60 Истог дана, 25. маја 1361, Велико веће је одлучило *de respondendo domino imperatori Sclavonie . . . pro facto set Marini de Guse*. *Monimenta Ragusina III*, 81; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 59.

61 *Monimenta Ragusina III*, 87; М. Зечевић, *Ратовање*, 59—60.

62 *Зборник К. Јиречека I*, 358.

63 *Monimenta Ragusina III*, 91, 92; М. Зечевић, *Ратовање*, 61—2.

64 К. Јиречек *Споменици српски*, 8) сматра да „је 1361 млади цар заратно с Дубровником.“ Јиречеково мишљење М. Зечевић (*Ратовање*, 63—4, нап. 3) одбацује. Он сматра да цар Урош није био у сукобу са Републиком св. Влаха. Ако лично није слао војску, Урош је поступао са дубровачким трговцима као са непријатељима. Рат са Дубровником почео је не само са Урошевим одобрењем него и царевим интервенцијама. Сасвим је друго питање да ли је он лично желео рат или су га на то навели Которани и кнез Војислав. Чак и они подаци које је М. Зечевић навео не говоре у прилог његовом мишљењу. Тек постепено рат постаје ствар само хумског кнеза и Которана, боље речено само српског обласног господара. Слаби цар је, вероватно уз помоћ остале власти, једва уморио Војислава Војновића.

Напад хумског кнеза се очекивао. Дубровчани су га спремно дочекали. Али ни активно учешће Котора у рату не представља изненађење. Постојао је латентни сукоб два пословна конкурента.⁶⁵ Он је постепено нагризао и кидао дугогодишње пријатељске односе два града, који су се очитовали у сродничким везама, двоструком грађанству, па чак и заједничким пословним друштвима.⁶⁶ Котор као поданик Немањића имао је у Србији веће повластице, а Дубровчани, економски снажнији, веће и разгранатије пословање. У пословном ривалству бржи напредак предодређен је економски јачем. А Дубровчани су не само економски надмашили него, свакако, и потискивали Которане, који су уживали наклоност цара Уроша. Урошево даривање Мљета которској властели несумњиво је тешко погодило Дубровачку општину. Поморским путем Котор је најефикасније могао да контролише ово острво, које је практично већ било у оквиру Републике. Врховна права српског цара над Мљетом све више су постајала формална.⁶⁷ Већ у овом рату Дубровчани су узурпирали *totum ius sclavorum* на острву, а његово становништво мобилисали су за одбрану Републике.⁶⁸

Као и Војислав, веома утицајни на српском двору, Которани су настојали „да царско расположење окрену против Дубровника“.⁶⁹ У то су се Дубровчани уверили када су у току рата примили једно царско писмо. Његову копију, као доказ, послали су у Котор уз напомену да су Которане „увек сматрали као своју браћу и пријатеље . . . а они су увек и стално свим средствима радили против нас и нашег града“. Том приликом Которане су назвали „смртним непријатељима“ и поданицима Војислава Војиновића.⁷⁰ Хумски кнез тада им је изгледао снажнији него што је био. Он није потчињнио Котор него је у њему нашао природног савезника. Они су имали заједничке, политичке и економске интересе. Воји-

65 В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 60; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 9.

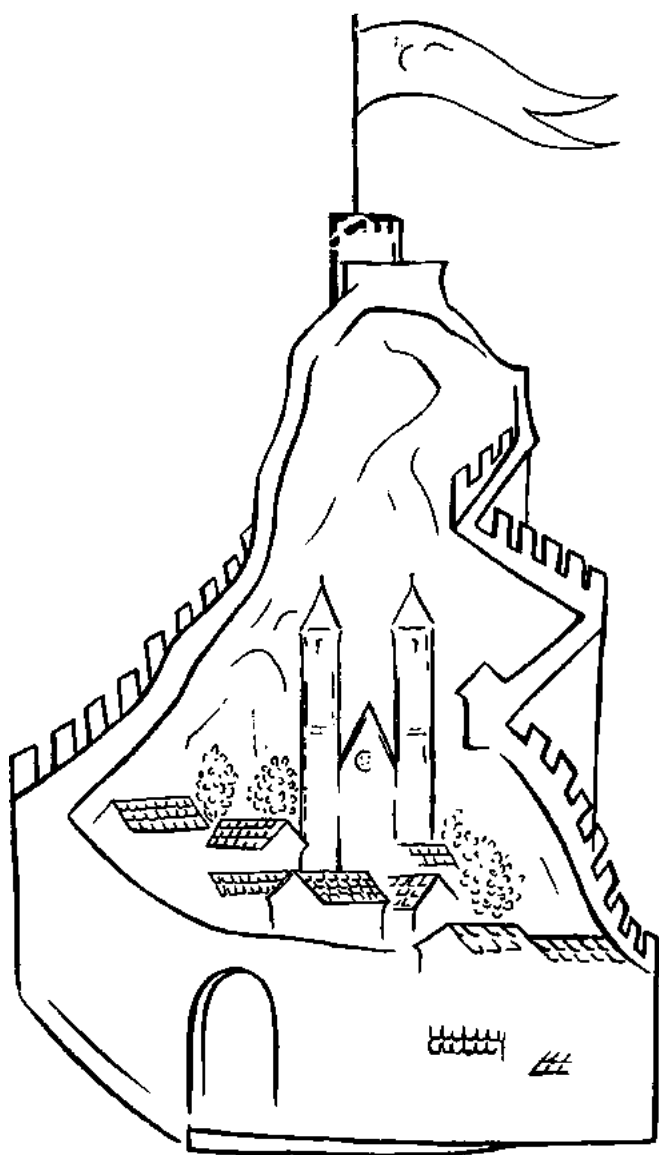
66 *Зборник Константина Јиречка I*, 358; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 10.

67 Видети напред, стр. 34.

68 8. јула 1361. Велико веће донело је одлуку *de accipiendo insulam Metite, et mittere comitem illuc de Ragusio, et accipere totum ius sclavorum. Monumenta Ragusina III*, 92, 80, 85, 86, 88, 94; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 61—2; М. Динић, *Повеле кнеза Десе*, 8.

69 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 9. сл.

70 *Monumenta Ragusina III*, 99; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 62; М. Зечев, *Ратовање*, 71.

Модел Котора из цркве Св. Василија у Столиву

слављесвом робом трговали су Которани.⁷¹ У Боки је хумски кнез намеравао да отвори нове тргове соли које би поверио Которанима, чиме би био угрожен монопол Дубровчана.⁷² Посед кнеза Војислава излазио је на Боку, али није прелазио зидине Котора, који се средином 1362. још увек убраја у царске градове.⁷³

У оквиру српске средњовековне државе град се знатно обогатио и развио. Уживао је не само трговачке повластице већ и широку аутономију. Још за Стефана Душана Котор је ковао сопствени новац. За његов економски развитак добро му је дошла заштита Немањиха. Зато овај град није пошао путем многих српских великаша. Међутим, у време његовог рата са Дубровником, централна власт је била толико слаба да му Урош није могао да пружи потребну помоћ. Котор је био принуђен да се сам брани. Град који је представљао значајног конкурента дубровачким трговцима у Србији, био је исувише слаб за рат изван градских зидина, било да се он водио на копну или мору.

Дубровчани нису могли а ни хтели да освоје Котор, али су настојали да га економски неутралишу. Стога су флотом блокирали Боку, хватали и пленили которске лађе и контролисали увоз и извоз. Њихова оружана галија крстарила је до Бара. Људство са флотом предузимало је повремено и војне акције на обали.⁷⁴ Становништву Котора ипак није претила глад. Веза са копном није била прекинута, али блокада с мора гушила је привредни живот града што је, уосталом, и био циљ њихових противника. Да би спречили блокаду била им је потребна јака флота. На мору им није могао помоћи ни цар Урош ни кнез Војислав, јер флоту нису имали. Стога су Которани тражили помоћ чак у јужној Италији. Они су убрзо увидели последице ратовања, те су Дубровчанима одвојено понудили мир, без обзира што је са овима, српски цар, которски врховни господар, био у сукобу. Овај поступак Которана прелазио је границе њихове аутономије и права.

Мада је кнез Војислав претио да ће заузети и Дубровник и Стон, становништво града под Св. Срђем осећало се безбедно из-

71 „На самом почетку ове блокаде пао је у дубровачке руке један брод са робом Которана и самог кнеза Војислава“; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 12.

72 В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 60. нап. 3; видети, G. Gelcich *Memorie storiche sulle Roche di Cattaro*, 112, 113; *Споменик XXVIII*, 63, 36.

73 *Законски споменици*. 193.

74 *Monumenta Ragusina III*, 86, 91—2; *Зборник К. Јиречка I*, 358; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 61.

међу градских зидина и кула.⁷⁵ Утврђени Стои, уз помоћ хрватско-далматинског бана, штитио је острво Пељешац, а острва у оквиру Републике имала су природну заштиту — море.⁷⁶ Которска флота није могла да се мери са дубровачком, а Војислав, њихов савезник, очигледно је није имао. Тешко је страдао остали, обалски део Дубровачке Републике, изван градских утврђења у које се повлачило становништво пред немилосрдним пустошењем војске хумског кнеза. Она је стизала до градских капија.⁷⁷ С копна опседнути град одговорио је војним и економским мерама. Општина је најпре ученила Војиновиће: главу хумског кнеза за 10.000 перпера, а његових синова за по 1000 дуката. Уцена је била примамљива, посебно за Дубровчане. Уколико би убица био њихов грађанин, добио би камену кућу у граду, а ако је био осуђен прогонством, казна би му била опроштена.⁷⁸

Свесна велике војне надмоћности српског обласног господара, Општина је предузела економску блокаду према становништву у унутрашњости. „Спречити их на свим странама да набављају со, обавештавали су јула 1361. далматинског бана, најгори је рат који можемо повести против оних из Србије.“⁷⁹ Мада предузета само са једним, додуше, за сточарско становништво најзначајнијим артиклом, овако замишљена блокада морала је да буде ефикасна. Требало је да се заиста изведе „на свим странама“, не само на приморју од Албаније⁸⁰ до ушћа Неретве, где су Дубровчани тим поводом закупили трг Дријева,⁸¹ него делимично на граници између Босанске и Српске државе. Поданици босанског бана могли су да купују со под условом да је не пренесу на непријате-

75 *Monumenta Ragusina* III, 96.

76 *Зборник К. Јуречка* I, 358.

77 Почетком јула 1361. обавештавали су босанског жупана Санка quod exercitus Voyslavi venit usque ad portas nostras derobando combutendo et destruendo totum comitatum nostrum prout scire potes. *Monumenta Ragusina* III, 90; *Зборник К. Јуречка* I, 358.

78 *Monumenta Ragusina* III, 87.

79 Anchora lo informaray ca la peçor guerra chi nuy podemo fare a quelli de Sclauonia, si est de vetare che non possano havere sale da nessuna parte. J. Тадић, *Писма и упутства*, 55.

80 Дубровачким трговцима забрањено је да продају со ad flumina (у Албанији) nec ad terras subiectas regi Raxie. *Monumenta Ragusina* III, 98; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе* II—2, 12.

81 Дубровчани су, преко свог посланика Држића, тражили овај трг. Велика веће је 23. јула одлучило да се он поседне и утврди. *Monumenta Ragusina* III, 98; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 62.

љима Републике.⁸² Уколико се уопште стриктно могла да спроводи, блокада сољу највише је погађала људе кнеза Војислава чија се област граничила и са приморјем и са Босанском државом.

У даљем току рата Општина је расписивала награде и за уништавање добара кнеза Војислава. Организовала је и мање војне препаде.⁸³ Ипак стање у залеђу Дубровника било је поразно за њих. Њихов положај отежавао је неодређен став краља Лудвига када су од њега тражили помоћ. Основано је мишљење да је угарски краљ хтео да искористи тежак положај Дубровника како би ограничио његову самоуправу и повластице, које су биле веће него код осталих приморских градова под његовом врховном влашћу.⁸⁴

Град под Св. Срђем налазио се пред великим искушењем. Али ток рата добио је нови обрт врло озбиљним заплетом у Српском Царству. Појављују се дотада највидијни знаци његовог расула. У свом ширењу на југоисток, хумски кнез је наишао на тада већ прилично моћне Балшиће. Области ових великаша још се нису дотицале, али интереси Војислава Војиновића и Балшића укрштали су се због „ничије“, још неподељене земље између њихових поседа. Хумском кнезу, чија је област захватала и северне обале Которског залива, а надомаку руке била је Будва, на коју су претендовали и браћа Балшићи. У њима су Дубровчани, одувек вешти дипломати, нашли савезнике.⁸⁵ Не зна се тачно ко је коме први нудио савез, али је до њега дошло посредством опата манастира Св. Богородице Ратачке код Бара. Балшићи су постали дубровачки грађани. Крајем јула 1361, Дубровачка општина им је нудила заједнички напад на Котор.⁸⁶ Стога је овај град, с мора

82 *Monumenta Ragusina III*, 97.

83 *Monumenta Ragusina III*, 94, 103, 132; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 64; М. Зечевић, *Ратовање*, 66, 74.

84 В. Клаић, *Повијест Хрватска*, св. II, део I, 140; М. Зечевић, *Ратовање*, 50 сл.

85 Општина је 23. јула 1361. одлучила да се Балшићима пошаље један властелин који би са њима уговорио савез contra nostros inimicos et ad destructionem ipsorum. За посленика одређен је Климент Држић. Веома интересантно упутство које му је том приликом састављено, користимо у даљем тексту. *Monumenta Ragusina III*, 98, 298; *Писма и упутства*, 57—8; *Зборник К. Јиречка I*, 359; М. Зечевић, *Ратовање*, 69 сл.

86 Et fatto lo sacramento debi prosurare quanto tu say et poy cum li dicti Stracimir et Ćura, ch elli debia andare sovra li Catharini inimisi nostri per terra cum lo so podere a destrucion et consumamento loro. Et faremo hanc nuy per mare quello chi porremo contra li dicti Catharini et che li debia desradigare et consumare le lor vigne et tutto lo suo contado. *Monumenta Ragusina III*, 298; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 58; М. Зечевић, *Ратовање*, 70.

блокиран од Дубровчана, с правом стрепео и од Балшића. Которани су знали да би њихово укључење у било коју феудалну област значило крај аутономије и привилегије које су уживали у оквиру Српске државе. До заједничког напада Балшића и Дубровчана на Котор није дошло, али и само пристајање амбициозних господара Зете уз непријатеље Војислава Војиновића и Котора, односно Српске државе, представља један од преломних момената у распаду државе Немањића. Дотада у српским земљама Царства нису забележена међусобна трвења обласних господара, јер овако моћних феудалаца пре овог времена није ни било. Када су заратили два властелина на северу Српске државе, они још нису имали тако простране области као хумски кнез и господари Зете. Растислалићи су тек у ово време израсли у обласне господаре, пошто су претходно присвојили поседе њиховог противника. Зато стварање савеза између Балшића и Дубровчана, који није реализован, јер се углавном сводио на изјаве добре воље и пријатељства, али који је лако могао да се изроди у отворен рат Балшића, зетских господара, и хумског кнеза Војислава Војиновића, значи нови моменат у опадању централне власти и распаду Српске државе.

Немоћ цара Уроша показују и други подаци. Рат хумског кнеза против Дубровника поделио је приморске градове српске средњовековне државе на њихове противнике и савезнике. Ова подела била је донекле и резултат утицаја који је на њих вршила властела у унутрашњости. Најизразитији пример је Будва. Овај град је, изгледа, био у истом односу према српском патријарху⁸⁷ као и Улцињ према царици Јелени. Пре овог рата Будва је била у сукобу са Дубровачком Републиком. Пошто су будвански грађани узнемиравали дубровачке трговце, дошло је до преговора између два града маја 1360. Дубровчани су постављали услов да Будвани не држе барку и да патријарх својим писмом потврди мир, што је он вероватно и учинио.⁸⁸ Отада су Будва и Дубровник одржавали не само пословне него и пријатељске политичке везе. До мира је дошло посредством зетског митрополита, који је столовао недалеко од Будве, у манастиру Арханђела Михаила на Которској Превлаци.⁸⁹ Преко њега је српски патријарх остваривао своја права у Будви. Али и патријарх и царица Јелена потискивани су из приморја где су се постепено учвршћивали Балшићи. Пи-

87 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 11 сл.

88 *Monumenta Ragusina II*, 291—2.

89 *Monumenta Ragusina II*, 294

ратски препади Будвана на стране трговце први су знак слабљења позиција српског црквеног великодостојника у Будви. Касније се у овом граду осамосталио кастелан Површко. Његово осамостаљење искористили су моћнији Балшићи и на крају га потчинили својој власти. Када су их, јула 1361, Дубровчани обавештавали да кнез Војислав жели да заузме Будву, овај град Балшини синови још нису чврсто посели,⁹⁰ јер се неколико месеци касније Површко спомиње као господар Будве.⁹¹ Површко се тако и понашао. Постао је дубровачки грађанин, добио кућу у граду под Св. Срђем, а у време рата стао на страну Дубровника. У ствари, Будва се нашла на граници интереса Балшића и Војислава Војиновића па и Котора. Ово је вешто искористио Површко, вероватно бивши кастелан, који је постао независан господар града. Новим господарима Доње Зете одговарало је што Површко ратује као савезник Дубровчана против Војислава Војиновића и Котора али ни Балшићи, као ни хумски кнез, нису успели да се учврсте у Будви. У тешким тренуцима Дубровчани су храбрили Површка да истраје, слали му намирнице, оружје, и објављивали су му чак помоћ у људству. Површка, а не Балшиће моли Дубровачка општина да не преда утврђење.⁹² С друге стране, господар Будве изручио је заробљеног которског властелина Циву Бућу Дубровчанима, а не господарима Доње Зете.⁹³ Приликом мировних преговора Дубровачка општина није оставила на цедилу свога пријатеља те је постављала услов да и *Poverescus debeat esse in pace*.⁹⁴ Ови подаци нас уверавају да у време рата Површко иступа као самосталан господар града, а не као поданик браће Балшића. Уосталом, на крају рата узимају га у заштиту Дубровчани а не Бал-

90 *Anchora ti chommettemo che tu li debie dire che nuy havemo per certa novella, che Voyslavo se sforça de havere ale sue man la contrada de Budua per suo dextro et deli nostri inimici Catharini. Monumenta Ragusina III, 298; J. Тадић, Писма и унутршња, 58.*

91 У записницима Бећа он се најчешће бележи као *Povereschus de Budua*, али 29. октобра 1361, када је примљен за дубровачког грађанина, забележен је као *Poveresco dominus Budue. Monumenta Ragusina III, 134.*

92 Површку су Дубровчани писали *quod debeat omnino tenere castrum Budoe, et nemini illud dare debeat, quia nos ad omnem suam requisitionem, tam de gente, quam de victualibus, mestranzia et omnibus aliis suis necessariis, intendimus et volumus ipsum munire, pro defensione dicti castri. Monumenta Ragusina III, 99, 117, 133, 179.*

93 *Monumenta Ragusina III, 140, 217.*

94 13. августа 1362. одлучено је да се по њега пошаље галија која би га превезла у Дубровник. *Monumenta Ragusina III, 210—217.*

шићи који се не појављују приликом склапања мира, јер и нису ступили у отворен сукоб са Војиславом Војновићем.

У сличном положају као и Будва налазио се и Улцињ кога Балшићи нису посели пре септембра 1362.⁹⁵ И овај град је у току рата одржавао пријатељске везе са Републиком св. Влахa. Одлуком Великог већа од јула 1361, Будва, Улцињ, Бар и Скадар, као и људи браће Балшића, били су изузети од мера које је Република предузела према поданицима српског цара.⁹⁶ Што је најинтересантније, ова одлука се касније проширује и на људе зетског митрополита!⁹⁷ Пословни људи приморских градова, изузев Котора, одржавају везе са Дубровником, док је долазак српских трговаца из унутрашњости био скоро сасвим прекинут. У току друге половине 1361. они не долазе у град под Св. Срђем. У то нас је уверило прегледање *Debita Notariae*, пословних књига из Дубровачког архива у којима су бележени, боље речено требало је да се бележе, сви кредитни послови који прелазе своту од 10 перпера.⁹⁸

Постепено опадање централне власти лепо илуструје и сам развој рата са Републиком св. Влахa. У почетку, то је био сукоб између Српске државе и Дубровачке Републике, али касније, рат су наставили само Которани и Војислав Војновић који су га и започели и под чијим је утицајем и цар Урош постао непријатељ Дубровника. Међутим, овај рат је показао све слабости Српске државе. Урошеви поданици нису наступали јединствено. Када су Балшићи постали дубровачки *amici... charissimi et citadini*, а Будва отворено ратовала на страни Дубровчана, почело се помишљати на мир. Први су га понудили Которани.⁹⁹ На Которане су, међутим, Дубровчани били посебно гневни. Сматрали су да управо они

95 *Monumenta Ragusina III*, 222; *Зборник К. Јиречка*, 359, мап. 48.

96 8. јула 1361. Велико веће је наредило капетану наоружане галије да блокира Которски залив, крстари до Бара, онемогући саобраћај и плени добра поданика српског цара, а сама да поштеди *illis de Budua, de Dulcinio, de Antibaro et de Scutaro, et hominibus illorum de Balsa*. *Monumenta Ragusina III*, 92.

97 Дубровачкој флоти која је крстарила поред обала Српске државе наређено је, поред осталог, *quod debeat capere omnia navigia inimicorum nostrorum et personas et res que poterunt. Et etiam capere et offendere omnes Sclavos de Slavonia et subditos regis Raxie. Excepto quod non offendant illos de Budua de Dolcigno, de Antibaro, de Scutaro et subjectis illis de Balsa et hominibus metropolitani sancti Michaelis*. *Monumenta Ragusina III*, 131; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 64.

98 Изузетак је призренски трговац Богдан Киризма који се 24. августа 1361. дакле у току рата, задужио код Марина Витане на хиљаду дуката. *Debita V*, 39, 39', 43', 45'.

99 *Monumenta Ragusina III*, 99.

злонамерно информишу кнеза Војислава.¹⁰⁰ Очито надмоћни на мору, Дубровчани су одлучно одбили њихову понуду, али су зато настојали да се што пре помире са кнезом Војиславом. У том циљу Дубровачка општина је користила и долазак посланства са

Печат браће Балишића са повеље од 17. јануара 1368.

српског двора. Крајем јула 1361. у град под Св. Срђем стигао је Вукашинов син Марко. О основном циљу посланства нема директних исказа, али се из контекста кратких записа Већа јасно види да се радило о мировним преговорима. Том приликом Општина је решила да се посланству српског цара одговори писмено и усме-

¹⁰⁰ Listine IV, 41.

no per pulchriorum modum, а исто је одлучено да се пише „царици и Вукашину и другима за које се нађе да је сходно“.¹⁰¹ Дубровчани су били предусретљиви према посланству. Марко је подигао сребро своје породице које је било депоновано у граду, успешно је интервенисао за призренске трговце које су Дубровчани пустили кући, додуше без заплењене робе, али преговори о миру нису уродили плодом.¹⁰² Ипак и даље се радило на обустави непријатељстава. Посредовали су најпре босански жупан Санко, а затим и сам бан Твртко.¹⁰³ Ни овим покушајима посредовања није дошло до закључења мира, али је и даље добру вољу показивао Дубровник, а изгледа и српски двор. Средином новембра Веће умољених одлучило је да се дозволи улазак у град „свим трговцима из Србије... изузев људи Војислава из Котора“.¹⁰⁴ Ову одлуку тумачимо пре као одраз постојећих околности, тренутног стања у Српској држави, а не као дубровачки покушај да се од цара Уроша изолира хумски кнез и Котор. До мира није дошло због Војислављевих, за Дубровчане неприхватљивих, захтева. Тиме се између Дубровника и Војислава није ништа изменило, али су се мењали односи између хумског кнеза и српског двора. Колико су његови захтеви према Дубровчанима били претерани, толико су ови његови поступци према српском двору, који је желео да успостави мир, били самовољни. Ако је кнез Војислав 1359. ратовао против Дубровника, како је сам изјављивао по одобрењу цара Уроша, ако су у новом сукобу по Урошевом наређењу били затворени дубровачки трговци у Србији, а српски обласни господар и Котор ратовали у царево име, онда, од новембра 1361, они настављају непријатељства због сопствених интереса, боље речено због интереса кнеза Војислава, јер је Котор, који је највише испаштао, желео да се повуче из политичког вртлога у који је свесно, али несрећно упао. У рату против Дубровника хумски кнез је најпре користио наклоност а онда слабост и немоћ цара Уроша.

101 *Monumenta Ragusina III*, 100; *Зборник К. Јиречка I*, 359; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 62—3; Г. Острогорски, *Српска област*, 8.

102 *Monumenta Ragusina III*, 100.

103 *Monumenta Ragusina III*, 130; *Зборник К. Јиречка I*, 361.

104 Средином новембра Веће умољених је одлучило de dando fidem omnibus mercatoribus Slavonie et de quilibet alio loco volentibus venire Ragusium, quod possint libere venire et secure et apportare Ragusium mercaciones, et de Ragusio extrahere mercaciones sine aliqua molestacione, exceptis hominibus Voyslavi et de Cataro. Et quod res et mercaciones illorum de Priseno, que erant retente in Ragusio, relaxentur illis quorum sunt. *Monumenta Ragusina III*, 139—40; *Зборник К. Јиречка I*, 361; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 64.

Настављање сукоба, који се сводио на обострано економско исцрпљивање противника, није никоме користило, чак ни упорном и самовољном Војиславу, који је као хумски кнез ушао у рат са територијалним претензијама, настојећи да у оквиру своје области обједини све хумске земље. Иако видно надмоћнији на копну, против Дубровника он више није могао постићи. Жупе у околини града, које Дубровчани нису могли да бране пред налетом његових чета, већ су биле опустошене. Основно богатство Дубровника било је заштићено између неосвојивих зидина, а острва и полуострво Пељешац, како смо раније нагласили, нису били у опасности. С друге стране, Дубровник који је предузимао економску блокаду и сам је трпео штету застојем свога пословања у Србији. Исто тако регални приходи српског владара од трговине и рударства, без учешћа Дубровчана, били су осетно смањени. Зато је настављање непријатељстава био самовољан поступак кнеза Војислава, који је у крајњој линији штетио и цару Урошу против кога кнез никада није иступао. Тако се и на примеру успона овог властелина, иначе Урошевог рођака, који је увек био уз свог врховног господара назире процес опадања централне власти. Догађаји су постепено измицали српском цару и одвијали се мимо њега. На почетку рата активан учесник, али без довољно снаге да онемогући дубровачку блокаду Котора, Урош касније није имао довољно ауторитета да заустави нападе свога властелина на Дубровник. Дубровчани су, с друге стране, једно са другим условљавали, и у томе видели своју шансу за прекид рата.¹⁰⁵

Дубровчани су били свесни да за успостављање мира морају да покрену све утицајне људе у Србији, тим пре што ни посредовање млетачког посланика Павла Квирина, који је почетком 1362. дошао на молбу Которана, није успело.¹⁰⁶ Зато је априла 1362. Дубровачка општина одлучила да се пише цару, царици, виђенијој властели и патријарху,¹⁰⁷ а маја исте године отпратила је директно

105 *Monumenta Ragusina* III, 153; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 65.

106 *Listine* IV, 43; *Зборник К. Јиречека* I, 362; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 65.

107 *Vchc* умољених пренело је 28. априла 1362. своје право кнезу и Малом *vchc* de scribendo imperatori et imperatrici et illis baronibus, quibus videbitur, et patriarche cum illis verbis, que videbuntur pro bono nostro. *Monumenta Ragusina* III, 182—3; *Зборник К. Јиречека* I, 362. нап. 56; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 66.

посланика Вукашину и старој царици.¹⁰⁸ Са српског двора ускоро су стигле охрабрујуће вести преко истакнутог властелина Ивана Голубића, кога је Општина примила не само са великом предусретљивошћу и почастима,¹⁰⁹ него њему и његовом брату, кесару Гргуру Голубићу, доделила дубровачко грађанство.¹¹⁰ Овај последњи је заједно са логотетом Дејаном дошао у Дубровник месец дана касније, те су коначно утаничили услове мира. Уколико би био закључен, цару Урошу Општина је најпре обећала дарове у вредности од 5000 перпера, а затим неколико дана касније придодала је овој суми још 500 перпера. Цареви посланици, логотет Дејан и кесар Гргур Голубић, добили су по 100 дуката, а решено је и да се спреме дарови за Лазара, који, изгледа, није директно учествовао у преговорима, али је Дубровчанима био, или је могао да буде, од користи.¹¹¹ Са Лазаром, будућим кнезом, употпуњује се број виђеније властеле у српским земљама Царства почетком седме деценије XIV века. Урош је писмом одговорио Дубровчанима да прихвата услове мира „како ми сте поручали по логофете царства ми по Дејане и по Гргуре“.¹¹² У питању су биле старе трговачке повластице, а пре свега територија коју им је свакако оспоравао Војислав Војиновић. Као хумски кнез, Војислав је претендовао на Стон и Пељешац и острво Мљет.¹¹³ Међутим, Стон, Пељешац и Мљет не помињу се као спорна територија у повељи о миру, јер цар потврђује Дубровнику само жрновничку земљу, коју им је даровао пре пет година. С друге стране, Урош је задржао врховна права на Мљет „како јест записало царство ми“, што значи да се цар позивао на одредбе својих двеју исправа из априла 1357. Првом је даровао Мљет у баштину двојици котор-

108 Behe умољених одлучило је 19. маја 1362. да пошаље Радослава Чимбића ad Volchasinum et ad imperatricem veterem, cum illa commissione que videbitur. *Monumenta Ragusina* II, 192.

109 У сусрет српском посланику Ивану Голубићу који је стигао у Цавтат, Дубровачка општина је 6. јуна одлучила да пошаље брод са два властелина. Голубић је био несумњиво онај Yvano коме је Behe умољених 12. јуна доделио педесет златних дуката. *Monumenta Ragusina* III, 196, 198.

110 Comes Ivanus Golubich cum Gregorio fratre suo factus fuit civis Ragusii, гласи одлука Behe умољених од 14. јуна 1362. *Monumenta Ragusina* III, 198.

111 *Monumenta Ragusina* III, 210, 212.

112 *Monumenta Serbica* 174; Законски споменици, 186.

113 Још пре првог рата против Дубровника, Војислав је тражио Стон и Пељешац, а из упутства Општине Николи Сарачићу, који је ишао као посланик код босанског жупана Савка због преговора о миру, јасно је да је Војислав захтевао и острво Мљет. *Monumenta Ragusina* III, 122; М. Зечевић, *Ратовање*, 86—8.

ских властелина, а другом је нове баштинике препоручивао Дубровачкој општини. Ове одредбе бар за извесно време, нису биле лука формалност. Владарска права поштована су још извесно време на Мљету. „Доходак царски“ Урош је са овог острва при-
мао најмање још три године.¹¹⁴ Уговором о миру узајамно се опра-
штају „крви и злобе“, утврђује размена заробљеника, обострано
слободно подизање поклада и регулисање дугова, а трговачке по-
властице које су Дубровчани уживали и трибути које су плаћали
остају „стари и законити“. Врло је интересантна једна, чини се
нереална, одредба уговора. Уколико би цар намеравао да ратује
против Дубровника, обавезује се да о томе извести Општину шест
месеци раније, како би њени пословни људи, са својим добрима,
могли несметано и на време да се повуку из Српске државе. Слич-
ну одредбу налазимо у повељи цара Душана коју је 1349. издао
Дубровнику, али она већ у овом рату није поштована.¹¹⁵

Урош посебно узима у заштиту Котор. Јер овај град би поно-
во могао да буде мета освете Дубровчана у случају њиховог рата
са неким српским властелином. Стога се предвиђа да се сваки
спор са Дубровчанима решава директно пред царем „каконо јест
било у родитеља царства ми“.

Повеља о миру, коју је саставио од Дубровачке општине бо-
гато награђен логотет Дејан, почиње заиста дипломатски: „Беху
се Дубровчани поплашили од царства ми, и свадиле с братом цар-
ства ми, с кнезом Војиславом, и с градом царства ми, с Кото-
ром... и смирих их с братом царства ми с кнезом Војиславом и с
градом царства ми, с Котором.“ Урош чини се, свесно узима уло-
гу помирителца, посредника, иако је фактички и он био у сукобу
са Републиком св. Влаха и то до краја рата, што управо открива
даљи текст повеље, посебно тачка 12: „А сужњи њихови, који се
налазе по целој земљи царства ми и у властеле царства ми, да их
све царство ми пусти.“ У истом смислу говоре и подаци Дубровач-
ког архива. У Општини се решавало о миру са царем и Војисла-
вом, а не само са Војиславом и Котором. Велико веће дозволило
је кнезу, Малом већу и Већу умољених *faciendi et tractandi et fir-*
mandi pacem et concordiam cum domino imperatore Sclavonie et cum
*Voyslavo et cum aliis inimicis nostris.*¹¹⁶

114 М. Динић, *Повеље кнеза Десе*, 9.

115 *Monumenta Serbica*, 147; *Законски споменици*, 171.

116 *Monumenta Ragusina III*, 210, 212.

Повељу о миру, коју је Урош потписао 22. августа 1362. у Оногшту у присуству српске властеле и дубровачких поклисара Николе Соркочевиха и Циве Николе Гундулића, истраживачи су редовно користили и цитирали да би показали расуло Царства.¹¹⁷ Редовно су истицали Урошеву формалну, посредничку улогу.¹¹⁸ Ипак, цар није симболично био присутан преговорима, иако је мир успостављен и уз помоћ утицајне властеле. Уговором о миру нису били испуњени захтеви кнеза Војислава, који је због својих интереса самовољно продужавао непријатељства. Дубровчани му, на пример, нису исплатили крвнину за његовог кефалију Милмана. У уговору се не помиње да му је исплаћена било каква одштета а нису остварене ни његове територијалне претензије.¹¹⁹ Штавише, Урош је Дубровачкој општини потврдио жрновничку земљу на коју је полагао право кнез Војислав. За утеху је, изгледа, цар уступио Војиславу светодмитарски доходак, кога су Дубровчани, касније, извесно време исплаћивали и његовој удовици Гоислави.¹²⁰ После Оногшког мира Урош је поново, извесно време, остваривао царски доходак на Мљету, чије су становништво Дубровчани мобилисали у тек завршеном рату. Значи цар је био у стању још понешто да измени, да се супротстави и онемогући претеране захтеве свог властелина и да ауторитативно иступа бар према суседима, иако му се унутар земље много шта отело, иако је све мање учествовао у збивањима. О расулу Царства уочљивије и јасније сведоче подаци о латентном, још толико неиспољеном антагонизму између Балшића и Војислава Војиновића, него Урошева повеља о миру.

Неповерење према централној власти Дубровачка општина је исказала молбом њених посланика да им и кнез Војислав изда посебан документ о миру, што је овај и учинио. „Да знате како дође до нас Никола Соркочевих и Циве Гундулић, поклисари и властела ваша — писао је Војислав Дубровчанима — и све послове, због којих сте их послали, завршише с господином царем и са мнош, кнезом. И закле се господин цар и ја и властела господина цара, да смо пријатељи Дубровнику и да се зла, која су се досад

117 *Monumenta Serbica*, 169—71; *Законски споменици*, 183—5.

118 В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 71; К. Јуречек, *Историја Срба I*, 242; *Историја народа Југославије I*, 409.

119 Захтеви кнеза Војислава, које је још септембра 1361, поставио Дубровчанима преко Санка Милтеновића, не помињу се у уговору о миру. *Monumenta Ragusina III*, 122—3; М. Зечевић, *Ратовање*, 86—8, 108.

120 М. Динић, *Дубровачки трибути*, 230.

чинио међу нама, више не помињу. И ја кнез дадох веру и заклетву свакоме од вас да ћу с вама бити боље него што сам и пре био.“ Том приликом Војислав је продао дубровачким поклисарима кумерк солски, доходак за со, за 900 перпера годишње.¹²¹

Балшићи се не појављују приликом склапања мира. Истраживачи који сматрају да су они ратовали на страни Дубровчана то не објашњавају! Преко овог ипак није могла прећи Милена Гечић у својој докторској дисертацији *Зета под Балшићима*. „Обухватање Балшића уговором — сматра поменути аутор — значио би исто што и правно признање новонасталог стања у Зети, нашо цар Урош, који је потврдио уговор, не би могао приста-ти.“¹²² Њен закључак био би и прихватљив да су Балшићи заиста ратовали. Тврђења о учешћу господара Доње Зете у рату заснивала су се на подацима о савезу између Дубровника и Балшића и везама ове властеле са кастеланом Будве, Површком. Површко се у току рата, како смо показали, потпуно осамосталио и ратовао због својих интереса¹²³, а савез Дубровника и Балшића није нишао даље од обостране изјаве добре воље и пријатељства.¹²⁴ Мада одважни и амбициозни, Балшићи се нису усудили да јавно ступе у сукоб са Војиславом Војиновићем. То им није дозволила ни територија којом су управљали, па, према томе, ни снага којом су располагали. Они су били опрезни према моћном хумском кнезу, најугицајнијој личности на српском двору. Њихова освајања тада су била усмерена на исток где су имали слабије противнике и где су, уосталом, у пролеће 1362. потчинили Дриваст.¹²⁵ На западу пак, за живота Војислава Војиновића, нису били активни. Своје позиције у Будви морали су да препусте Површку, а напад на Горњу Зету оставили су за касније. На крају напомињемо да у повељи о миру, где се јасно наводе учесници рата, није забележено име господара Доње Зете.¹²⁶ Ако је за ово понудила објашњење Милена Гечић, остаје врло чудно зашто они не учествују у мировним

121 *Monumenta Serbica*, 174—5; *Законски споменици*, 187—8; *Зборник К. Јиречка I*, 364; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 70; М. Зечевић, *Ратовање*, 109.

122 М. Гечић, *Зета под Балшићима*, 38.

123 Видети напред стр. 56.

124 М. Зечевић, *Ратовање*, 75.

125 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 11.

126 Ђ. Стратимировић (*О Балшићима*, 185) и М. Гечић (*Зета под Балшићима* 89) мишљања су да су тадашњи господари Доње Зете ипак обухватени Оногешким уговором. Они полазе од тачке 6 Урошевске повеље о миру:

преговорима. Насупрот Површку, активном савезнику Дубровачке Републике, Балшиће не налазимо ни у одлукама Већа у вези преговора.

Супарништво и нетрпеливост ових обласних господара, у време последњег рата са Дубровником, нису се изродили у отворен сукоб. Није чак сигурно да је и после Оногошког мира дошло до рата између кнеза Војислава и Балшића, мада се Војислав припремао за напад на Балшиће. Стога је од Дубровчана, марта 1363, тражио галију. Република св. Влаха се тада нашла у незавидном положају. Требало је да помаже претензије свог дојучерашњег непријатеља и то баш против Балшића, својих грађана, са којима је била у савезу. Њени економски интереси налагали су да умирује а не да се меша у сукоб српских обласних господара. Том приликом пријатељским речима Дубровчани су подстелили хумског кнеза да су он и Ђурађ Балшић „под једним господарем”.¹²⁷

Видна је разлика између феудалних области Војислава Војиновића и Балшића. Прва се добрим делом развијала из породичних добара, јер је хумски кнез знатан део својих поседа наследно, а друга је настајала освајањем Балшића, који су бивше баштинике најчешће ликвидирали или протеривали. Освајање будућих господара Зете пратио је, наравно, и тихи процес потчињавања слабије властеле, што није карактеристика за настајање само њихове области. Балшићи су „из готово атомизираних територија стварали ново јединство”.¹²⁸ Стога је њихова област показивала већу кохезиону снагу него она којом је управљао њихов противник Војислав Војиновић. Сем начина настанка, за одржавање јединства новоформираних области нису били без значаја природни, географски услови. Област Војислава Војиновића захватила је велики део пограничних предела Српске државе. Издужена, географски нејединствена територија била је, у ствари, крајина, која је доживљавала промене и у време врло стабилне централне власти. Ова слаба страна његовог поседа испољавала се већ у време када га наслеђу-

И што се будоућ оштинине кон леко чете а ниш збоге или крива... този же да ншта престо, и нме за този да се нште до пјки. *Законски споменици*, 184—5. Нема сумње да се наведени текст односи на господара Будве Површка, за кога су се, приликом преговора о миру, Дубровчани изричито залагали.

127 *Prima pars est de respondendo ambaxiatori comitis Voyslavi ad petitionem, quam facit de galea, quod non intendimus nos impedire inter ipsum et Jura, cum illis pulcris verbis amicis, que videbuntur domino rectori et parvo consilio; quia estis sub uno domino. Monumenta Ragusina III*, 256.

128 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II—2*, 7.

је синовац Никола Алтомановић. Зета је, међутим, представљала геополитичку целину, што је у доба лоших комуникација био чинилац који се не сме потценити.

Значајно је да овом приликом поменемо и начин управљања у области Балшића. На територији који су освојили они су задржали старе, патријархалне имовинске односе, недељивости породичних поседа, без обзира на величину и број чланова.¹²⁹ Снага патријархалне породице огледала се у њеној бројности, посебно мушких потомака, што управо срећемо код Балшића. Ако су стране установе савладарства и примогенитуре, које су мењале старе породичне односе, коначно добиле своје место у владарској династији Немањића, ако су се у неким властeosким породицама поједини чланови веома рано опредељивали за свештенички позив и монашки живот, у породици скоројевића, као што су били Балшићи док су стварали своју област, то није био случај. На политичком плану браћа иступају јединствено: заједнички издају исправе, а у дубровачким архивским књигама чешће се бележе као породица него појединачно. Ово су знали и поштовали њихови противници. Када је Карло Топија заробио Ђураћа, браћа су га, уз високу цену, откупила.

У сенци рата са Дубровником остају драматични и веома значајни, али у изворима једва помињани, догађаји у осталим деловима Српске државе. У ово време Вукашин формира област у западној а царица Јелена у источној Македонији. О настајању прве области не зна се готово ништа поуздано, а о другој имамо ипак јаснију представу, иако и о Серској области имамо далеко мање података него, на пример, о територијама Српске државе у околини Дубровачке Републике.

Издавање Серске области из Српске државе пада почетком шездесетих година XIV века. Царица Јелена је и пре тога управљала овом покрајином, али уз подршку и сагласност цара Уроша. Постепено је и она преузимала прерогативе централне власти, али у ранијој литератури амбициозна царица не само да се не помиње као обласни господар већ се и игнорише њена управа у Серу. Међутим, крајем прошлог века, на основу Кантакузиновог извештаја, Стојан Новаковић посветио је више страница царичиној влади у овој области.¹³⁰ Његови резултати нису прихваћени.¹³¹ Тек

¹²⁹ Исто. 138.

¹³⁰ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 164 сл.

¹³¹ М. Пурковић је, на пример, написао кратку биографију царице Јелене, али ни једном речју не помиње њену владу у Серу. М. Пурковић, *Царица Јелена*.

је професор Георгије Острогорски, веома детаљном анализом документарне грађе сачуване у архивама светогорских и других манастира, показао политичку улогу и делатност Душанове удовице. До истраживања Георгија Острогорског Серска област везивала се увек за снажну личност деспота Угљеше. „Пре њега, и знатно дуже од њега, владала је у Серу царица — монахиња Јелена-Јелисавета.“¹³² Али ни царичина самостална власт није трајала дуго, јер до почетка седме деценије XIV века Урошева врховна права у Серу нису оспоравана. Повешом од 1360/61, Урош потврђује Хиландару селиште Патрићево, које је манастиру даровала његова мајка.¹³³ Завршетак ове исправе — „Госпођа света царица заповеди сама у Серу“ — наговештава значајне промене у југоисточној, Македонији, поготово ако се упореди са сасвим супротним завршетком исправе од маја 1356, коју је логотет Драгослав „преручио“ у Серу „повеленијем господина цара“.¹³⁴ Царица мајка је постепено преузимала власт у своје руке. Већ смо поменули један недатован али савремен грчки запис у ком се Стефан Урош и мајка му „... света Јелисавета“¹³⁵ упоредо помињу као ромејски владари. Аутор претходног записа, вероватно светогорски монах, својим владаром ипак сматра само царицу. Другим записом он је скрушено призива „Деспино моја света, најпобожнија августо, света Јелисавето.“¹³⁶ Добри односи сина и мајке нису се прекидали, али је постепено нестало тесне политичке сарадње. Јануара 1360. стигли су у Дубровник посланици царице Јелене због поклада који је својевремено депоновао Стефан Душан код Мароја Гучетића.¹³⁷ Због истог потраживања писао је цар Урош Дубровчанима тек априла 1361.¹³⁸ Не зна се само да ли је Урош тражио поклад за себе или за мајку. Уколико се прими да је интервенисао на молбу царице мајке, што је мало вероватно, њихово деловање, и поред тога, више није било усаглашено. А још пре неколико година Урош је писао како се он договарао „с госпођом и матером царства ми, благоверном кира Јеленом“.¹³⁹ Опадање централ-

132 Г. Острогорски, *Серска област*, 3.

133 А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 290—291.

134 *Законски споменици*, 308—310.

135 L. Politis, *Griechische Handschriften*, 290, № 6.

136 Δεσποινὴ μου ἁγία, εὐσεβεστάτη αὐτοῦστα ἁγία Ἑλισάβετ. L. Politis, *Griechische Handschriften*, 290, № 7; Г. Острогорски, *Серска област*, 4, 5, нап. 11.

137 *Monumenta Ragusina II*, 289; Ј. Тадић, *Писма и унутства*, 26.

138 *Monumenta Ragusina III*, 74; Ј. Тадић, *Писма и унутства*, 41—2.

139 *Monumenta Serbica*, 156; *Законски споменици*, 310—11.

не власти осећало се и тамо где је управљала његова мајка. У документима, додуше локалног карактера, изоставља се Урошево име. Уместо њега, новембра 1360, као једини господар бележи се Јелена. Она је имала своје дворане који се сматрају слугама „владајуће и свете наше госпође и деспине“.¹⁴⁰ У југоисточној Македонији настајала је феудална област која је наследила и прихватила највише византијских институција, и у унутрашњем уређењу следила византијске узор.

Између 1360. и 1365. у Серској области уведена је установа сената по узору на Цариградски сенат (ἡ οὐρανός).¹⁴¹ За време владе царице Јелене, а вероватно у истом периоду, уведена је и установа васељенских судија.¹⁴² Утврђена је грекофилска оријентација царице Јелене.¹⁴³ У жељи да следи византијске узор, преузимала је византијске институције. Уосталом, она је управљала покрајином која није била далеко од Цариграда. Чињеница је, међутим, да се за њене владе у Серу уводе установе које су јачале унутрашњу, локалну управу.

Царица доноси одлуке, меша се у судске спорове, решава несугласице између великаша¹⁴⁴ и вероватно самостално дарује манастире.¹⁴⁵ Друго је питање у којој је мери ова амбициозна жена успевала да наметне своју личност. На истакнутим положајима у овој области налазили су се њени људи и рођаци. Серском митрополијом и судом Серске митрополије управљао је учени Србин Јаков, кога је још Душан као личног пријатеља и човека од поверења поставио на политички веома значајно и одговорно место. На истом положају Јаков је остао и за владе царице Јелене, несумњиво као њен присан сарадник. Не би била сувише натегнута претпоставка да је енергични серски митрополит био противтежа световној властели која је показивала претеране политичке претензије. Али митрополит Јаков умро је, изгледа, на почетку царицине самосталне владе. Он се у савременим изворима последњи

140 Actes de Chilandar, BV 19 (1912). Приложение, № 146; Г. Острогорски, *Серска област*, 5.

141 Г. Острогорски, *Серска област*, 91.

142 Исто, 87 сл.

143 Н. Л. Окунев, *Лесново*, 222, 263; С. Радојичић, *Портрети*, 55 сл. Г. Острогорски, *Серска област*, 5.

144 В. Мошин, *Акти*, 156—63; Р. Lemerl, *Juge générale*, 312; Г. Острогорски, *Серска област*, 123, нап. 79.

145 Р. Lemerl — А. Solovjev, *Trois chartes*, 144—5; Г. Острогорски, *Серска област*, 113, 114, нап. 38.

пут помиње новембра 1360).¹⁴⁶ Царица је, пре свега, имала подршку цркве и духовних достојанственика, али и световне власти. Она је, на пример, значајну дужност серског кефалије поверила свом зету Радославу Торнику.¹⁴⁷

Серска држава за време Јеленине краткотрајне самосталне владе доживела је признање Цариграда. Због опасности од Тура-

Царица Јелена и син Урош — фреска из манастира Дечана

¹⁴⁶ Г. Острогорски, *Серска област*, 104—5.

¹⁴⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 245, нап. 45; *Споменици српски*, 35, № 19; А. Соловјев, *Судије и суд*, 157; *Серска област*, 93.

ка, који су за кратко време, почетком седме деценије XIV века, заузели Димотику, Једрене, Пловдив и највећи део Тракије, у Сер је дошло цариградско посланство са патријархом Калистом на челу. Био је то исти патријарх који је својевремено бацио проклетство на Стефана Душана после његовог проглашења за цара. Овог пута дошао је на преговоре, исто анатемисаној Душановој удовици.¹⁴⁸ Показало се да је турска опасност већа од угроженог патријарховог достојанства. С обзиром да се на челу цариградског посланства налазио патријарх, оно је упућено са намером не само да преговара о заједничкој борби против Турака већ свакако и о могућности измирења српске и грчке цркве.¹⁴⁹ Калист није дошао као патријарх утицајној монахињи Јелисавети, већ као политички изасланик своје владе суверену другу државу. Јелена-Јелисавета га је, са своје стране, заједно са великашима, дочекала благонаклоно и са свим почастима. Ипак, цариградско посланство вратило се без резултата, јер се патријарх Калист неочекивано разболео и умро.¹⁵⁰

Угљеша се у овом периоду не појављује у изворима, али на основу два ранија незапажена али свакако аутентична податка¹⁵¹ он је уз серског митрополита Јакова, својевремено личног пријатеља цара Душана, најутицајнији дворанин царице Јелене, али још увек не прва личност Серске области. Његова делатност у овом крају је упечатљива, али почетком шездесетих година XIV века он још није био самосталан обласни господар, јер управо тада, под царицом Јеленом, Серска област почиње да се одваја. Зато је преурањено говорити о јединственој породичној владавини па, према томе, и јединственој територији Угљеше и Вукашина.

Проф. Острогорски непобитно је утврдио повезаност територије браће Мрњавчевића, али се није изјаснио од када она датира.¹⁵² Документи који нам стоје на располагању то и не омогућују. Пре 1365, када се царица Јелена повукла из Сера, област браће Мрњавчевића није представљала јединствену целину, мада је вероватно да су Угљеша и Вукашин заједнички иступали и пре ове године, од када њихова моћ постаје тако очигледна. Уосталом,

148 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 244—5; Г. Острогорски, *Серска област*, 134.

149 В. Мошин, *Свети патријарх Калист*, 205; Г. Острогорски, *Серска област*, 134.

150 Г. Острогорски, *Серска област*, 134, нап. 30.

151 Г. Острогорски, *Серска област*, 14, 18.

152 Г. Острогорски, *Серска област*, 20 сл.

питање је колика је била и шта је захватала Вукашинова област од Угљешиног преузимања власти у Серу. Сliku о Вукашиновој области стичемо на основу докумената који су настали после његовог крунисања за краља. Ако се о поседу Вукашина у ово време ништа поуздано не може рећи, у политичким телима Дубровачке Републике уживао је ауторитет као један од најмоћнијих феудалаца на српском двору. У време мировних преговора има веома истакнуту улогу. Сем Уроша, као врховног господара, од водећих личности у Српској држави наводе се једино царица, патријарх и Вукашин, чији је син Марко средином 1361. пренео Дубровчанима поруке са српског двора.¹⁵³ Српском посланику, сину истакнутог великаша, указује се дужно поштовање. Општина му је дозволила да преузме поклад, додуше без права куповине због економских мера које је предузела у току сукоба са Србијом, док је, на пример, депозит властелина Ђурђа Повића, бившег логотета цара Душана, секвестрирала за ратне сврхе.¹⁵⁴ Све ово говори о великој Вукашиновој моћи и његове породице. Међутим, на основу података о мировним преговорима Вукашину се приписује већа снага и утицај на српском двору него што их је стварно имао. Томе је допринело погрешно читање прве одлуке Дубровачке општине у вези са преговорима, у којој се помиње овај српски великаш. Строга је доносимо у целини: „Prima pars est de dando arbitrium domino rectori et parvo consilio posse respondere domino imperatori Sclavoniae ad ambaxiatam quam missit, per pulcriorem modum qui videbitur eis per litteras et orelinus. Et posse scribere Imperatrici et Volchasio et alliis quibus videbitur.“¹⁵⁵ Уместо *imperatrici et Volchasio* Јиречек је прочитао *imperator et Volchasio*, чиме се сувише подвлачи значај Вукашина Мрњавчевића.¹⁵⁶ После погрешног читања уследила је, наравно, непрецизна интерпретација. Неки истраживачи стављају Вукашина уз раме Урошу, па чак и испред цара, не помињући друге обласне господаре у ово време. Јиречек сматра да је Вукашин пре него што је добио краљевску титулу „на српском двору био једина одлучујућа особа“.¹⁵⁷ У овим

¹⁵³ Видети напред, стр. 58 и 59.

¹⁵⁴ *Monimenta Ragusina III*, 153; *Зборник К. Јиречека I*, 361; *Споменици српски*, 8.

¹⁵⁵ Јиречеково читање контролисали смо у записима и уверили се да је ова одлука тачно издата у серији *Monimenta Ragusina III*, 100; *Reformationes*, 19, f 1'.

¹⁵⁶ *Зборник К. Јиречека I*, 360, нап. 49.

¹⁵⁷ *Зборник К. Јиречека I*, 366. „Из грађе коју је саопштио (К. Јиречек — прим. аутора) очигледно је само једно: најкасније од 1361. године власт се фактички

записима дубровачких већа не налазимо да се Вукашину придаје већи значај него, на пример, царици Јелени. Обоје су, уосталом, у ово време обласни господари. Они се чак и следеће године још двапут помињу упоредо. Пошто је Дубровачка општина 28. априла одлучила да се пише цару и царици, истакнутим феудалцима и патријарху ¹⁵⁸ поводом даљих преговора — овом приликом Вукашин се не помиње па се, према томе, изједначаје са осталом властелом — следећег месеца, прецизније 19. маја 1362, уследила је одлука Већа умољених којом се одређује грађанин Радослав Чимбић за посланика Вукашину и старој царици.¹⁵⁹ Сутрадан када се решавало о опреми поменутог посланства опет је забележено да оно иде *in Sclavoniam ad Volchasinum et ad imperatricem veterem*.¹⁶⁰

Мада врло моћан, не би се могло рећи, јер за то, уосталом, нема довољно аргумената, да је Вукашин за живота Војислава Војиновића био први човек на српском двору. Закључак о Вукашиновој моћи у ово време заснива се на чињеници да су Дубровчани сем Урошу писали њему и старој царици. Војислава Дубровчани не помињу јер с њим ратују, и управо због њега пишу. Осим тога, нико од крупне властеле пре 1363. није имао толику и тако заокружену област као Војислав Војиновић. На основу постепеног ширења осталих феудалних области, логично је да претпоставимо да Вукашинова област до 1363. није достигала свој највећи обим. И у свом највећем обиму, када је обухватала Призрен, Скопље, Прилеп и Охрид, а вероватно још Приштину и Ново Брдо, Вукашинова област није била већа од оне којом је управљао кнез Војислав. А утицај на српском двору код слабог Уроша свакако се заснивао према величини области коју су поједини великаши до тада успели да приграбе. Напоменули смо да пре повлачења царице Јелене није могло да постоји јединство територије браће Мрњавчевића.

Веома је интересантно поређење које је о двојици српских великаша дао Мавро Орбин. Пошто је описао Вукашинов пут до краљевске титуле, он истиче да је на још „веће достојанство уздигао кнеза Војислава Војинова кад је узео једну његову кћер за жену, а отпустио прву жену, кћер влашког војводе Влајка. Мада је

налазила у рукама Вукашиновим“, закључује проф. Г. Острогорски. *Серска област*, 9.

158 *Monumenta Ragusina III*, 182—3.

159 Исто, 192.

160 Исто, 193.

горко осетила ову неправду, не желећи да непрестано има пред очима своју супарницу, она својевољно напусти двор и врати се у дом свога оца¹⁶¹. Услед недостатака извора нисмо у могућности да проверимо овај Орбинов исказ али он не противречи неким савременим, додуше, индиректним подацима.¹⁶² Подсећамо да Урош 1362. Војислава назива „братом царства ми“, што, на пример, не чини две године раније, иако Војислава изричито спомиње. Ова чињеница наводи нас на помисао да није реч о формалном, духовном, већ стварном сродству.¹⁶³ И поред самовољног испућања у току рата са Дубровником, сви извори потврђују врло добре односе цара и хумског кнеза.

Према томе, и други подаци о Војиславу Војиновићу, а не само обим области којом је управљао, говоре у прилог да је управо он најутницајнија личност на српском двору. Истина, док о њему када је био на врхунцу моћи имамо обиље података, о Вукашину је тек понешто забележено. Али стварање закључака на основу *ex silentio* метода ограничено је, дозвољено само до извесне мере. Рискантно је на основу краљевске титуле и утицаја који је Вукашин имао после 1365. доносити суд о његовој ранијој снази. Вукашин се не помиње ни у повељи цара Уроша од 1363. којом је Војислав са челником Мусом заменио град и жупу Звечан за град и жупу Брвеник, чиме је хумски кнез извршио заокружење своје државе. Као сведок на царској повељи уместо очекиваног Вукашина јавља се дотад једва познати Лазар, ставилац. Замена овог поседа био је ипак значајан чин на двору, али се он обавља у присуству само заинтересованих: хумског кнеза и челника Мусе, Уроша и његовог дворанина Лазара.

Дакле, Војислав је и последње године свога живота био активан. На истоку је заокруживао свој посед а на југу се није одрекао територијалних претензија. Спремао се за рат против Балшића. Већ смо напоменули да је због тога тражио од Дубровчана галију. Смрт га је спречила у даљем ширењу. Децембра 1363. године помиње се као покојни.¹⁶⁴ Вероватно га је покосила куга, која је средином исте године харала у градовима на југоисточној јадранској обали, сматра Константин Јиречек. Ова претпоставка делимично је касније потврђена. Владимир Петковић објавио је запис,

161 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 43—4.

162 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 309—10.

163 *Законски споменици*, 183.

164 *Зборник К. Јиречека* I, 365.

сачуван у Бањи код Прибоја, из кога сазнајемо тачнији датум смрти моћног властелина: „Месеца септембра 23 дана, представи се раб христа бога Стефан, а зовом велики кнез Воислав све српске, грчке и поморске земље.“¹⁶⁵ Посмртни запис као и интитулације у повељама откривају амбиције Војислава Војиновића.

¹⁶⁵ В. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама*, Старинар II (1923) 28.

САВЛАДАРСТВО НАДМОЋ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Што се више удаљавамо од средине XIV века, налазимо све мање сигурних, савремених података. Осетно се смањује дипломатичка грађа домаћег порекла. Из периода од септембра 1363. до марта 1365. сачувана је само једна повеља цара Уроша. Име српског владара постепено нишчежава из дубровачких архивских књига. Наступило је за изворе „глуво доба“, у коме се, можда због опште несигурности, унутрашњих размирица и ратова мање него обично бележило. Истраживачи су често једино оријентисани на малобројне, неретко, случајно сачуване записе и натписе, који могу да дају наговештај, понеко зрно истине, толико да би се из прошлости српских феудалних области, средином седме деценије XIV века, веома богатих збивањима, изненадним и крупним променама, једва шта сазнало.

Прекид вести византијских наративних извора нису надокнадили наши летописи и родослови. Штавише, уношењем легенди они су само изазвали забуну. Поједина предања старијих летописа и родослова провлачила су се као историјска истина све до наших дана.

О овом периоду неколико значајних вести сачувало се у делу Мавра Орбина. У коментару најновијег издања и превода Орбиновог дела Сима Ђирковић је показао да је аутор *Краљевства Словена* користио данас изгубљене српске наративне изворе.

Напомињемо да је, услед недостатака извора, немогуће прецизно пратити догађаје. Стога, имајући у виду наш основни циљ да покажемо настанак и развитак српских феудалних области, задатак овог поглавља је да, пре него што приђемо проблему савладарства, пратимо настанак и развитак феудалних области у јужним деловима Царства, где је процес осамостаљења великаша по-

чео нешто раније и текао брже него у осталим деловима Српске државе.

Поред „државе“ Војислава Војиновића, Зете Балшића, у ствари Доње Зете, западне Македоније под Вукашином и Серске области под влашћу царице Јелене, почетком шездесетих година формирала се још једна област у Подунављу, али изван оквира Српске државе. Почетак стварања ове области везујемо за поменути сукоб два властелина на северним границама Царства. Он се завршио победом Рагислала, продором угарског краља Лудвига I и издвајањем Кучева и Браничева из Српске државе. Овим покрајинама управљао је један од Рагислала, вероватно Радич, син Бранка Рагислала¹ као „човек угарског краља“.²

Вазалство господара ових покрајина према Лудвигу I није потрајало дуго. О томе сведочи једна жалба дубровачких трговаца Оберка Пањуревећа и Ђорђа, нећака Марина Баранина. Из писма, које су 26. фебруара 1361. упутили дубровачкој властели и ректору, сазнајемо да су они држали *le gabele deli Ragislaich* пре него што их је, са својим слугама, опљачкао Циве Јунија Ђорђића и одузео поменуто царину.³ Тринаест дана касније општина је реаговала. Одлуком Малог већа Циви Јунија Ђорђића наређено је да обештети своје суграђане које је опљачкао.⁴

Присвајањем поседа својих противника Рагислалићи су постали моћна властела, а поменуто писмо дубровачких трговаца уверава нас да су у међувремену постали независни обласни господари. На територији којом су управљали већ почетком 1361. самостално издају царине. Наравно, процес осамостаљења Рагислала није значио њихово укључивање у Српску државу, већ издвајање из угарског краљевства.

Ова властеоска породица користила је погодан геополитички положај области коју је држала. Засновали су је на српско-угарској граници. Њиховом осамостаљењу поговарала је политичка ситуација у државама између којих су стварали самосталну феудалну област. Ближа, власт српског цара стално је опадала, док се власт угарског краља, нако јача, није увек осећала, јер је Лудвиг I на све стране расипао своје снаге. Претпостављамо да су Рагислалићи остали независни господари све до 1365, када је

1 М. Динић, *Рагислалаићи*, 141.

2 Muratorius XIV, cap. 32, стубац 563.

3 М. Динић, *Рагислалаићи*, 140, нап. 6.

4 *Monumenta Ragusina III*, 65; М. Динић, *Рагислалаићи*, 140, нап. 7.

угарски краљ заузео Видин и поново се учврстио на десној обали доњег тока реке Дунава.⁵

На другом крају Српске државе положај цара Уроша много је нејаснији. Област Река (Флуминарија) у Арбанији⁶, која се простирала од Бојане на северу до Војуше на југу, са изузетком Драча који је био поданик напуљских Анжујаца, била је за време рата са Дубровником у оквиру Српског царства. Када је предузела економску блокаду против Српске државе, Дубровачка општина је забранила својим трговцима да возе со „у област Река и земље потчињене краљу Рашке“.⁷ Ово подручје савременици су и две године касније сматрали као територију Српске државе. „Ви знате добро да не држите и не поседујете речену област Река — поручивала је марта 1363. Дубровачка општина Драчанима — већ је држи и поседује српски цар.“⁸ Али централна власт и овде је постепено попуштала. Предела између Бојане и Војуше постали су неприште сукоба Блажа Матаранга, Драчана, Балшића и Карла Топије.

Матаранго се у изворима помиње пре Балшића и Карла Топије. Њему је, октобра 1358. Дубровачка општина упутила два поклицара са писмом због „новина“ које је Матаранго увео на свом поседу.⁹ Следеће три године овај властелин, који је управљао крајем између река Врега (данас Шкумба) и Девола, био је у добрим односима са Дубровчанима. Општина је била веома заинтересована да са њим одржава најбоље везе. У два маха било му је упућено посланство са даровима.¹⁰ Плодну равницу коју је држао Матаранго посећивали су дубровачки пословни људи. Они су овде куповали жито. Али овај крај је био политички рован а власт Матаранга у њему нестабилна. У пролеће 1360. Дубровчанин Никола Гредић посредовао је у сукобу између Драча и Мата-

5 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 245.

6 *Зборник К. Јиречека I*, 276, нап. 199.

7 *Monumenta Ragusina III*, 98; *Acta Albanae II*, 40, № 160; видети напред, стр. 53, нап. 80.

8 Према упућству од 17. III 1363. дубровачки посланик Паско Рађина упућен ал capetanio et a tuta la universitate de Duraço требало је, поред осталог, да каже che vuy save bene che vuy non tigni ne posede le dite flumere, ma le tien et posede l' imperador se Sclavonia. *Monumenta Ragusina III*, 252—3; *Зборник К. Јиречека I*, 265—6; *Acta Albanae II*, 42—3, № 179; Ј. Тадић, *Писма и упутства* 107, № 110.

9 *Monumenta Ragusina II*, 246; *Acta Albanae II*, 34, № 132.

10 *Monumenta Ragusina II*, 269, 290; *Acta Albanae II*, 34, № 137; 37, № 145.

ранга.¹¹ Политичка неизвесност налагала је овом властелину да не прекида односе са српским двором. Почетком шездесетих година XIV века Матаранго није достигао положај самосталног обласног господара. Да је овај властелин био потпуно независан, тешко би било објаснити зашто је Република св. Влаха у време рата са Српском државом забранила извоз соли у област Река. С друге стране, симптоматично је да је Блаж Матаранго за време овог рата изменио свој став према Дубровнику, чије је трговце тада хватао и прогањао.¹² Пословне везе са његовом облашћу су поново успостављене, али првих месеци 1363. онемогућивали су их Драчани.

На област Река претендовали су још Балшићи и Карло Топија. Извесне амбиције, видели смо, показивао је и Драч. Почетком априла 1363. у Дубровнику су се истовремено стекли посланици Ђурђа Балшића, Карла Топије, Блажа Матаранга и господара Будве, Површка.¹³ Истовремени боравак ових посланика у граду под Св. Срђем није случајан. У име својих господара они су водили међусобне преговоре а тражили су посредништво Дубровачке општине као неутралне стране. Вероватно се радило о значајним преговорима јер се Општина није усудила да прими таоце које јој је, том приликом, нудио посланик Ђурђа Балшића. Тешко је, међутим, на основу непотпуних вести, закључити каква је била констелација снага и ко је коме био савезник или противник. С обзиром да је Матаранго управљао крајем јужно од Драча, још није био препрека претензијама Балшића. Зато је логична претпоставка да су они били савезници. Судаћи према каснијим вестима, Балшићи су за собом имали Површка. С друге стране, Матаранго је већ од 1360. имао неке размирице са Драчом. Млетачки извори говоре да је тада Драч био у опасности. Колико нам је у овом тренутку близу памети савез Карла Топије и Драча, толико се не сме искључити могућност планирања заједничког напада ове феудалне госпде на утврђени Драч. Прва претпоставка је прихватљивија, јер су Балшићи следеће године заратили с Карлом Топијом.¹⁴ Матаранго је, изгледа, остао по страни овог сукоба и кори-

11 *Acta Albaniae II*, 37—8, № 147.

12 *Monumenta Ragusina III*, 186; *Acta Albaniae II*, 41, № 171; Ј. Тадић, *Писма и унутрњост*, 86—7.

13 *Monumenta Ragusina III*, 257; К. Јуречек, *Asl. Phil 19 (1897) 395*; *Acta Albaniae II*, 43, № 181.

14 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*, 136—7.

стио новонасталу политичку климу за јачање својих позиција. Ипак, он ни 1365. није био потпуно независан обласни господар. Не зна се само коме се приклонио: Урошу или Симеону. Један од ове двојице царева, пре Симеон него Урош, најкасније априла 1365, дао му је титулу севастократора.¹⁵

Много угледнији био је севастократор, односно деспот Дејан, мада порекло овог властелина није утврђено. Константин Јиречек указује на војводу Дејана Мањка који је 1333. учествовао у преговорима приликом уступања Стона и Пељешца Дубровнику. Зато писац *Историје Срба* сматра да је Дејан као војвода унапређен у достојанство севастократора.¹⁶ Ово достојанство Дејан је добио као царев сродник. Севастократора Дејана својатао је Стефан Душан. Назива га братом „царства ми“. Није се радило о духовном сродству. Дејан је био ожењен Душановом сестром Теодором.¹⁷ Севастократору Дејану, као утицајном великашу на српском двору, папа Иноћентије VI препоручује своје посланике који су маја 1355. дошли да воде преговоре о склапању црквене уније и организовању акције против Турака.¹⁸ Углед и моћ овог великаша и даље су расли. Захваљујући истраживањима Миодрага Рајчића, утврђено је да Дејан са титулом севастократора није био у зениту своје политичке каријере.¹⁹ Натпис на фрескама манастира Белова, крај Земна, у коме се помиње као деспот, недвосмислено потврђује још један скок овог властелина у хијерархијској структури.²⁰ Беловски натпис је основни, али није једини податак о његовој деспотској титули. Међу владарима и властелом пчињског

15 По К. Јиречку (*Историја Срба II*, 25, нап. 157) и М. Шуфлају, (*Срби и Арбанаси*, 125) титулу севастократора Матаранго је добио од Симеона. Б. Крекић (*Dubrovnik et le Levant 91.*) и Б. Ферјанчић (*Севастократори* 362—3, нап. 53.) сумњају да се податак о Блажу севастократору односи на Матаранга. *Acta Albaniae II*, 47—8, № 207.

16 Сем војводе Дејана Мањка, К. Јиречек необавезио, у напосмени, сугерише и на севаста Обрада Манијака, властелина краља Милутина, као евентуалног Дејановог претка. *Историја Срба I*, 222, нап. 50; *Законски споменици*, 298, 394.

17 М. Purković (*Byzantinoserbica*, BZ 45 (1952) 43—7) прорачунао је да је Теодора рођена око 1330, те сматра да није могла бити жена севастократора Дејана. Разлика у годинама није била препрека за брак у средњем веку. Уосталом, Теодора је дуго живела као удовица после смрти свога мужа. Ипак рад М. Пурковића поклесбао је неке истраживаче. С. Ђирковић, *Допуне*, 446; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 168—9; *Севастократори*, 7.

18 *Monumenta Hungarie*, II, 15—16; М. Пурковић, *Авињонске папе*, 62, 63; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 169, *Севастократори*, 6—7.

19 М. Рајчић, *Севастократор Дејан*, 19 сл.; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 168 сл.

20 Видети даље, стр. 83.

поменика из XV века, убележено је име ђака војина Дана (Данета).²¹ Додуше титула му је дописана црквеним словима касније, на маргини рукописа. За Дејана деспота зна и Пејачевићев латински превод Бранковићевог летописа. Сем тога, Дејанова жена Теодора-Евдокија називала се царицом. Као жена деспота на то је имала право.²²

С обзиром да се Дејан помиње као севастократор, можда свега неколико месеци пре Душанове смрти, врло је вероватно да га је титулом деспота удостојио цар Урош.²³ Овом приликом морамо да нагласимо да нема ни једног изричитог хронолошког податка о делатности овог великаша после 1355. Међутим, његова област, уосталом као и друге феудалне области, формирала се у време опадања централне власти, за време Душановог наследника. Титула деспота одговарала је његовој снази. Он је управљао пространом територијом између Скопске Црне горе и реке Струме, дакле већом него што се до сада мислило.

Баштина севастократора Дејана обухватала је жупе Жеглигово и Прешево. Иако је припадала истакнутом великашу, за баштину то је била неубичајено велика територија. Она је била у несразмери са територијом коју је Дејан добио „на државу“, односно на управу. „Држава“ је по правилу била далеко већа од баштине. Дејанова баштина, међутим, није била мања од области којом је, у име централне власти, управљао, а коју, додуше, није могуће прецизно утврдити. Властелин који је био у стању да из своје баштине издвоји девет села и девет селишта, као потенцијалних села²⁴, и да их приложи цркви, био је моћна личност. Управо толики посед и то „у једину утес“ (са јединственом границом у којој црквени метох није проширан туђим поседима) даровао је севастократор Дејан својој задужбини, манастиру Св. Богородице

21 *Пишески поменик*, изд. Ст. Новаковића, *Споменик СКА* 29 (1895) 9; М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 20.

22 Користећи се резултатима М. Ласкариса (Прилог КИФ 6 (1926) 148—50) на ово је указао М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 22; *Законски споменици*, 446, 454, 510.

23 У издању Ст. Новаковића (*Законски споменици*, 738) стоји противречан датум: 1354. година, 10. август Х индикт. Међутим, већина истраживача, почевши од И. Руварца (*О кнезу Лазару*, 98—107) сматра да је Душанова повеља манастиру Св. Богородице у Архилевици издана после 10. августа 1354. Видети С. Станојевић, *Студије о српској дипломатији*, Глас САН 161 (1934) 46—50; М. Пурковић, *Итинерар краља и цара Стефана Душана*, Гласник СНД 19 (1938) 244.

24 Р. Михаљчић, *Селишта*, 211.

Портрет краља Марка из Марковог манастира

Марков манастир

у Архиљевици.²⁵ Разумљиво је да севастократор, поред живих наследника и жене, није даровао целу већ део своје баштине. Чињеница да манастир Архиљевицу није обновио већ сазидао, сведочи о његовој економској моћи. Дејановој задужбини цар Цушан је, са своје стране, даровао цркву и метох Господино Поље и села Козницу Кричановску и Стројково.²⁶ Ова места, која су убицирана у струмском крају близу Велбужда, нису улазила у Дејанову баштину, али су несумњиво била у оквиру области којом је севастократор управљао. Ово је збуњивало Миодрага Рајичића, аутора два веома добра рада о Дејану и Дејановићима. Територија коју Рајичић приписује основном језгру државе Дејановића била је, у ствари, Дејанова баштина и, према томе, основно језгро Дејанове државе, а не његових синова. Основно језгро државе Дејановића била би Дејанова област.²⁷ Она се састојала од баштине и поседа које је њихов отац придружио свом властелинству у доба опадања централне власти. Наравно да су касније браћа Дејановићи проширила област свога оца.

Миодраг Рајичић је ипак највише допринео да се утврди баштина и област севастократора Дејана. Он је с правом одбацио резултате Стојана Новаковића, Јована Хаџивасиљевића, Јордана Иванова, Јована Радонића и Константина Јиречка о поседима Дејана и његових синова.²⁸ Али јужна граница Дејанове области коју Рајичић предлаже није у складу са изворима. Она није захватала Славиште, јер је ова жупа била у поседу властелина Влатка.²⁹ Остале границе Дејанове баштине и области Миодрага Рајичић је, у зависности од извора, повукао са мање или више прецизности. Било је лакше утврдити баштину него област овог властелина. Дејанова баштина — жупе Жеглигово и Прешево — простиру се између Пчиње, Јужне Мораве и Скопске Црне горе. Источно од Жеглигова и Прешева, око горњег тока Струме са Велбуждом, простирала се „држава“ севастократора Дејана, чија је западна

25 *Monumenta Serbica*, 143—4; *Законски споменици*, 739.

26 *Законски споменици*, 738, 740.

27 М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 22 сл. *Основно језгро*, 228 сл. Видети карту у прилогу његовог рада.

28 М. Рајичић, *Основно језгро*, 240.

29 У целинн успео, рад М. Рајичића овде прелази у нагађања без икаквих индикација. У односу властеле који нису били романтични, он је уносио доста добре воље. То је уочљив недостатак његових, иначе корисних истраживања. Прелазак поседа из руке у руку он је тумачио наслеђем или заменом, што нам се не чини много вероватно с обзиром на нагле и радикалне промене у овим крајевима. *Севастократор Дејан*, 27.

граница вероватно била идентична са државном, српско-бугарском границом. Дејан је ове крајеве, којима је управљао у име централне власти, спојио са својом баштином за време цара Уроша и формирао самосталну област која је била основа државе његових синова. Али отац Драгаша и Константина, бар за кратко време, проширио је своју власт и на југоисток, до близу Мелника. У оквире своје области укључио је и ове поседе који нису спадали у његову „државу“, којима раније није управљао у име централне власти.

Да је Дејан управљао крајем око горњег и средњег тока Струме сведочи натпис у цркви Беловског манастира чији четврти, последњи ред гласи:... а деспотъ Дејана исписа си храмъ стаго ишанъ благословца.³⁰ Оштећени натпис онемогућава прецизно тумачење овог значајног податка. Не види се да ли је манастир живописан прилозима или за владе деспота Дејана. Већина истраживача сматра да је овај великаш био ктитор манастира Белова.³¹ Ово мишљење покушао је да оспори Ђорђе Стричевић, чије се тумачење натписа и портрета Беловске цркве битно разликује од претходних. Од шест портрета повезаних „у јединствену донаторску поворку“ он не препознаје ни Дејана ни Дејановиће. По њему, главни ктитор, који се у литератури идентификује са деспотом Дејаном, остаје непознат. Ђорђе Стричевић је у праву када тврди да натпис у коме је забележено име деспота Дејана није сигнатура за портрет ктитора. Име деспота Дејана сачувано је у дугачком натпису од четири реда изнад портрета главних ктитора.

Између портрета, пре старијег него средовековног човека³², и од њега знатно млађе жене, налази се неоштећен натпис и подржне иго Дом и чади имъ, свакако сигнатура за портрет жене.³³ Овај текст је несумњиво само део, односно наставак натписа. Једино није сигурно да ли је Дојина сигнатура наставак натписа који представља засебну целину изнад ових портрета, или је наставак сигнатуре која је, судећи према дужини натписног поља,

30 Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 115; Ј. Иванов, *Старински цркви*, 64; *Записи и натписи IV*, 15, № 6068.

31 Ј. Иванов, *Старински цркви*, 52—67; *Български старини*, 153—154; В. Марковић, *Православно монаштво*, 120; Ђ. Сп. Радојичић, *Шта значи Умрак*, 155; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 135; М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 20. Једино К. Јиречек (*Историја Срба II*, 7, нап. 27) сматра да „би то могао бити неки Бугарин из старијег доба“.

32 Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 116.

33 Исто, 116.

постојала на, данас потпуно оштећеном, простору лево од портрета ктитора. Према првој претпоставци, ктитор манастира Белово могао би да буде само деспот Дејан. Ипак, вероватнија је претпоставка да је Дојина сигнатура наставак сигнатуре њеног мужа, текста натписа који се налазио лево од ктиторских портрета. Ово опет не искључује могућност да је поред лика старијег властелина, Дојиног супруга, била управо сигнатура деспота Дејана. То нам се чини чак много вероватније.

Већина истраживача Доју идентификују са Теодором-Евдокијом, женом деспота Дејана, што Ђорђе Стричевић одлучно одбацује „зато што је немогуће да се у једном званичном натпису жена ктиторова помиње под надимком. И, најзад, ова се Доја помиње без икакве титуле, што показује да се не ради о жени деспота Дејана која се увек назива царицом“. Међутим, Доја је ипак портретисана са круном која је, по Јордану Иванову, слична круни коју је носила њена унука, византијска царица Јелсена, кћи Константина Драгаша.³⁴ Јордан Иванов даље тврди да се у крају где се налази Беловски манастир и данас употребљава хипокористик Доја за Евдокију. С друге стране, Миодраг Пурковић чак је тврдио да Душанова сестра Теодора није могла да буде Дејанова жена, јер је прорачунао да је Теодора рођена око 1330.³⁵ Познато је да разлика у годинама није била препрека за брак у средњем веку. Уосталом, Теодора је дуго живела као удовица после смрти свога мужа. Међутим, Пурковићев прорачун година рођења Душанове сестре Теодоре изгледа да није био погрешан. То показују ктиторски портрети царице Евдокије-Доје и њеног мужа деспота Дејана. Разлика у годинама међу супружницима је очигледна. Доја је бар двадесет година млађа од свог супруга.³⁶

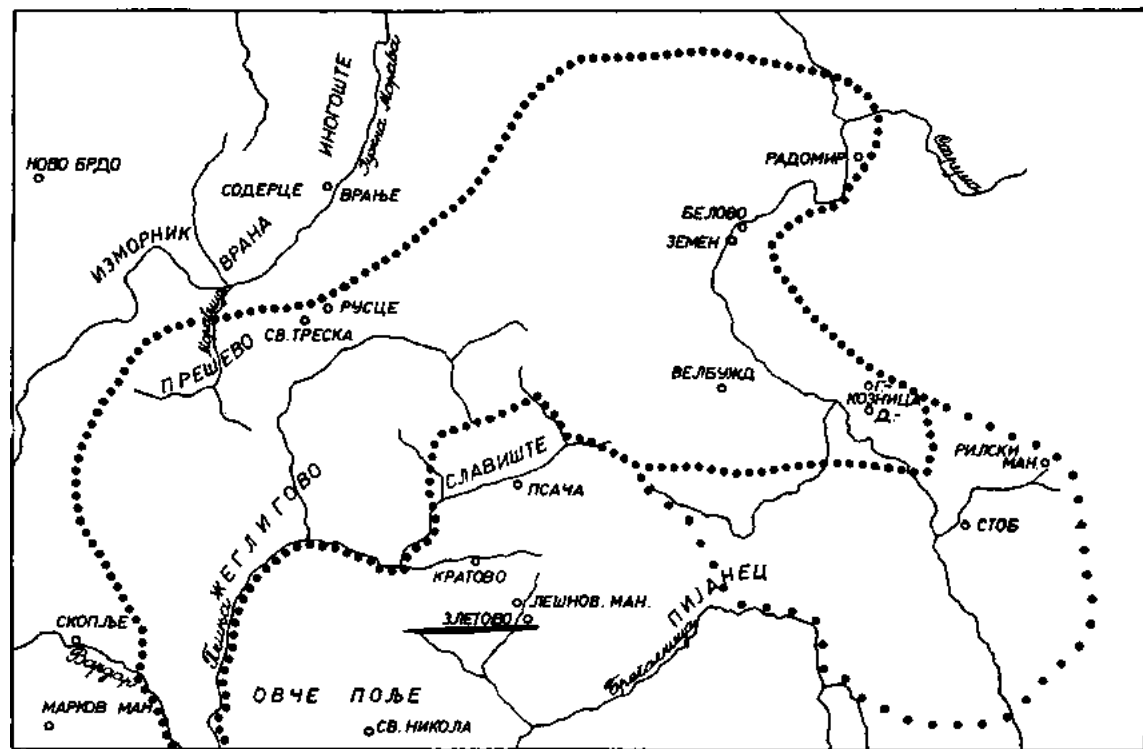
Сигнатура поред Дојиног портрета и поддршке его Доја и чади њих, уверава нас да се ради о породици ктитора. Заиста поред портрета деспота Дејана и царице Евдокије-Доје на јужном зиду налазе се још два, скоро потпуно оштећена портрета. У једном од њих Ђорђе Стричевић је препознао женски лик!³⁷

34 Ј. Иванов, *Старински цркви*, 66; Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 115.

35 М. Пурковић, *Vizantiniserbica* BZ 45 (1952) 44—6. Ако је Пурковићев прорачун године рођења Теодоре тачан, онда би њен портрет могао да послужи за одређивање времена живописања овог манастира. Пошто Дојин портрет у Беловској цркви представља жену од око 30 година, следио би закључак да је манастир живописан око 1360.

36 В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 729, сл. 352.

37 Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 116.

На западном зиду представљена су још два портрета вероватно другостепених ктитора. Сачуване су и њихове сигнатуре, додуше, једна непотпуна. Поред портрета млађег човека још је Јордан Иванов прочитао можда два Божија Витомира а поред портрета младића једва се чита књи стан. Ђорђе Сп. Радојичић је тврдио да је Витомир из Белова идентичан са Урошевим властеличићем Витомиром, који се помиње у царевој повељи мелничком митрополиту Кирилу од маја 1356. године.³⁸ Некад само оштроуман наговештај Радојичића нашао је своју пуну потврду после делимичног дешифровања непотпуне сигнатуре до портрета Витомировог брата Стан... у Беловској цркви. Вођен резултатима Радојичића, Ђорђу Стричевићу није било тешко да попуни сигнатуру, односно име Витомировог брата, јер се у Урошевој повељи заједно бележе „властеличићи царства ми Витомир и Станиша“.³⁹

Ђорђе Стричевић сматра да су на ова два портрета представљена Дојина деца, што према њему коначно решава питање „да ли је отац Драгаша и Константина ктитор ове цркве: ни један од ове двојице Дејанових синова није портретисан у Белову а место њих су овде као деца ктитора сликане четири особе од којих је једно сигурно женско а друга два су Витомир и Стан...“⁴⁰ Али мало је вероватно да Витомир и Станиша спадају у ужи породични круг главног ктитора. На почетку Урошеве владе они се јављају као самостални дародавци у околини Мелника, где су свакако имали своју баштину. А Дејанова баштина, као што смо видели, налазила се у околини Архиљевице. Сем тога, њихови портрети, као што смо напоменули, налазе се на западном зиду, док четири остала портрета: деспота Дејана и супруге му Доје — два портрета нису идентификована — налазе на јужном зиду. Тешко је поверовати да сликар за породицу ктитора не би изабрао јединствено сликарско поље. Тако ни основни податак који Стричевић користи да би одбацио идентификацију деспота Дејана као ктитора манастира Белова више није сигуран.⁴¹ Уколико је деспот Дејан био ктитор манастира Белова, а то је на основу расположивих података засад једино прихватљиво, онда би Витомир и Станиша били другостепени ктитори. Очигледно је да су некадашњи Уро-

38 Ђ. Сп. Радојичић, *Шта значи Умрак*, 155—6.

39 А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 287.

40 Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 116.

41 Ј. Иванов, *Старински цркве*, 68; Ђ. Сп. Радојичић, *Шта значи Умрак*, 155—6.

шеви властеличићи постали деспотови поданици. Заједничким средствима они су живописали, ако не и подигли манастир Бело-во.

Властеличићи Витомир и Станиша јављају се 1356. као дародавци манастира Св. Николе Стошког који је цар Урош дао мелничком митрополиту Кирилу. Ту су Витомир и Станиша имали посед.⁴² Пошто су у међувремену постали поданици деспота Дејана, југоисточна граница области овог великаша налазила се у околини Мелника. Код Мелника се, по свој прилици, додиривала са Серском облашћу. Дакле, и област деспота Дејана, која се, грубо речено, простирала између Скопске Црне горе и горњег и средњег тока реке Струме, била је пространија од обе коју предлаже Миодраг Рајичић.⁴³

Дејан је повећао своју моћ у доба опадања централне власти али не у толикој мери као хумски кнез Војислав Војиновић или Вукашин Мрњавчевић. Тек су његови синови, много касније, после маричке битке, проширили очеву област и формирали прилично велику феудалну државу. Али у међувремену су били потиснути од њиховог непосредног суседа властелина Влатка Паскачића, чији се посед, жупа Славиште, граничио са њиховом облашћу.

Константин Филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића, пише да је Влатков син, кесар Угљеша, наследио „земљу своју отачаску Врање, Иногоште и Прешево“.⁴⁴ Нема сумње да је и властелин Влатко Паскачић управљао овим крајевима. Према томе, Влатко је проширио свој посед на рачун Дејана или његових синова. Господар Славишта је вероватно искористио деспотову смрт да би, од свакако малолетних Дејанових синова, одузео Прешево. Својој области придружио је и жупу Врање, коју је за време Стефана Душана држао жупан Маљушат Багаш.⁴⁵ Властеоска породица Багаш није више управљала овом жупом,⁴⁶ која се, не зна се како и када, нашла у оквиру области властелина Влатка. Кра-

42 А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 286—7.

43 М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 26 сл. Видети карту на којој је јужна и југоисточна граница погрешно повучена.

44 К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, Гласник 42 (1875) 282.

45 А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врању*, Прилози за КИФ 7 (1927) 111—14; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш*, 20.

46 У цркви Св. Николе у Врању нађене су 1894. три плоче са натписима о члановима породице Багаш: кнезу Балдовину, госпођи Ани и Николи. Ове плоче су нестале из Народног музеја у Београду. Њихове натписе, на основу издања, покушао је да реконструира Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш*, 20.

јем XIV века, једног члана ове породице, Николу Балдовина Багаша, налазимо далеско на југу, у околини Костура.⁴⁷ На основу расположивих података нисмо у могућности да утврдимо да ли је Влатко потиснуо Багаше из Врања или је ову жупу добио после њиховог одласка на нов посед, као што је био случај са многим феудалцима у доба српских освајања на југу. Проширењем власти Влатка Паскачића, прилично велика област деспота Дејана била је сужена на жупу Жеглигово и Горње Пострумље. Следио би логичан закључак да је бившу Дејанову област Влатко пресекао спајајући жупе Иногоште, Врање и Прешево са својом „матичном“ жупом Славиште. Није искључено да је део некадашњих Дејанових покрајина заузео деспот Јован Угљеша. У сваком случају, односи између централне власти и Влатка остали су непомућени. У цркви Св. Николе, коју је овај властелин „саздао на својој баштини Псачи“ у жупи Славиште⁴⁸, живописани су портрети цара Уроша и краља Вукашина поред портрета ктитора Влатка и његове породице: супруге Владиславе и синова Стефана и Угљеше. Близу портрета ктитора ове цркве стајао је некад натпис *свастократоръ все сръпскѣ земли Влатко*.⁴⁹ С обзиром да се у цркви налазе један до другог портрети цара Уроша и краља Вукашина, црква је живописана у доба савладарства, дакле, између 1365. и 1371. године.⁵⁰ Из тог доба је и поменути натпис. Према томе, 1371. је *terminus ante quem* за Влаткову титулу, мада је вероватно да је ово достојанство добио у време када је Вукашин крунисан за краља.⁵¹ Достојанство севастократора Влатку је несумњиво дао цар Урош.⁵²

Овај властелин је прилично ојачао, јер је са жупама Врањем и Прешевом бар утростручио своју територију. Међутим, релативно мали обим његове области није му дозвољавао да се потпуно осамостали. Чудна је, али не и јединствена његова титула: *свастократоръ все сръпскѣ земље*, која није означавала његове пре-

47 St. Binon. *Les origines legendaires et histoire de Xeropotamou et de Saint Paul de Athos*, 1942, 265—8; Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш*.

48 *Законски споменици*, 435; *Одабрани споменици*, 155.

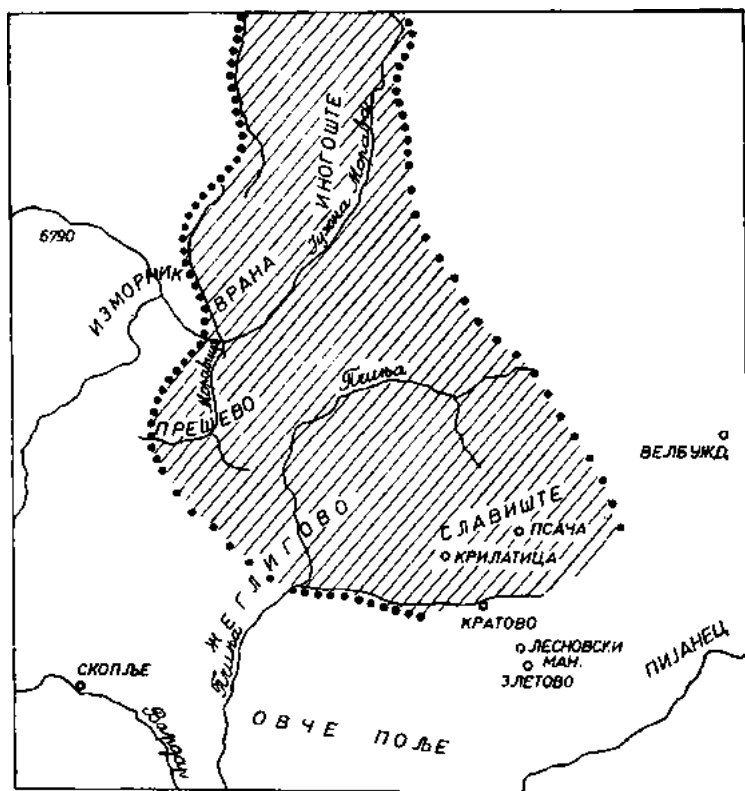
49 *Записи и натписи IV*, 15, бр. 6060; Н. Окуњев, *Портрети*, BSL 2 (1930) 93 сл.

50 Већина истраживача сматра да је манастир живописан непосредно после проглашења Вукашина за краља. Видети Ђ. Сп. Радојичић, *Севастократор Влатко и његов новац*, *Старинар XIII* (1838) 72, нап. 3, са старијом литературом.

51 Б. Ферјанчић, *Севастократори*, 9.

52 Исто.

тензије.⁵³ Јер Влатко је признавао врховну власт Уроша и Вукашина вероватно до краја њихове заједничке владавине. Цар је његовом малолетном сину Угљешин доделио високо достојанство кесара.⁵⁴

Област севастократора Влатка

53 Овакве податке срећемо и код друге властеле: Јована Оливера, кнеза Војислава Војиновића. Ђ. Сп. Радојичић, *Севастократор Влатко*, 73; Б. Ферјанчић, *Севастократори*, 9—10.

54 Исто, 15.

Ипак новац са натписом *Влатко* на изглед уноси пометњу у наше закључке о зависности севастократора Влатка од централне власти. Стога што на легенди ових примерака није убележена титула, Божидар Ферјанчић претпоставља да је Влатков новац из доба када овај властелин није имао достојанство севастократора.⁵⁵

Уколико је емитовање новца симбол самосталности, онда ни севастократор Влатко није био изузетак. Али остали, додуше не многобројни, подаци уверавају нас да овај властелин није прекидао добре односе са царем Урошем и краљем Вукашином, што би ишло у прилог мишљењу да је Влатков новац кован пре 1365.⁵⁷

Не зна се када, али свакако много пре успостављања савладарства, са политичке сцене нестало је деспота Јована Оливера, једног од најмоћнијих, ако не и најмоћнијег великаша за време цара Душана.⁵⁸ Оливер је своју задужбину, манастир Лесново, завештао Хиландару. Ово је потврдио и цар Душан. У међувремену је црква у Леснову са богатим метохом „одступила“ од Хиландара. Повратили су је свакако Оливерови синови Крајко и Русин.⁵⁹ На то их је, по свој прилици, натерала велика невоља. Лесновски метох настао је, као и већина поседа властeosких задужбина, од баштине његовог оснивача. Пошто је деспот Оливер своје властелинство претворио у црквени посед и даровао Хиландару, Крајко и Русин остали су без богатог наслеђа. На младе деспотове синове — од којих је Русин рођен после 1341, те је, према томе, у доба крупних промена у Српској држави вероватно био малолетан — нико није рачунао. Дobar део поседа који су припадали деспоту Оливеру доспео је у руке Вукашина. Потиснути из „државе“ свога оца, Крајко и Русин били су, изгледа, приморани да прекрше његову вољу и поврате метох, своје несумњено наследство.

⁵⁵ Исто, 9.

⁵⁶ Ш. Љубић је, додуше погрешно, приписао овај новац хумском кнезу Влатку Ђурђевићу јер није знао за Влатка, господара Славништа. Прешева и Иногошта. *Opis jugoslavenskih novaca*, 191.

⁵⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Севастократор Влатко*, 73—4.

⁵⁸ Изгледа да је деспот Јован Оливер преживео успостављање савладарства, али као монах, Ј. Радонић, *О деспоту Јовану Оливеру*, 107—8; Р. Грујић, *Који је деспот српски умро као великосхимник Јован Каливиг*, Гласник СНД 11 (1932) 233—7; М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, 26.

⁵⁹ Русин се не помиње у ћирилском натпису Лесновске цркве од 1341, који бележи име великог војводе Оливера, његову жену Ану Мару и сина Крајка. Грчки натпис на истој цркви помиње, поред Крајка, и Оливеровог сина Дамјана, који по свој прилици није иста личност са Русином. Ст. Верковић, *Гласник*, 13 (1861) 293; *Законски споменици*, 675; *Записи и натписи*, 30.

Касније је удовица деспота Оливера, на смрти, пред Крајком и Русиним, изразила жељу да се Лесново поново дарује Хиландару. На ово се позивао хиландарски игуман Сава када је 1381. затражио Лесново од Константина Дејановића.⁶⁰ У протоколу Константинове повеље сачувана је од заборава најранија прошлост Оливерове задужбине на основу које се понешто наслуђује и о синовима некада моћног деспота.

Мада о Крајку и Русину нема директних података, сасвим је сигурно да су имали споредну политичку улогу. Остали су у сенци не само браће Мрњавчевића и деспота Дејана већ и севастократора Влатка, великаша који су у доба распада Царства створили независне области. Крајку и Русину била је угрожена чак и баштина.

Јужно од посела севастократора Влатка и деспота Дејана налазила се баштина а вероватно и област великог војводе Николе Стањевића. За време Уроша управљао је пределима у северној Македонији. Нешто више података о Николи Стањевићу даје повеља цара Уроша од маја 1366, али тада је овај великаш вероватно био на крају политичке каријере.

Порекло му није познато. И он је био царев сродник. Као Душанов војсковођа, Никола Стањевић је добио баштину у североисточној Македонији у области Штипа, Брегалнице и Струмице. Ту је велики војвода саградио Конче, манастир посвећен св. Стефану.⁶¹ И натпис на једној плочи у овој цркви сведочи да је Никола Стањевић био ктитор Кончанске цркве.⁶² На молбу овог властелина Урош је цркву у Кончи, маја 1366, потврдио манастиру Хиландару *на спомина царства ми и на помина краља царства ми војводе Николе*. Заједно са црквом у Кончи, Хиландар је добио више од четрнаест села.⁶³ Овај посед састојао се од војводине баштине, купљеница и крчевина на које је војвода населио отроке.⁶⁴ Метох манастира Конче захватао је, дакле, знатну територију, свакако већу од метоха манастира Архилевине. По овоме се може судити о снази Николе Стањевића. Али не би се рекло да је био јачи од свог северног суседа деспота Дејана, чија је задуж-

60 Митрополит хиландарски, игуман Сава, подсетио је Константина Драгаша за „црков лесновску“. *Законски споменици*, 454.

61 *Богословље* 4 (1927) 292.

62 Овај натпис објавио је В. Петковић, *Записи и натписи у старим црквама српским*, Старинар 10—11 (1935/6) 45.

63 *Богословље* 4 (1927) 292.

64 *Кончански приписи*, 85 сл.

жбина Архиљевица поседовала девет села. Дејан је свакако, то смо показали, имао још једну задужбину, манастир Белово. Сем тога, велики војвода Никола обдарио је своју задужбину и дао Хиландару на крају политичке каријере, када се по свој прилици и сам повукао у манастир. Можда је последње дане провео баш у Хиландару. Међу рукописима овог манастира чува се и јеванђеље које је приложио „раб христов Стањевић, велики војвода Никола“.⁶⁵

Није сасвим сигурно да је Никола Стањевић идентичан са властелином Николом који се помиње у запису изнад јужних врата Дреновске цркве, подигнуте близу Тиквешког језера, у околини Велеса, за време Стефана Душана. Ова црква живописана је 1356. при држави Николу и Марку по смрти стородног цара Стефана.⁶⁶ Дакле, на почетку Урошеве владе властела Никола и Марко управљали су крајем око Тиквеша и Рајца. Ђорђе Сп. Радојичић у првом препознаје великог војводу Николу Стањевића а у другом Вукашиновог сина Марка.⁶⁷ Уколико је претпоставка Ђ. Сп. Радојичића тачна, онда не би било тешко утврдити област Николу Стањевића. Она би се простирала од Брегалнице и Струмице, где се налазила војводина баштина, до Тиквеша, где му је вероватно још цар Душан поверио „државу“, односно управу. Мада је као царев рођак и војсковођа постао моћан великаш, ми не верујемо да је ову „државу“ спојио са баштином и претворио у независну област, тим пре што овим крајем није владао сам.

Централној власти, односно Урошу, остао је веран. То управо показује поменута повеља од маја 1366. Скоро годину дана после успостављања савладарства за Уроша он је још увек остао „веома вољени властелин и брат царства ми велики војвода Никола“.⁶⁸

С обзиром да цар Урош потврђује Хиландару војводину баштину 1366, претпостављамо да је Никола Стањевић нестао са политичке позорнице првих година заједничке владавине Уроша

⁶⁵ *Записи и натписи II*, 404, № 4179.

⁶⁶ Овако је натпис из цркве у Дренову прочитао Р. Грујић. М. Радовановић, *Тиквеш и Рајца*, Српски етнографски зборник 29 (1924) 442—4. Исти натпис је претходно био објављиван али је, чини нам се, погрешно и непотпуно прочитан. Према овим издањима у натпису би се говорило не о два већ о једном властелину Николи Марку! *Записи и натписи II*, 12, № 6037.

⁶⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Белешка о једној надгробној плочи из Велеса*, *Старинар* 7—8 (1956/7) 208.

⁶⁸ *Богословље* 4 (1927) 292.

и Вукашина. Вероватно је насилно потиснут. Његову државу несумњиво су узели Вукашин и Марко, а део баштине⁶⁹, као што смо видели, велики војвода даровао је Хиландару.

Нема вести о другим феудалним областима. Свакако да оне у ово време нису ни постојале. Међутим, поред наведених областних господара било је још крупне и угледне властеле која се није осамосталила. То су на првом месту браћа Голубићи, Гргур и Иван. Први је носио титулу кесара коју је, несумњиво, добио од цара Душана. На адресу овог властелина марта 1347. било је упућено писмо авињонског папе Климента VII.⁷⁰ Кесар Гргур јавља се као дародавац манастира Св. Арханђела код Призрена, Душанове задужбине.⁷¹ Његов посед није био безначајан ни за време цара Уроша. Око 1361. подигао је у близини Охрида манастир Заум који је живописан прилозима деволског епископа Григорија.⁷²

Ништа поузданије се не зна о баштини или евентуалној области овог властелина. Неки Гргур држао је Полог за време краља Вукашина, али није сигурно да је он идентичан са кесаром Гргуром.⁷³ На основу овог податка било би смисло закључити да се посед Гргура Голубића простирао између Полога и обала Охридског језера где се налазио манастир Заум. Једино је извесно да је кесарова задужбина била у оквиру или бар близу његовог властелинства.

Браћа Голубићи уживали су поверење цара Уроша. У име српског двора водили су преговоре са Дубровником, који су успешно завршени миром у Оногшту.⁷⁴ Судећи према титулама које су добили, Голубићи су почетком шездесетих година XIV века били угледнија ако не и моћнија властела од Лазара Хребелановића, који је на двору цара Уроша служио као ставилац. Старији

69 Не верујемо да је велики војвода Никола дао Хиландару целу баштину, након је метох цркве у Кончи имао више од 14 села, јер се у Урошевој повељи помиње и „војводино дете“. *Богословље* 4 (1927) 292.

70 У наведеној исправи забележена је његова титула *Gregorio Golubic caesar regni Rascie*. A. Theiner, *Vetera monumenta*, 734—5; *Зборник К. Јиречека* I, 362; Ђ. Сп. Радојичић. *Ко је подигао манастир Заум?*, 46, 71.

71 *Законски споменици*, 686; Ст. Новаковић. *Византијски чиновни*, 247.

72 Б. Нушић, *Крај обала Охридског језера*, 1894, 95; П. Миљуков, *Христијански*, 83.

73 Тако је мислио Ј. Иванов, *Бугарски старини*, 90.

74 Нема основа претпоставка Ђ. Сп. Радојичића (*Ко је подигао манастир Заум?*, 46) који сматра да Урошев посланик Гргур Голубић није исто лице са кесаром Гргуром Голубићем.

Новац Влатка Паскачића

брат Гргур носио је некадашње царско достојанство а млађи, Иван, био је кнез. Ставилац, мада дворско достојанство, у хијерархијској структури овог доба, изгледа да је заузимало место иза кнеза и, разумљиво, кесара. Истина, у средњем веку титула кнеза је била веома растегљива и релативан појам, али је карактеристично да се Лазар Хребељановић, у свом успону до ранга обласног господара, најпре јавља као ставилац, па тек онда као кнез. Подсећамо да је и Војислав Војиновић, пре него што је постао хумски кнез, служио на двору цара Душана као ставилац.

Оскудни подаци тек наговештавају утицај браће Голубића, али не дају никакву основу да их посматрамо као самосталне обласне господаре.

После смрти великог хумског кнеза Војислава Војиновића (1363) водећу улогу у Српској држави ускоро су преузели Вукашин и Угљеша, од времена Орбина у литератури познати као Мрњавчевићи.⁷⁵

Политички успон Вукашина и Угљеше чврсто је повезан. Они заједнички иступају, јер су им се интереси поклапали, а акције подударале. Истовремено доживљавају успон, а истог дана трагично завршавају на Марици.

Искази о пореклу и младости браће Мрњавчевића преплићу се са легендом, чему је свакако допринела слава Вукашиновог сина Марка, најпопуларнијег јунака епског песништва Јужних Словена. О њиховом пореклу налазимо податке у млађим изворима, у ствари изворима другог реда, који често бележе прилично рано развијену традицију о Мрњавчевићима. И код њих се понавља случај када локалне традиције више места присвајају својој средини неку истакнуту личност. Више градова и села отимају се о њихово порекло.⁷⁶ Управо ова чињеница опомиње и упућује на строгу критичку обраду података у изворима који бележе и предања о Мрњавчевићима. Орбин прича да су Вукашин и Угљеша синови сиромашног властелина Мрњаве⁷⁷ из Ливна кога је, заједно са синовима, цар Душан позвао на двор и „много уздигао“. Од старијег писца, Лаоника Халкокондила, сазнајемо да је Вукашин постао Душанов пехарник, а Угљеша коњушар.⁷⁸ Ни овај, иначе вероватан податак не може се проверити, иако исти исказ налазимо и код Орбина. Орбин је, међутим, само преписао, на овом месту непоузданог, Халкокондила.⁷⁹

Први сигуран податак везан је за име млађег брата. Угљеша је око 1346. управљао крајем око Дубровника, вероватно Конавлима и Требињем. Као Душанов намесник овде је остао кратко време.⁸⁰ Делатност браће Мрњавчевића углавном је везана за Ма-

75 М. Орбин, *Краљевство Словена*; С. Ђирковић, *Коментари*, 312.

76 Ј. Иванов, *Бугарски старини*, 171—175; В. Караџић, *Српски рјечник*, 1898, 384—5; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 11—12.

77 У повељи краљице Јелене којом је око 1289. потврдила Дубровчанима винограде спомиње се „казнац Мрњан“, али нема основа да порекло Мрњавчевића везујемо за ову личност, *Monumenta Srebica*, 56; *Законски споменици*, 157; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 11—12.

78 L. Chalcocondyles 1, 20, 25.

79 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 42.

80 *Monumenta Ragusina* I 235; *Зборник К. Јуречка* I, 360, нап. 51.

кедонију, где су Вукашин и Угљеша засновали своје области. Марта 1350. завршен је један требник писан „за жупана Вукашина . . . у дане благовернога цара нашега Стефана и сина му Уроша и царице Јелене . . . када се отрже Бер“.⁸¹ Пошто се у овом рукопису и записима на њему помиње манастир Трескавац код Прилепа, село Маргарит које је Душан дао овом манастиру⁸², с разлогом се закључује да је средином XIV века Вукашин управљао прилепским крајем.

За дужи период настаје прекид сигурних изворних вести о браћи Мрњавчевићима. Скоро целу следећу деценију остају недокучиви. Може се само претпоставити да их је темперамент амбициозних и, неоспорно, талентованих политичара покретао у акцију. Време у коме су живели било је погодно за остварење њихових претензија.

Све до 1365, када је постао прва личност у Серској држави, о Угљеша се веома мало зна, мање него о Вукашину који од времена последњег српско-дубровачког рата 1361—1362. постаје веома интересантан за владу Републике св. Влаха. Угљешина ранија делатност у југоисточној Македонији реконструише се на основу неколико и то не баш потпуно сигурних података. Не помиње се међу дворанима царице Јелене. Изгледа да Јован Угљеша није био онај наименовани заповедник града Сера, који је, заједно са кесаром Војихном, требало да приђе Матији Кантакузину када овај продре на српску територију.⁸³ Зна се да је Угљеша био оженин Јефимијом, кћерком кесара Војихне. Са њим је, према Орбини, „загосподарио читавим крајем на граници Романије“.⁸⁴ Када је Угљеша ступио у родбинске везе са кесаром Војихном и до када је уживао подршку свога таста није познато.

На два документа о Јовану Угљеша из времена пре савладарства скренули су пажњу и анализовали Пол Лемеерл, Александар Соловјев и Георгије Острогорски. Сачувана је једна грчка повеља манастиру Кутлумушу коју је ћирилицом потписао Угљеша *кѣнѣк ѡшѣода*.⁸⁵ Ова исправа нема потпун датум. Издата је у октобру,

81 J. Ковачевић, *Неколико српских натписа и биљезака*, Старине 10 (1878) 271; *Записи и натписи* I, 37 № 97.

82 Љ. Ковачевић, *нав. дело*, 274.

83 Ову духовиту претпоставку с правом је оспорио Г. Острогорски (*Серска област*, 14, нап. 56, стр. 92 сл.) који сматра „да је у тим годинама серски кефалија био дука Нестонг, а после њега Димитрије Евдемонојоан“.

84 М. Орбин, *Кршћевство Словена*, 44.

85 P. Lemerle, A. Soloviev, *Trois chartes*, 142—3; Г. Острогорски, *Серска област*, 14 сл.

12 индикта, али недостаје година. На основу индикта Лемерл и Соловјев предлажу 1358. као годину издавања ове исправе. Није било једноставно утврдити идентитет великог војводе Угљеше. Између Угљеше Влатковића, сина севастократора Влатка, Угљеше Ненадића ⁸⁶, зета деспота Оливера, и Угљеше Мрњавчевића истраживачи су се с правом одлучили за овог последњег. Највише аргумената говори у прилог да је каснији деспот Угљеша издао ову повељу манастиру Кутлумушу. Примитивно написаном повељом, која претендује да буде простагма — царска наредба — што иде у прилог њене аутентичности, јер је писана у провинцији — велики војвода Угљеша гарантује безбедност и потврђује посед који је светогорском манастиру даровала „света госпођа кесариса“. У личности кесарисе није тешко препознати жену кесара Војихне, чији је помен још један „аргумент у прилог идентификовања ове повеље с Јованом Угљешом“.⁸⁷ Уколико је ова идентификација тачна, а према расположивим подацима она је засад једино прихватљива, онда би „простагма“ великог војводе Угљеше, међу сачуваним документима, била најстарија исправа коју је издао неки српски властелин после Душанове смрти! Уколико је издата 1358, она би била још једно сведочанство о бржем процесу осамостаљења српских великаша у „грчким земљама“.

Наведена идентификација намеће поређења титула које су носили браћа Мрњавчевићи на почетку Урошеве владе или још за живота цара Душана. Према которском привилегију, осумњиченој исправи али са доста веродостојних података, Вукашин је био челник⁸⁸, док је његов млађи брат 1358. имао већу и угледнију функцију великог војводе. Између великог челника и великог војводе постојало је звање великог слуге.⁸⁹ Изгледа да је Угљеша једно време брже напредовао, што указује на скоковит успон Вукашина после смрти Војислава Војиновића када је, уосталом, централна власт брже опадала.

Други документ о Угљешин из времена пре савладарства остао је доскора незапажен, јер се налази као веродостојан додат на једној веома неуро фалсификованој повељи, којом, навод-

86 *Записи и натписи* 1, 46–7, бр. 143.

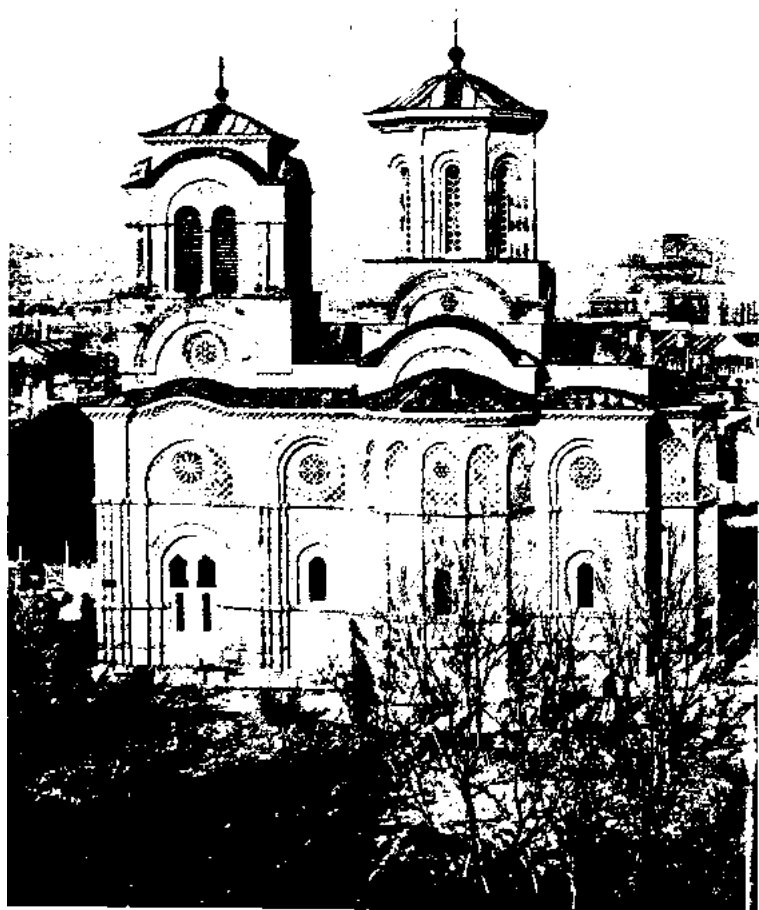
87 Г. Острогорски, *Серска област*, 15, нап. 61.

88 *Зборник К. Лиречека* 1, 360, нап. 50; И. Руvaraц, *О кнезу Лазару*, 30.

89 Натпис на Оливеровој задужбини у Леснову показује постепени успон овог великаша. Он је био велики челник, затим велики слуга, велики војвода, севастократор и деспот. Ј. Иванов, *Бугарски старини*, 158; Ђ. Бошковић, *Неколико натписа*, Споменик САН 87 (1938) 10.

Поганово, задужбина Константина Драгаша

Лазарица — придворна црква кнеза у Крушевачком граду

но, цар Јован V Палеолог дарује 1365. манастиру Хиландару неке поседе на молбу већ поодавно преминулог Стефана Душана! Георгије Острогорски је показао да је ситнијим словима дописани текст веродостојан. Доносимо га према његовом преводу: „У оно време када смо дошли у Хрисопољ са катергама дошао је и нећак . . . (деспине Србије . . . и састао се са мном. А били су присутни и монаси из Хиландара, и замолио је моје царство да дарује том манастиру нека имања која су раније имали од цара Стефана . . .“ Професор Острогорски сматра да на оштећеном месту недостаје *χάρη Του(άντης) ὁ Οὐχλεις* колики простор од прилике захвата лакуна. Заиста, у аутентичној повељи цара Јована V од септембра 1365. помиње се „вољени нећак преузвишене деспине Србије . . . пресрећни деспот Србије Кир Јован Угљеша“.⁹⁰ Веродостојност дописаног текста, који говори о састанку српског великаша Јована Угљеше и византијског цара Јована V потврђују и догађаји крајем шесте деценије у југоисточној Македонији. Браћа Палеолози, видедели смо, повратили су градове у Пиеријском приморју, међу њима свакако и поменути Хрисопољ. Рат између Српске државе и византијских великаша трајао је још августа 1358. Можда је прекид борбе уследио после преговора између византијског цара и „нећака деспине Србије“ у Хрисопољу. „Тешко је неко могао да измисли тај састанак и да га још смести управо у Хрисопољ“, закључује Георгије Острогорски.⁹¹

Мада не директни и једва примећени оком искусног истраживача, подаци о Јовану Угљеши, као што смо видели, су врло вероватни. Баш зато што нас импресионира, његов састанак са византијским царем делује као изненађење, као што изненађује рана појава прве властеоске повеље која се са пуно оправдања везује за његову личност. Али пре свега изненађује Угљешина упечатљива улога крајем шесте деценије у крајевима где се, само нешто касније, почела да устаљује власт царице Јелене. Остаје донекле нејасна подударност самосталног иступања царице Јелене и Јована Угљеше јер се овај, то смо нагласили, не помиње као царичин дворанин. Штавише, све до септембра 1365. о њему извори ћуте. Ипак, он је био и остао „вољени нећак деспине Србије“, од које је на крају преузео власт.

Вукашинов успон на почетку Урошеве владавине био је нешто спорији. Жупана из околине Прилепа которски привилегиј

⁹⁰ *Actes de Chilandar* № 150; Г. Острогорски, *Серска област*, 15—16, нап. 65.

⁹¹ Г. Острогорски, *Серска област*, 16.

бележи само као челника. Ни своју област Вукашин није проширио првих година Урошеве владавине. Показали смо да је 1357, у близини његове територије, кесариса Јерина, Прелубова удовица, добила стари баштенски посед.⁹²

Сразмерно брже напредовање млађег брата наговештава умереност и политичку реалност старијег Мрњавчевића. Вукашин је чекао свој тренутак и до краја га искористио. Угљеши није било тешко да се наметне амбициозној али у целини не баш много способној Душановој удовици, док је Вукашин, поред заиста слабе личности, више не тако младог, Уроша, морао да респектује моћне великаше у „српским земљама“. За живота хумског кнеза Војислава Војиновића, који се сам наметнуо цару, он није имао никакав изглед на успех и зато ништа озбиљно није ни покушавао на српском двору. Али то не мора да значи да није проширивао своју област када му се указивала прилика. Природно је да се утицај на Урошевом двору заснивао и мерно према обиму територије којом су поједини великаши тренутно управљали, било да су је добили на управу, наследили или приграбили. На жалост, о Вукашиновој области пре успостављања савладарства једва да се шта назире у изворима. Његов син Марко управљао је, изгледа, заједно са великим војводом Николом Стањевићем крајем око Тиквеша и Рајца.⁹³ Велики војвода се повукао у манастир 1365, или годину дана касније. Оправдана је претпоставка да је насилно потиснут, свакако, од стране Мрњавчевића. Пре него што је постао краљ, Вукашин је делимичан утицај остварио и са северозападне стране Шаре, те се приближио својим пријатељима Балшићима. Његов син Марко је, изгледа, још 1361. код Дубровчана посредовао за призренског трговца Богдана Киризмића. Овај касније постаје Вукашинов протовестијар.

За Дубровчане Вукашин постаје веома интересантан од времена последњег рата између Србије и Републике св. Влаха. Из тог периода потиче неколико одлука дубровачких већа које се директно односе на Вукашина. Од сувих и фрагментарних записа дубровачких већа, које смо анализовали у претходном поглављу, нисмо ни очекивали податке којима би могла свестрано да се осветли Вукашинова личност. Али ови чак не наводе ни његову титулу. Дубровчанима несумњиво добро позната, личност овог великаша, на основу њихових сувише пословних записа, за нас

⁹² Видети напред, стр. 14.

⁹³ Видети напред, стр. 91.

остаје и даље недокучива. Али његова моћ је очигледна. Записници Већа о томе речито говоре. Дубровчани му се обраћају као утицајном великашу кога стављају у исти ред са царицом Јеленом, али га још увек, то смо показали, не изједначају са царем Урошем.

Другачије се не може тумачити ни одлука Великог већа од јануара 1364. Четири месеца после смрти Војислава Војиновића Дубровачка општина је решила да упuti посланство Вукашину и Балшићима због отварања путева у Зети. Не зна се шта је проузроковало прекид трговине — куга која је претходне године харала у Приморују или политички немири у залеђу. На основу овог податка Константин Јиречек је закључио да је Вукашин тада „на српском двору био једина одлучујућа особа“.⁹⁴ Заиста, цар се не помиње јер је његова ингеренција на Балшиће била веома слаба или никаква. Још мањи утицај на Балшиће могао је да има један великаш па био он заиста „једина одлучујућа особа“ на двору. Међутим, Вукашин је био „пријатељ“ и савезник Балшића. То је Дубровчанима било познато и стога му се обраћају.

Снага Мрњавчевића огледала се у њиховим разгранатим породичним везама. Са њима су остварили извесан утицај на огромној територији. Угљеша је био ожењен Јеленом, кћерком намесника Дrame, кесара Војихне. Пријатељство са Балшићима реализовано је браком између Вукашинове кћерке Оливере и Ђурђа Балшића,⁹⁵ док је најстарији Вукашинов син Марко био ожењен кћерком властелина Хлапена, намесника у северној Грчкој.⁹⁶ Постоји мишљење да су севастократор Влатко и Угљеша били у сродству. Владимир Петковић сматра да је Влатков син Угљеша добио име по свом деди Угљешу Мрњавчевићу.⁹⁷ Ова духовита и примамљива претпоставка није без основа. Са титулом севастократора Влатко се помиње само у натпису цркве у Псачи, где се, поред живописа његове породице, налазе и портрети цара Уроша и краља Вукашина, што сведочи да је са Мрњавчевићима био у присној вези. С друге стране, Влатко је проширио своју област на рачун Дејана или Дејанових синова. С обзиром на мали посед којим је управљао, то није могао да учини без нечије подршке. А

94 *Зборник К. Јиречека I*, 366, нап. 71.

95 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 248, нап. 63; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 51; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 313.

96 *Записи и натписи I*, 58—9, бр. 189; К. Јиречек, *Историја Срба I* 249; Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је подигао манастир Заум?*, 45.

97 Б. Петковић, *Портрети из Псаче*, Народна старина 8 (1929) 202.

нашао ју је, несумњиво, код својих пријатеља Мрњавчевића. Но, и без севастократора Влатка, територија коју је сродством повезивала кућа Мрњавчевића била је огромна. Она је обухватала део српских и све „грчке земље“ пространог Душановог царства изузев, наравно, Епира и Тесалије, који су отцепљени још 1359. Не зна се када су успостављене ове породичне везе које, свакако, нису значиле јединство територија којима су Мрњавчевићи и њихови сродници управљали, али су у сваком случају допринели јачању угледа и моћи Вукашина и Угљеше.

Према томе, Вукашинов успон до савладара није био ни изненадан ни непромишљен. Већ потпуно оседео старац, малих упалих очију, како га приказује живопис у Псачи, пре него што је узео краљевску титулу извршио је темељну, планску припрему. Искористио је и погодан тренутак. Ситуација у Царству, то смо већ нагласили, одговарала је његовим амбицијама.

Смрт Војислава Војиновића имала је за последицу цепање до тад највеће области у Српској држави. Очекивало би се да ће то ојачати централну власт, тим пре што су хумског кнеза наследили удовица Гонслава са малолетним синовима и Војислављев синовац, такође малолетни, Никола Алтомановић. Ма како то парадоксално изгледало, нестанком Војислава Војиновића Урош се није ослободио најјачег великаша, већ је изгубио његову подршку. Иза моћног хумског кнеза крила се, ситуацији недорасла, личност цара практично неограничених права али скромних могућности. Иако је много утицао на Уроша, коме је вероватно био таст, Војислав Војиновић ипак није могао да се наметне за савладара. Углед Уроша још није био толико опао, а снага централне власти, која је стално али постепено слабила, није била иста за Војислављевог живота као неколико година касније. Сем тога, хумски кнез је управо у Вукашину имао противкандидата. Уздизање за савладара било кога од ове двојице, тада најјачих феудалаца, врло вероватно би довело до међусобних сукоба.

Пре него што је узео краљевску титулу нико озбиљно није могао да се успостави Вукашину, односно Мрњавчевићима. Они су обезбедили подршку властелина Влатка и Балшића, који су, иначе од 1364, били обезглављени падом у ропство Ђурђа, најспособнијег Балшића.* Властелин Радослав Хлапен и кесар Војихна,

98 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 244; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 20.

ако је био у животу, деловали су у грчким странама и као да су мало имали интереса за оно што се збива у осталим крајевима Српске државе. Сем тога, видели смо да су са овим великашима Мрњавчевићи били у сродству. У циљу очувања своје независности, Растислалићима, који су формирали област између Србије и Угарске, ишло је у прилог да се много не мешају у унутрашње ствари било које државе. Никола Алтомановић, коме је 1365. било једва 17 година, борио се за место на територији свога стрица, док су Лазар Хребељановић и Вук Бранковић, можда, тек стварали своју област. Са политичке сцене, нагласили смо, давно је нестало некада угледног деспота Оливера а на завршетку каријере био је велики војвода Никола Стањевић. Деспот Дејан или његови синови, с обзиром на обим области којом су управљали, нису представљали посебну снагу. Осталу властелу овде није ни потребно набрајати.

Мрњавчевићи су свакако уживали и подршку царице Јелене. Врло је вероватно да се Вукашиново уздицање за савладара, исто као и Угљешино преузимање власти у Серу, одиграло с њеним благословом. Вукашин и Јелена ковали су заједнички новац и то у ковници цара Уроша.⁹⁹ Изгледа да Дубровчани нису случајно неколико пута истовремено писали царици и Вукашину. С друге стране, у повељи византијског цара Јована V, Вукашинов брат Угљеша забележен је као „вољени нећак преузвишене деспине Србије“. Ма колико се овде осећао призив етикеције византијских докумената, ипак он у великој мери одражава реално стање. На основу овог податка никако се не би могло закључити да је Угљеша насилно преузео власт у Серу. Исто, чињеница да Угљеша задржава на високим положајима достојанственике из доба владавине царице Јелене-Јелисавете, не сведочи о његовој узурпацији.¹⁰⁰

Ипак, народна традиција је осудила Мрњавчевиће због насилног преузимања власти. Пет векова касније неки историчари су отишли још даље: означили су ову породицу као главног кривца за распад Српске државе. Најстарији спис који је забележио предање о Вукашину и Угљешу свакако је Данилов настављач. Пошто је осудио Душана због проглашења Царства и расцепа црква, лапидарним стилем и лаконском једноставношћу старих летописа описује Урошеву власт:

⁹⁹ С. Димитријевић, *Нове врсте*, 149—50.

¹⁰⁰ Г. Острогорски, *Серска област*, 87—8.

„После овога прими царство његов син Урош, благоденствовавши дочека велику беду од своје властеле, и мало година царства, и он се престави од овога живота . . .

Царство његово узе један део кнез Лазар, а други део Вукашин, који дрзнувши се на краљевство, ништа се није бринуо о проклетству светог Саве. А грчке крајеве и градове узе Угљеша.“¹⁰¹

Искази групе старијих родослова, који су свакако познији од Даниловог настављача, су слични: „Урош истински красна и наочита фигура, али млад смислом, претерано милостив и кро-так . . . многе злобе претрпе од реченога Вукашина и Угљеша.“¹⁰² Према овим летописима Вукашин је од Уроша добио де-спотско достојанство, да би на крају сам узео краљевску круну. Млађи летописи, „знају“ чак за подмукло убиство Уроша од стране Вукашина. „Што је прича познија тим више има појединости“ — духовито примећује Константин Јиречек.¹⁰³ Најопширнији је Пајсије, који је у XVII веку написао житије и тиме створио култ цара Уроша. Легенда о Вукашиновој узурпацији и насилној смрти Уроша ушла је у онај вешто одабрани круг историјских полуисти-на које су најчешће биле сижеи народних предања. Вековима су вести ових летописа остали једини „изворни“ материјал који се писмено и усмено преноси као саставни део националне свести. Вести о „несрећној“ владавини цара Уроша — када је занста до-шло до распада државе — и о његовом „трагичном“ крају, у пот-пуности су прихватили историчари романтичарског правца у српској историографији. Оне су још у другој половини XIX века комплетно уношене у уџбенике. Сасвим је разумљиво да је одба-цивање ових вести, у време бурног развика националне свести, наишло на оштру осуду. Био је храбар оснивач критичке школе српске историографије Иларион Руварац, који је први, још 1868, посумњао у ова предања.¹⁰⁴ Дискусија је, међутим, почела десет година касније. Тачност вести летописа бранили су Панта Срећ-ковић и руски научник Владимир Качановски, а негирали их Ила-рион Руварац и Љубомир Ковачевић.¹⁰⁵ Дискусија је трајала више година, а упорност опонената карактерише наслов чланка Љубо-

101 *Животи краљева*, 381.

102 *Родослови и летописи*, 12.

103 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 253.

104 И. Руварац, *Краљеве и царице српске*, Матица 3 (1868) 482.

105 Часопис „Годишњица Николе Чупића“ за 1879. донео је два чланка са критич-ким освртом на ова предања: И. Руварац, *Хронолошка питања о времену*

мира Ковачевића: *И по трећи пут краљ Вукашин није убио цара Уроша*. Ову маратонску, национално обојену и балканског менталитета достојну дискусију, која је толико трајала не само због различитог приступа изворима већ и због недостатка чињеница, учинио је беспредметном један странац, Чех Константин Јиречек.¹⁰⁶ Он је у чланку *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани* објавио два податка из Дубровачког архива на основу којих се јасно види да је цар Урош умро после погибије Мрњавчевића на Марици.¹⁰⁷

Мит о подмуклом убиству српског цара тиме је срушен, али не и онај о узурпацији Вукашиновој. Њему су подлегли највећи српски историчар Стојан Новаковић¹⁰⁸, и најбољи писац историје Срба, Константин Јиречек. Врло је илустративна еволуција гледишта Константина Јиречека о проблему савладарства. Историчар који је учинио беспредметном полемику о убиству цара Уроша, затим сакупио и презентовао грађу која се косила са разиграном маштом наших летописаца, ипак је закључио да се „у Српској држави поред цара Уроша појавила још једна крунисана особа и то к р а љ В у к а ш и н, очигледно самозвани владар“.¹⁰⁹ Недостатак других података, резултати тадашње историографије уопште, стање у српској историографији посебно, која се налазила под тешким бременом романтике, збунили су чак и једног Јиречека. Он је касније одустао од свог категоричног закључка. О начину успостављања савладарства у другом тому *Историје Срба* кратко је резимирао: „Није познато како је ствар изведена“, да

битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша (1914—21) и Љ. Ковачевића. *Краљ Вукашин није убио цара Уроша* (404—16).

Писци ових чланака су тврдили да је Урош чак надживео Вукашина. Као одговор на чланак *Краљ Вукашин није убио цара Уроша*, појавио се 1881. чланак П. Срећковића *Краљ Вукашин је убио цара Уроша*. Пошто је исте године са старим схватањима иступио и један странац, Рус В. Качановски *Pitanje godine smrti cara Uroša V i kralja Vukašina*, *Rad JA* 58 (1881) 199—213. Љ. Ковачевић се поново огласио опширнијим радом: *И опет краљ Вукашин није убио цара Уроша*. Вукашин је убио цара Уроша пркосно је П. Срећковић новом расправом. Али и представник критичког права у српској историографији, Љ. Ковачевић, био је упоран. Објавио је рад *И по трећи пут краљ Вукашин није убио Уроша*. *Зборник К. Јиречека* I, 341—2.

106 *Srbský sáf Uroš, král Vukašin a Dubrovčané*, *Časopis Musea království českého* (1886), ročník CX, str. 3—26; 241—276. Превод у *Зборнику К. Јиречека* I, 341—385.

107 *Зборник К. Јиречека* I, 377.

108 *Срби и Турци*, 172.

109 *Зборник К. Јиречека* I, 368.

би, нешто касније, суочен са новим чињеницама, његово гледиште еволуирало. За коначан Јиречеков суд одлучујући су били заједнички портрети Вукашина и Угљеше на фреско слици у Пса-чи.¹¹⁰

При утврђивању времена успостављања савладарства полази се од вести Дубровачког архива које је давно сакупио, али не баш срећно изложио Константин Јиречек. Средином новембра 1366, на заседању Већа умољених, једногласно је решено да се одговори *domino regi Sclavonie . . . supra facto tributū*¹¹¹, а недељу дана касније исто Веће је, опет једногласно, изгласало да се због наведеног трибута одговори посланику *domini imperatoris Sclavoniae*.¹¹² Име уз краља и цара није записано. Пошто већина савременика није признавала царску титулу српским владарима — а Дубровчани су их, према потреби, час називали царевима, час краљевима¹¹³ — могло би се помислити да се ради о једној личности. У директној преписци, међутим, Дубровчани су српске владаре ословљавали титулама које су они тренутно носили, и у томе нису грешили. Међутим, овде се ипак ради о записнику Већа. Али Јиречек је био у праву што у краљу и цару није видео једну личност. Јер крајем новембра Мало веће је решило да обдари посланике „господина цара и господина краља”.¹¹⁴ Име краљево открива нам шест месеци касније записник Већа умољених које је 3. јуна 1367. решило, не зна се којим поводом, да писмом одговори *domino*

ТНЗВЕНІЕПЪУ : ЊВЛѢНЕМЪТІ
ВѢКЕБЕ: ВХОДѢ О ТАСІПІАІ: ЊНІЕ МЪС

Напис младог краља Марка са цркве Св. Недеље у Призрену

110 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 346, нап. 53; II, 340.

111 *Зборник К. Јиречека I*, 368. Јиречек је овде уместо 16-и, прочитао 13-и новембар. Уп. *Monumenta Ragusina IV*, 68 и Реф. 23, f. 37.

112 *Зборник К. Јиречека I*, 368 нап. 76; *Monumenta Ragusina IV*, 69.

113 М. Дикић, *Душанова царска титула*.

114 *In minori consilio captum fuit. de donando ambaxiatori domini imperatoris et domini regis ad perperos X pro qualibet Monumenta Ragusina IV*, 72.

regi Rassie Volchassino.¹¹⁵ Са овом титулом Вукашин се јавља и раније. Јануара 1366. „благоверни и богом постављени краљ Вукашин“ потврдио је руском манастиру село Копривљане, дар његовог властелина Новака Мрасоровића.¹¹⁶ На основу овог податка с правом се претпостављало да је Вукашин постао краљ још претходне године¹¹⁷, када је, уосталом, и Угљеша преузео власт у Серу.

Исцрпном анализом документарне грађе, пре свега на грчком језику, Георгије Острогорски још више је сузио *terminus post quem* i *terminus ante quem* за успостављање савладарства. Царицу Јелену, као самосталну владарку у Серу, документи последњи пут бележе августа 1365.¹¹⁸ Следећег месеца уз царицу се појављује и Угљеша. Такво „прелазно стање“ заједничке власти се огледа у већ цитираној повељи Јована V од септембра 1365.¹¹⁹ У протоколу ове повеље читамо да је „вољени нећак преузвишене деспине Србије, вођене сестре царства ми, пресећени деспот Србије кир Јован Угљеша“, замолио цара Јована V да потврди Хиландару два поседа, код Сера и у Каламарији. Пошто је ово први помен Угљеше са титулом деспота, врло је вероватно да је у ово време, дакле, августа или септембра 1365, и Вукашин постао краљ.

Истовремено крунисање Мрњавчевића, старијег за краља, млађег за деспота, потврђује и а ч и н успостављања савладар-

115 *Зборник К. Јиречека* I, 368, нап. 77; *Monumenta Ragusina* IV, 94.

116 *Законски споменици*, 508—9.

117 М. Динић, *Историја народа Југославије*, 412; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 447.

118 *Actes de'Esphigmenou*, № 18; В. Мошин, *Акти*, 155 сл.

119 *Actes de Shilandar*, № 149; Г. Острогорски, *Серска област*, 6, 7.

ства. И ово је утврђено у познатој монографији Георгија Острогорског *Серска област после Душанове смрти*. Ова књига коначно је скинула мит о Вукашиновом самозванству.

Изричит податак против Вукашинове узурпације налазимо у делу мљетског опата дум Мавра Орбина, *Il regno degli Slavi*. Према Орбину, сам цар је Вукашину дао титулу краља.¹²⁰ На овом исказу вреди се задржати. После најновијег издања и превода Орбиновог дела, данас је сасвим извесно да Орбин, сем списка породице Бобаљевић, није користио друге књиге Дубровачког архива. Али се овим није смањила вредност Орбина као извора. Утврђено је да је он користио данас изгубљене наративне изворе првог реда, али и нескритички бележио предања. Због Орбинове више него почетничке критике извора и литературе, у његовом делу често се меша истинито са легендом.¹²¹ Мљетски опат је типичан пример лошег историчара који није савладао материју коју излаже те брка и имена и догађаје. Управо у овом, методски неизграђеном приступу изворима и литератури, крије се вредност Орбиновог дела као историјског извора. Кратко речено, он је често дословно, понекад у прилично великим одломцима, преписивао текстове са аутентичним подацима уносећи истовремено у своје дело и предања. Све зависи од кога је преузео вести. На истраживачима је да у његовом делу открију веродостојне делове. И у Орбиновом тексту, који говори о односу Вукашина и Угљеше, спаја се истина са легендом. Проф. Сима Ђирковић истиче да предање о убиству цара Уроша, које доноси Орбин, баца сенку на цео спис о Урошу и Вукашину.¹²² У ствари, односе Уроша и Вукашина Орбин не излаже континуирано. Тај опис састоји се из два дела. У првом делу овог текста Орбин, поред осталог, прича како је цар Урош уздигао Војислава Војиновића и Вукашина. Овом последњем дао је уз „многе покрајине“ и титулу краља. Први део овог, по нашем мишљењу, веродостојног текста прекида се излагањем о српској властели у Грчкој, да би своје излагање о цару и краљу завршио предањем о убиству Уроша.¹²³

Ако је Орбиновом *словинству*, основној идеји његовог дела,¹²⁴ одговарала мученичка смрт последњег српског цара, свака-

120 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 43.

121 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 249, 380 сл.; М. Пантин, *Мавро Орбин. Живот и рад*, *Краљевство Словена*, LXV.

122 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 312.

123 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 42—47.

124 М. Пантин, *Мавро Орбин. Живот и рад*, LXVII сл.

ко да му није нишао у прилог и исказ неког, нама непознатог и изгубљеног, извора који је писац *Краљевства Словена* користио, а који говори против Вукашинове узурпације. Стога сматрамо да се овом податку, односно делу текста у коме се налази, може поклонити пуно поверење, тим пре што су и остали подаци у овом делу текста потврђени или врло вероватни.

Титулу краља Вукашин је једино и могао добити од цара Уроша. Овакав закључак професор Георгије Острогорски заснива на резултатима модерне византологије која „је стекла јасну представу о средњовековним државноправним схватањима и значају титула у којима се та схватања одражавају, па нам мора бити јасно да Вукашин није могао да сам прогласи себе за краља. У Српском Царству краљ је царев савладар, а нико, разуме се, не може сам себе да начини савладаром. Исто ни Угљеша није могао да узурпира деспотску титулу, ни да је добије од краља Вукашина, иако се и једно и друго чешће тврдило. Према византијским схватањима, усвојеним у јужнословенским земљама, деспотско достојанство може дати само цар, и ни византијска ни јужнословенска историја не зна ни за једно једино одступање од тог правила.

Укратко речено, узурпирати се може само врховна власт, а то значи у царству само царска власт, али не и положај савладара нити почасна титула“.¹²⁵

Против Вукашиновог самозванства и узурпације сведочи новац који су цар и краљ бар у почетку заједнички емитовали. Сачувано је више примерака новца са фигуром владара на коњу и натписом краља на лицу и шлемом и натписом UROSIUS IMPERATOR на наличју. Према хронолошкој класификацији Балдуина Сарије, ово је најстарији новац Вукашина краља. Познаваоци српске нумизматике слажу се да су ови примерци израђени у ковници цара Уроша. Сергије Димитријевић, штавише, с разлогом тврди да се на овим примерцима изражава краљева зависност од цара.¹²⁶

Да се Вукашин сам прогласио за краља и насилно узурпирао власт остало би необјашњиво заједничко посланство које су у јесен 1366. цар и краљ упутили у Дубровник због светодимитарског дохотка.¹²⁷

125 Г. Острогорски, *Серска област*, 10, нап. 40.

126 Б. Сарна, *Из нумизматичке збирке*, 73; Р. Марин, *Студије из српске нумизматике*, 87–8; С. Димитријевић, *Нове врсте*, 150, 152.

127 *Зборник К. Јиречка I*, 368; Видети напред. стр. 104.

Наведени подаци не сведоче само против Вукашиновог самозванства него истовремено потврђују да је између цара и краља успостављен савладарски однос, који је обележен њиховим заједничким портретима на северном зиду манастира Псаче, задужбине севастократора Влатка. Портрети Уроша и Вукашина на цркви у Псачи не само да употпуњују недостатак савремених сведочанстава него и коначно решавају однос цара и краља. Цар Урош је представљен у „првом плану“ као крупна фигура, „красна телом“, поред Вукашина већ потпуно оседелог омањег старца.¹²⁸ Обучени скоро истоветно, са крунама на глави, обојица на исти начин држе жезло у десној руци, свакако знак царског односно краљевског достојанства. Приказани један поред другог, Урош с десне а Вукашин с леве стране, њихови портрети изражавају тренутно политичко стање — успостављање савладарства. При живописању портрета савладара, први владар увек се налази с десне стране. Тако се ова институција приказивала у Византији, а од овог правила није се одступало ни у Српској држави. Савладарски однос, на пример, обележавају портрети краља Милутина и краља Драгутина у Ариљу.¹²⁹ Мада је ова црква Драгутинова задужбина, Милутину као првом владару препуштено је место с десне стране. Такав поредак налазимо у Лесновској цркви, где су насликани портрети цара Душана и краља Уроша¹³⁰, и у Руденици и Љубостињи, где су сачувани портрети деспота Стефана и брата му Вука из доба њихове заједничке владавине.¹³¹

Већ чињеница да је Вукашин добио титулу краља а не младог краља — која свакако оседелом великашу не би пристајала — недвосмислено показује да је између њега и Уроша установљено савладарство. Установа младог краља у Српској држави уведена је, пре свега, због учвршћења наследства и означавања престолонаследника, а прилично је проблематично да ли је значила и савладарски однос.¹³² Компетенције младих краљева далеко су мање

128 С. Радојичић, *Портрети*, 60—1. М. Благојевић *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, Зборник РВИ XXI (1982) 183-212.

129 С. Радојичић, *Портрети*, 30—2, сл. 11; Н. Л. Окуњев, *Ариље*, *Seminarium Kondakovianum* 8 (1936) 238—9, 248—9.

130 В. Ј. Ђурић (*Три догађаја*, 84) назива овде Уроша младим краљем. Међутим, према грчком натпису у Леснову, овај манастир је живописан 1349, када је Урош према документарној грађи носио титулу краља а не младог краља, те је, према том, био савладар цару Душану.

131 В. Ј. Ђурић, *Три догађаја*, 85, сл. 12, 13, 14.

132 М. Ивковић, *Установа младог краља*, 79.

од оних које су уживали краљеви. Илустративан је пример Урош, Душанов син. Пре проглашења Царства, уз краља Душана Урош се појављује само као млади краљ. Када је Душан узео царску титулу, његов син је напредовао. Крунисан је за краља.¹³³ Његова права су тек тада јасно одређена. Већ одавно је уочена подела власти између оца и сина. Поред властеле цареви и краљеви, дипломатичка грађа бележи тргове цареви и краљеви и земљу цареви и краљеви.¹³⁴ Напомињемо да су млади краљеви били владареви намесници на далеко мањој територији. Са титулом краља, Урошева права се знатно проширују. Он је не само потписивао него и, дословно речено, као савладар потврђивао исправе још за живота цара Душана.¹³⁵ Као краљ стекао је право да кује свој новац, док се за младе краљеви то не може тврдити.¹³⁶ Према томе, Урош је тек као краљ постао савладар оцу. Ништа друго, бар у почетку, Вукашин није био Урошу као цару, тим пре што се недавним неочекиваним открићима једног натписа у Призрену сазнало да је у време савладарства Уроша и Вукашина постојао и млади краљ.¹³⁷ Био је то, нико други, него син краља Вукашина,

133 До 1346. Урош се само једанпут помиње као краљ. *Законски споменици*, 671. Трескавацка повеља је, међутим, радом Б. Ферјанчића (*О повељама краља Стефана Душана манастиру Трескавцу код Прилепа*, Зборник РВИ 7 (1961) 161 сл.) осумњичена. У нашем раду (*Селишта* 206 сл.) ми смо додали још један аргумент у прилог Ферјанчевићевом мишљењу. Помен Уроша као краља, када је његов отац носио исту титулу, доводи у сумњу ову повељу као аутентичан извор. Као млади краљ Урош се помиње у исправама из 1337—1346 *Законски споменици*, 657, 660, 661, 1342—45 (*Законски споменици*, 672, 674) Урош се као краљ помиње:

1347—50, *Законски споменици*, 676
1348 *Законски споменици*, 470
1348 *Законски споменици*, 470
1348 *Законски споменици*, 419
1348—53, *Законски споменици*, 682
1350 *Законски споменици*, 718
1350 *Законски споменици*, 305
1350 *Законски споменици*, 708
1353 *Законски споменици*, 701, 702, 705,
1354 *Законски споменици*, 427
1354 *Законски споменици*, 739

134 М. Ивковић, *Установа младог краља*, 77.

135 *Законски споменици*, 704—5.

136 Ш. Љубић, *Опис јужнословенских новца*, 151.

137 Година 6879 од стварања света, која је забележена у натпису, трајала је од 1. IX 1370 до 31 VIII 1371. Према томе, Марко је носио титулу младог краља пре погибје браће Мрњавчевића на Марици. М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20—1.

Марко. Управо ова чињеница поткрепљује нашу тезу да је у Српској држави савладар носно титулу краља, док је установа младог краља задржала своју ранију, основну функцију — обезбеђење наследства.

С обзиром на легалност и законитост успостављања савладарства, није искључено да је крунисање Вукашина извршено на једном од сабора, несумњиво крњем скупу српске властеле. Истакнута рашка властела, по свој прилици, није присуствовала свечаном проглашењу савладарства, јер се то косило са њеним интересима. У том смислу могао би се тумачити и исказ Орбина о заједничком сукобу цара Уроша, Николе Алтомановића и Лазара Хребџановића, с једне, и Мрњавчевића, с друге стране¹³⁸, као и вест Дубровчана о расцепу међу баронима Рашке.¹³⁹

Али Вукашиновом крунисању присуствовали су они великаши који су пристајали уз Мрњавчевиће. Њихову лојалност наградио је високим звањима нико други него цар Урош. То се пре свега може тврдити за властелина Влатка. На Влатковој задужбини у Псачи, поред његовог, живописани су и чувени портрети Вукашина и Уроша. Влатко се овде први и једини пут помиње са титулом севастократора, што указује на могућност истовременог уздизања и Вукашина и Влатка. Живописањем ових портрета сачувала се успомена на свечан чин, уздизање ових великаша, што је била и намера ктитора манастира Псаче. Наша претпоставка о истовременом уздизању неких великаша на једном крњем сабору заснива се на истраживању проф. Георгија Острогорског, који је показао да је и Угљеша добио знаке деспотског достојанства када је његов старији брат проглашен за краља!¹⁴⁰

Група старијих родослова бележи да је Вукашин, пре него што је постао „самозвани“ краљ, добио од Уроша господина свог чести деспотског сана.¹⁴¹ И Орбин Вукашина упорно назива деспотом до вести о уздизању овог великаша за краља.¹⁴² Напомињемо да се подаци о Вукашиновој деспотској титули налазе у оном делу Орбиновог текста за који смо показали да је веродостојан (видети стр. 106). Насупрот осталим истраживачима, Божидар Ферјанчић, не помињући податке Орбина, сумња у исказе стари-

138 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 312.

139 *Зборник К. Јиречки* I, нап. 94; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 209—15.

140 Г. Острогорски, *Серска област*, 6—13.

141 *Родослови и летописи*, 12.

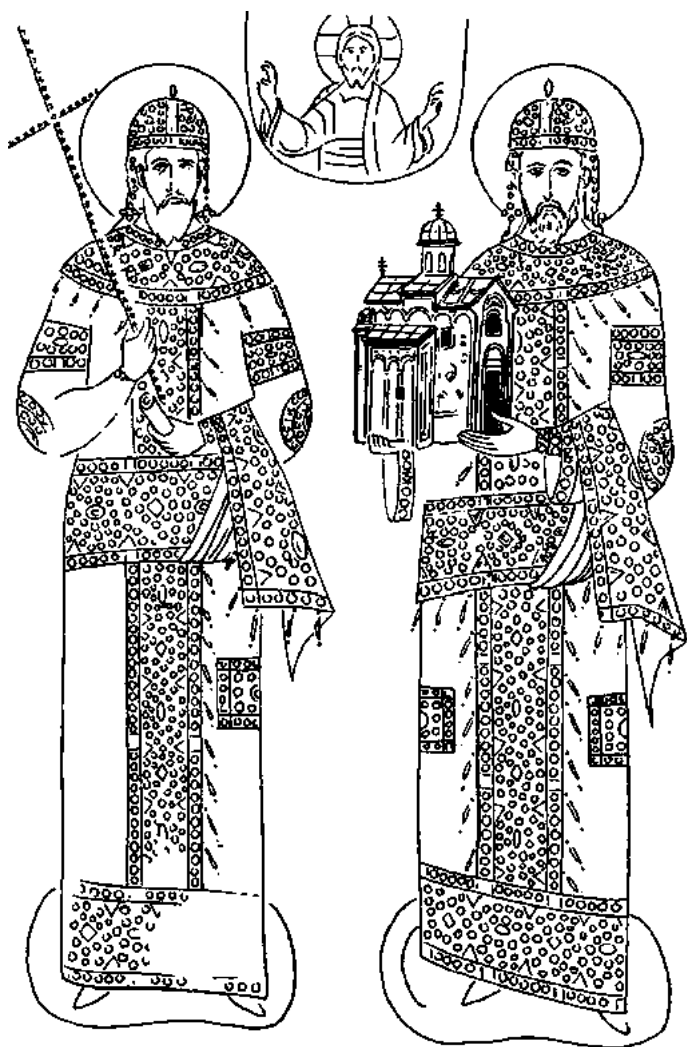
142 Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 43.

јих српских летописа о Вукашиновој деспотској титули. Он с правом одбацује ранија, заиста произвољна, тумачења о томе када је и како је Вукашин добио деспотско достојанство.¹⁴³ Али вести о деспотском чину Вукашина не могу се лако одбацити. Почетком седме деценије XIV века у записнике дубровачких већа више пута уношено је Вукашиново име, али без икакве титуле. Последњи пут јануара 1364. Две године касније, исте архивске књиге бележе га као краља. Раније смо поменули и повељу коју је јануара 1366. издао краљ Вукашин. На основу ових података, наравно у аналогiji са новијим сазнањима о византијским установама и титулама. Георгије Острогорски је с правом закључио да је деспотску титулу Вукашин могао да добије после јануара 1364, а пре успостављања савладарства. То би био и логичан успон Вукашина до краља-савладара.

„Пошто је Вукашин постао краљ и царев савладар, млађи брат Угљеша добио је деспотску титулу. То је сасвим у духу византијских институција и обичаја, са том разликом наравно да у Византији савладар нема титулу краља већ цара-василевска“, закључује Георгије Острогорски.¹⁴⁴ С обзиром да је Српска држава наследила и преузела многобројне византијске установе, те су стога и државноправна схватања у две суседне државе била скоро истоветна, није потребно много наглашавати да су Мрњавчевићи добили висока достојанства од истог цара а вероватно у исто време. Међутим, Угљеша као деспот први пут се јавља септембра 1365, па му је ову титулу, поред српског, могао да додели и византијски цар. Већ много говори чињеница да византијски цареви ретко додељују титулу деспота страниј властели. Није сигурно да је један српски великаш пре Стевана Лазаревића, дакле, пре 1402. добио деспотску титулу из византијске престонице. За деспота Угљешу, кога Јован V помиње у својој повељи, проналази се заобилазна формула. Српски деспот је само „вољени нећак преузвишене деспине Србије“, али не и вољени нећак византијског цара, што „свакако не говори зато да га је он крунисао за деспота“, примећује проф. Георгије Острогорски. Напротив, чињеница да Угљеша није насилно, него с пристанком царице Јелене преузео власт у Серу, говори да је деспотски чин добио од српског цара. Ако се зна за заједнички новац Вукашина и царице Јелене, изра-

143 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 171.

144 Г. Острогорски, *Српска област*, 12.

Портрети краља Милутина и Драгутина из цркве у Ариљу

ђен у ковници цара Уроша,¹⁴⁵ и записе дубровачких већа, који упућују на њихову заједничку сарадњу, ако се на основу тога констатује да је Вукашин уживао подршку царице Јелене, зашто би ове подршке био лишен Угљеша, коме је царица, најзад, препустила власт у Серу. „Примимо ли да је Вукашин, пре него што је постао краљ, имао деспотску титулу — пише Георгије Острогорски — и да је према томе Угљешин припала титула коју је Вукашин пре тога имао, што је опет сасвим у складу са византијским обичајима, онда можемо поготово да будемо уверени у то да је Угљешино крунисање за деспота извршено истовремено са Вукашиновим крунисањем за краља.“¹⁴⁶ Следи закључак, заснован, додуше, не само на чињеницама него и на хипотезама, да је савладарство између Уроша и Вукашина установљено августа или најкасније септембра 1365. када се Угљеша први пут помиње са титулом деспота.

Уверили смо се да је Вукашин добио краљевску круну од цара Уроша. Са царевим пристанком и, свакако, уз благослов царице-мајке, успостављено је савладарство. Према томе, он је легалним путем дошао на власт. У царству краљевска круна се добијала, а само се царска могла узурпирати. Стога узурпатор није био Вукашин, него Симеон, Душанов полубрат, који се прогласио за цара. Симеонови „греси“ били су већи јер су се под његовом влашћу заувек отцепили јужни делови Српске државе. Ипак, за распад Царства и узурпацију предања нису осудила цара-узурпатора Симеона већ Мрњавчевића. За ово постоји више објашњења. Грчки крајеви Српске државе, који су под Симеоном издвојени и од којих се формирало ново грчко-српско царство, налазили су се кратко време у оквиру Душанове и Урошеве државе. Ове покрајине су, заједно са њиховим владаром Симеоном, ускоро биле заборављене. Подсећамо да је Симеон био из „светородне“, вековним култом заштићене, династије Немањића у којој је преотимање власти и престола било уобичајена појава. Мрњавчевићи у државноправним схватањима оног времена нису урадили ништа против норми и обичаја. Ипак, остали су у немилости. Неповољна традиција о њима вуче корен од зависти и нетрпеливости великаша из старих феудалних породица према наглom успону заиста способних скоројевића. Истина, Вукашин се наметнуо више не

145 С. Димитријевић, *Нове врсте*, 149—51.

146 Г. Острогорски, *Српска област*, 12.

тако младом, али очигледно незрелом Урошу. Пре успостављања савладарства Мрњавчевићи су извршили темељну припрему. Придobili су на своју страну царицу мајку. Средином 6. деценије XIV века најугледнији феудалац у Српској држави био је Вукашин, а најмоћнија породица Мрњавчевићи. Свакако да су то Вукашин и Угљеша знали да искористе. Али није то основни узрок гнева који су браћа Мрњавчевићи навукли на себе. Није само у питању краљевска круна старијег брата. Ништа необично нема у његовим личним амбицијама које се, нагласили смо, нису косиле са државноправним нормама. Али Вукашин се није зауставио на томе. Он је желео да обезбеди српски престо свом сину. Колико су његове личне тежње биле разумљиве, толико су му породичне претензије за савременике биле неприхватљиве. Није се он само „дрзнуо“ на краљевство, већ је угрозио неприкосновену, светородну династију Немањића. Његовим уздицањем за краља створен је основ за нову владарску породицу у Српској држави. Све док је он био краљ и савладар могао је да угрози једино власт цара Уроша. Међутим, оног тренутка када је његов син Марко постао млади краљ, поред живих савладара, потиснута је династија Немањића. Мада цар Урош није имао деце — из династије Немањића остали су само потомци Урошевог стрица цара Симеона, полу Грка по мајци и жени — ову чињеницу савременици нису могли, а историчари романтичари нису ни хтели ни могли да схвате. О овим догађајима настала традиција преносила се често кроз остварења високе уметничке вредности. Историчарима романтичког правца послужила је за списе који нису били ни уметнички ни научни.

*

Личност цара Уроша као да стоји по страни догађаја у којима је морао да буде животно заинтересован. Његово деловање се не примећује, а приликом успостављања савладарства улога му је нејасна. Владар неограничених права делује као збуњени младожења коме су против воље изабрали богату, али стару невесту. Из поузданих, дипломатичких извора личност цара постепено ишчежава, што је свакако резултат његове смањене активности. Напоменули смо да се неспособност Душановог наследника није осећала за живота моћног Војислава Војиновића. После смрти хумског кнеза а пре успостављања савладарства, Урош је издао само јед-

ну, своју претпоследњу, до данас познату повељу.¹⁴⁷ Чак му се ни Дубровчани више не обраћају, мада су као и увек извршавали своје обавезе према Српској држави. Због отварања трговачких путева у Зети, Дубровчани не пишу цару већ Вукашину и Балшићима.

Војна снага централне власти очигледно се смањила. Нема више ни помена о владаревој плаћеничкој војсци, али се зна да заповедник плаћеничке војске витез Палман више није био у Србији. Маја 1363, у једном дубровачком тестаменту, Палману, *soldato che fo in Sclavonia*, завештано је четрдесет перпера.¹⁴⁸ Неколико војсковођа цар је у међувремену изгубио. Кесар Прељуб, војсковођа из доба цара Душана, умро је непосредно после смрти свога господара. Старог војсковођу Ђураша Илијића вероватно су ликвидирали Балшићи после августа 1362, или после смрти Војислава Војиновића. Велики војвода Никола Стањевић средином 7. деценије XIV века више није био активан. Издржавање плаћеника било је скупо. Не види се шта је у ово време било с промијарима.¹⁴⁹ Неколико година после успостављања савладарства били су подложни великашима, што је раније било незамисливо. Цар се изгледа морао да оријентише на војску појединих великаша. Али управо то је крило опасност по централну власт.

Остаје загонетно шта је било са Урошевим владарским приходима. Са територија које још нису биле укључене у велике феудалне области Урош је примао доходак царски, поред осталог и са Мљета. Августа 1365. Ђорђе Владирић са Мљета приликом једног судског процеса изјавио је: *Ego cum aliis meis fratribus solvimus domino imperatori*.¹⁵⁰ Али формирањем полунезависних и независних феудалних области, они су делимично прелазили у руке обласних господара. Карактеристично је да многи феудалци подижу задужбине, богато их обдарују, док цар Урош — додуше он је умро врло млад — нема своју задужбину.¹⁵¹

Много раније захваћене процесом феудализације, а онда и процесом феудалног растројства „грчке земље“ Српског Царства, средином 7. деценије XIV века, практично су биле подељене. Међутим, у старим српским земљама централна власт није изгу-

147 Видети Прилог.

148 Testamenta V, f. 294.

149 Видети даље, стр. 119.

150 М. Динић, *Повеља кнеза Десе*, 9.

151 В. Марковић, *Православно монаштво*, 116.

била све позиције. Кнегиња Гоислава, која је са малолетним сино-
вима наследила великог хумског кнеза Војислава Војиновића,
остала је привржена централној власти, односно цару Урошу који
јој је, можда, био зет. Цар је кнегињи два пута уступио светодми-
тарски доходак. Будући самовољни великаш Никола Алтомано-
вић још није био стасао за ратничку и политичку активност. Вео-
ма мало се зна о Лазару Хребељановићу, а Вук Бранковић је пре
маричке битке играо другоразредну политичку улогу. Чак и у де-
ловима „Романије“ сва властела није окренула леђа неспособном
цару. Велики војвода Никола Стањевић све до повлачења у мана-
стир обраћао се цару Урошу, а Влатку Паскачићу цар свакако
није дао титулу севастократора као одметнику.

Успостављањем савладарства Урошева власт ни формално-
правно није могла бити угрожена. Цар је добио савладара са и-
стим компетенцијама, али заједничка слика у Псачи истиче цареву
фигуру, а најстарија врста новца који су заједнички емитовали
показује чак зависни однос краља према цару. И поред видних
слабости централне власти, култ Немањића био је још увек суви-
ше јак да би се неко, ко није припадао светородној династији,
„дрзнуо“ и на царство и покушао потпуно да потисне Уроша, што
је још један доказ о постепеном опадању централне власти. Али
овде су личности решавале све. Не ради се о улози личности у
збивањима већ у међусобним односима. Цар, наочита фигура али
„млад смислом“, добио је за савладара искусног, несумњиво спо-
собног и лукавог великаша. Међутим, ни овај не би могао да му
се наметне да није, услед опадања централне власти, наступило пе-
риод надмоћи обласних господара.

САВЕЗ ПРОТИВ МРЊАВЧЕВИЋА — РАТ ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Пошто је као моћни обласни господар добио и титулу краља, Вукашинова власт се проширила на све крајеве којима је управљао или бар полагао врховна права цар Урош. Додуше, за разлику од византијских савладара који су носили титулу цара, а у позно доба Византијског Царства и највишу титулу автократора¹, Вукашин је био само краљ. Никада се није називао автократом или самодршцем, уобичајеном титулом српских краљева, коју је присвајао чак и његов брат деспот Јован Угљеша, а касније и кнез Лазар. Али овлашћења савладара, цара Уроша и краља Вукашина, готово су истоветна. У неколико савремених сведочанстава, наравно, одаје се дужно поштовање првом владару, Урошу, али савладарство у средњовисковној Српској држави раније није било очитије, а права другог владара већа. Овлашћења краља Вукашина била су шири и изразитија него краља Уроша као савладара цара Душана. Разлике у потписима и интитулацијама краља Уроша и цара Душана јасно су наглашене. Први је цар Срба и Грка, владар целог Царства, док је други краљ само „српских земаља“ али не и „Романије“. Према томе, овлашћења краља Уроша као савладара свога оца била су ограничена на северни део Душанове државе, односно на старе српске земље.² Насупрот то-

1 Г. Острогорски. *Автократор и самодржац*, 95 сл.

2 Мада је врло млад означен као престолонаследник, Урош се тек 1350. помиње као српски краљ, а три године касније, у даровници серском митрополиту Јакову и манастиру Св. Арханђела код Призрена, као „краљ све српске земље.“ Потписи Душана и Уроша на овој повељи подалаче разлику између савладара: „Стефан в Христа бога благоверни цар Србљем и Грком.“ Урош се потписао као „в Христа бога благоверни Стефан Урош краљ всем Србљем.“ *Законски споменици*, 708, 701, 704, 705.

ме, краљ Вукашин се сматрао као господар целе Српске државе *всѣмъ стѣжанію, рѣкѣ же земли срѣбскою, и всѣмъ Грѣкомъ, и Неморію и странама западнимъ и всѣмъ дѣмъ*, како читамо у његовој хрисовуљи руском манастиру од јануара 1366. У овој исправи Урошев савладар се потписао као *краљъ Бѣлѣшѣмъ благовѣрѣмъ Бѣлѣмъ и Грѣкомъ*.³ Сличне или готово истоветне формуле и потписе налазимо у Душановим и Урошевим царским хрисовуљама.⁴ Као савладар цара Уроша, Вукашин је формално-правно постао владар свих делова Српске државе. Стварност је, међутим, била сасвим другачија. Средином 60-их година XIV века велики део некадашњег пространог Душановог царства налазио се изван домета српске власти. С друге стране, територије у оквиру Српске државе тада су, углавном, биле подељене између великаша, моћних обласних господара, какав је донедавна био и сам Вукашин. Ситније властеле, намесника мањих жупа и градских кефалија, који су директно признавали власт цара Уроша, било је све мање. Савладарство у коме је други владар био из несветородне породице управо је настало као резултат слабе централне власти и надмоћи обласних господара. Најјачи од њих наметнуо се немоћном цару. Али Вукашин је дошао касно. Успостављањем савладарства процес осамостаљења обласних господара није заустављен. Није ни успорен. Управо крунисање искусног и способног великаша за српског краља чак је убрзало опадање централне власти у целини и слабљење Српске државе. Први српски краљ који није потицао из династије Немањића, за осталу властелу био је узурпатор. Међутим, више као опасан противник и могући реставратор централне власти него као уљез, нови савладар изазвао је подозрење и бојазан осталих великаша. Претензијама краља Вукашина, боље речено претензијама браће Мрњавчевића, у првом реду одлучно се супротставила рашка властела. Али до рата између рашке властеле и Мрњавчевића није дошло непосредно после крунисања Вукашина за краља а његовог брата за деспота. Високе титуле Мрњавчевићима су добро дошле за конституисање њихових области. Оне још нису биле потпуно заокружене, нити су пре августа или септембра 1365. представљале јединствену целину. Истина, и пре тога Мрњавчевићи су несумњиво били најмоћнија великашка породица, али Серском облашћу, ма колико

3 Законски споменици, 508—9.

4 Законски споменици, 704; А. Соловјев, *Повеле цара Уроша*, 288, 291.

био доминантан утицај обласног војводе, није владао Угљеша него царица Јелена. Сем тога, на источној граници Серске области током 1364/65. појавили су се Турци који су од раније, повремено, узнемиравали југоисточну Македонију.⁵ Сасвим је извесно да Вукашин још није држао целу западну Македонију, мада је несумњиво поодавно остварио свој утицај с обе стране Шаре. Услед недостатака извора, област старијег Мрњавчевића нисмо успели да омеђимо за период пре 1365. Тражити Вукашинову област за доба док је носио краљевску титулу, с обзиром на наше знање о савладарству, само је на изглед залудан посао. Вукашин је носио титулу краља Срба и Грка, али је практично и даље остао обласни господар. Штавише, права која му је давала краљевска круна, Вукашин није у потпуности остварио ни на својој територији. Још увек је, на пример, велики војвода Никола Стањевић држао крај око Брегалнице и Струмице. Претпоставља се да је велики војвода Никола Стањевић идентичан са властелином Николом који је заједно са Марком, Вукашиновим сином, имао „државу“ у околини Тиквеша и Рајца. Отприлике годину дана по успостављању савладарства, велики војвода се повукао у манастир, свакако под притиском Мрњавчевића.⁶ Карактеристично је да после, 1350, када се помиње као жупан у околини Прилепа, Вукашинову власт у Македонији бележе записи настали тек између 1365—1371, дакле у време док је носио краљевску титулу: Он краљъ кѣди понде краљъ Елѣкашинъ на Турѣ приложихъ свѣтон Петѣци, обавештава нас један непотпуни запис из 1371.⁷ Владавину краља Вукашина помиње још један ћирилски запис. За попа Миху из Дебреше писао је јеромонах Михаило из Лештнице књигу апостола „у дане краља Вукашина када је Гргур држао Полог“.⁸ О његовој власти у југоисточној Македонији сведоче два грчка записа. Признавао ју је кесар Новак, кога Павле Миљукон, не без основа, поистовећује са Новаком Мрасоровићем. У доба краља Вукашина кесар Новак подигао је 1369. цркву посвећену св. Богородици на острву Малом Граду, на Преспанском језеру.⁹

5 Г. Острогорски, *Серска област*, 35, 125 сл.

6 Видети напред, стр. 91.

7 Света Петка је вероватно нека црква која се налазила у Вукашиној области. *Записи и натписи* IV, 14, № 6055.

8 *Записи и натписи* IV, 14, № 6054.

9 П. Милуков, *Християнския древности* 68 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 248; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 15; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*; Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 265.

По свему судећи, Вукашин је западном Македонијом коначно завладао у другој половини седме деценије XIV века. Сем западне Македоније Вукашин је управљао Скопљем и Призреном, али не зна се тачно од када. Скопље је на почетку савладарства заједничка престоница цара и краља. Током 1366. цар Урош, краљ Вукашин и деспот Угљеша издавали су повеље у овом граду. Изгледа да су га Мрњавчевићи ускоро после тога присвојили. Близу Скопља налази се манастир Св. Димитрија, задужбина краља Вукашина.¹⁰ Његов син Марко је 1361. посредовао код Дубровчана за призренске трговце, додуше у својству посланика српског цара, али касније најбогатији српски трговац из Призрена, Богдан Киризмих, постаје протовестијар краља Вукашина.¹¹ У Призрену је 1370/71. сазидаана и живописна црква Св. Недеље „повеленијем и откупом господина младога краља Марка“.¹² Јуна 1371. у Призрену и околини очекивали су дубровачки поклисари Паско Рађина и Јаков Соркочевић краљев долазак из Скопља.¹³ Дакле, уместо Прилепа, Скопље и Призрен постају центри Вукашинове области.

Уз помоћ ауторитета титуле краља Срба и Грка, Вукашин је најпре учврстио власт у својој области. Био је то предуслов за остварење његових претензија, односно права у осталим крајевима Српске државе. Он је настојао да прошири власт и на Рашку, односно северне делове Српске државе. Тиме би, уосталом, само остварио права круне коју је носио. Стога је уместо Скопља и Призрена узео „Приштину као престони град и држао сву околну земљу“, пише Мавро Орбин. Писац *Краљевства Словена* нас даље обавештава да је Вукашин заузео и Ново Брдо. Казивања Орбина у овом одељку се логично међусобно употпуњују.¹⁴ Она нису у супротности са нашим сазнањима из других извора, али су ипак

10 У припрати ове цркве налазио се портрет краља Вукашина који је живописан са краљевским знацима и са сликом своје задужбине у рукама. Поред портрета стајао је натпис Вѣ Христа Бога благовѣрни краљ Вѣлкашинѣ. Иначе ова црква назива се Марков манастир иако га је Вукашин обновио, а Марко довршио после очеве смрти Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 18; В. Петковић, *Преглед црквених споменика*, 180.

11 Као протовестијар српског краља Богдан Киризма се помиње 10. јуна 1371. Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 230.

12 М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20.

13 *Monimenta Ragusina IV*, 126; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 230.

14 Ново Брдо је касније држао кнез Лазар. Орбин изричито каже да је послије маричке битке „кнез Лазар узео Приштину и Ново Брдо као и многа друга оближња места.“ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54. Сасвим је сигурно да

недовољна да би се са пуно одговорности повукла северна граница Вукашинове области, или, боље речено, границе његовог продора на север. Колико год је вероватно да је Вукашин запосео Приштину и Ново Брдо, толико је сигурно да његова сфера утицаја није ишла много северније од ових места. У то нас уверава тренутна констелација феудалних снага у овим крајевима. Дреницу и вероватно утврђени Борач на Косову држали су Вук и Гргур Бранковић. Жупом и градом Брвсником на Ибру од 1363. управљао је зет кнеза Лазара, челник Муса. Неизвесна је судбина града Звечана кога 1370, за кратко, преузима челник Милош Повић. Није искључено да је пре 1370. Звечан, некадашњи град и жупа кнеза Војислава Војиновића, био у оквиру области његовог синовца, жупана Николе Алтомановића.

Исто је тешко утврдити где су границе Вукашинове стварне власти и крајева где се краљев утицај заснивао на родбинским везама. Показали смо да је српски краљ и савладар цара Уроша потпуну власт остварио у крајевима којима је управљао као обласни господар, али му се не може оспорити изванредан утицај у оним деловима Српске државе које су запосели рођаци куће Мрњавчевића. То су биле управо оне области где је централна власт још раније изгубила готово сваку контролу. Као пример наводимо област Радослава Хлапена, таста Вукашиновог сина Марка и Зету Балшића, исто у сродничком смислу пријатеља српског краља. Наша разматрања компликује савладарски однос, односно породична владавина браће Мрњавчевића. Њихове области нису делили природни и вештачки међници. Штавише, у време док је напредовао према северу, Вукашин је и млађем брату препустио јужни део западне Македоније, крај у коме је започео каријеру обласног господара. С друге стране, за живота цара Уроша, ни један великаш није испољавао толику самосвест као деспот Јован Угљеша.

Много јаснију представу имамо о области Вукашиновог брата Угљеше захваљујући богатијем изворном материјалу који је детаљно анализирао Георгије Острогорски у монографији *Серска област после Душанове смрти*. Док се пре успостављања савладарства могло говорити једино о утицају и моћи браће Мрњавче-

бар Вук Бранковић пре 1371. није држао Приштину, иако се то раније тврдило. Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 217. Повела на основу које се то закључило издата је после смрти цара Уроша, па наравно и краља Вукашина. М. Динић, *Област Бранковића*, 6.

вића, док се о Вукашиновој области понешто и назирало, погрешно би било тражити Угљешину област, јер он пре августа или септембра 1365. није самостално владао у Серу. Али када је преузео власт од царице Јелене-Јелисавете, која се повукла, брзо се осетила чврста рука војсковође и вештина политичара, особине које је у својој личности спојио деспот Јован Угљеша. Нигде у Српској држави није остварена тако изразита власт обласног господара као у Серу.

Све до појаве често цитиране монографије проф. Острогорског, слика о Угљешиној области била је потпуно погрешна. Као што су му истраживачи приписивали улогу јединог господара Серске области после смрти првог српског цара, никако или само узгредно помињући царицу Јелену, тако је и област, којом је од средине 1365. Угљеша управљао, ограничавана на град Сер и његову околину. Стога се, у крајњој линији, ни значај сукоба на Марици, Угљешино животно дело, један од најпресуднијих догађаја века, није могао сагледати у пуној и правој мери. Област млађег Мрњавчевића, како је показао Георгије Острогорски, била је не само далеко пространја, већ и организована у чврсту феудалну државу на граници Турског Царства које је све више хватало корен у Европи.

Цело поглавље наведене монографије Георгије Острогорски је посветио границама Серске области. Док смо досад, користећи ову књигу, неке појаве посматрали из другог угла, у приказу граница Серске области остало нам је само да следимо и синтетизујемо неочекиване али сигурне, и колико то савремени подаци дозвољавају, прецизне резултате Георгија Острогорског. Он је претходно утврдио границу између Српског и Византијског Царства, која је, тако рећи, чешће и дуже била предмет спора у науци него у односима између две државе. Грешило се за читаве покрајине јер се није поштовала хронологија, односно време настанка појединих извора. Стојан Новаковић је сматрао да је ушће Марице делило Српско од Византијског Царства.¹⁵ Константин Јеречек је с правом оспорио Новаковићево гледиште, јер се оно ослањало на повеље Продромског манастира, „врло несигуран доказни материјал“.¹⁶ Јеречеково тврђење да је област Родоп, византијски

15 Ст. Новаковић, *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан*, Глас 36 (1893); *Срби и Турци*, 162 сл.

16 *Зборник К. Јеречека* I, 457.

Волерон, крај између Месте и Марице, остао византијски, није у потпуности тачно. Тако је било у доба Душана па и прве деценије Урошеве владавине. Тада се ова граница почела померати, али неоскривано не у корист већ на рачун Византијског Царства. Мада је Константин Јиречек био ближи истини од Стојана Новаковића, није довољно основано његово гледиште по коме је две државе делио „чврсти Христопољ, код Срба зван Крстопољ или Морунца“, град на пниријској обали, западно од Месте.¹⁷ Савремени византијски извори, на које указује Георгије Острогорски, дају податке за прецизније фиксирање ове границе. Душан је, према Нићифору Григори, сем Солуна освојио све византијске градове, „до христопољских теснаца“. Пошто се Христопољ налазио западно од поменутих теснаца, које Григора још једанпут наводи као границу између Српске и Византијске државе, јасно је да се овај град налазио под Душановом влашћу.¹⁸ Христопољски теснаци деле Тракију, која је до доласка Турака остала византијска, од Македоније коју су заједно са Христопољем заузели Срби. Тачно повлачење југоисточне границе неопходно је да би се показало да је Српска држава, односно Серска област, у доба распада не само губила већ и проширивала своје територије. Од почетка нестабилна, ова граница се брзо померала. Још за време првог српског цара неки гусар из Битиније претео је од Срба Анакторопољ. Овај град касније су освојили византијски великаши, браћа Палеолози, Алексије и Јован, којима је пошло за руком да до почетка 1358. реокупирају Хрисопол и Христопољ.¹⁹ Уз Хрисопол, Анакторопољ и Христопољ, византијски великаши су свакако за посели и њихову непосредну околину, док је унутрашњост, а вероватно и приморски крајеви између ових градова, и даље остала под српском влашћу. Хрисопол, Анакторопољ и Христопољ, заједно са острвом Тасосом, потврдио је браћи Алексију и Јовану цар Јован V Палеолог. Овом облашћу, практично независном од Цариграда, управљали су поменути великаши све до смрти.²⁰

17 Исто, 458.

18 Nic. Gregoras II, 764; 747. У том смислу, насупрот К. Јиречеку, *Зборник К. Јиречека* I (458) Г. Острогорски тумачи податак савременог записа на једном рукопису манастира Хиландара, по коме је краљ Душан држао „сву српску земљу... даже до Бдина... даже до Морунца града, рекше Христопоља на Солун... даже до Драча“. *Записи и натписи* I 35, № 89; Г. Острогорски, *Серска област*, 26—8, нап. 43.

19 P. Lemerle, *Philippes*, 206 сл; Г. Острогорски, *Серска област*, 28 сл. Видети о томе опширније напред, стр. 24 сл.

20 Г. Острогорски, *Серска област*, 31. *Христопољ*, 340.

Југоисточна српско-византијска граница усталила се тек на почетку Урошеве владе. Али ни тада не задуго. Током 1364/65. Турци су заузели Кумучину-Ћумулчину, град у средишту византијског Волерона, значајан стратешки центар ове покрајине. После овог турског продора византијска власт у Волерону је уништена, што је несумњиво искористио серски деспот. Он је између 1366. и 1369. прешао Месту и заузео део Волерона западно од Пору језера са градовима Перитерионом, Ксантијем и Полистилионом.²¹ Новембра 1369. даровао је деспот Јован Угљеша светогорском манастиру Ватопеду годишњи приход од 120 перпера са Пору језера.²² Две године касније, припремајући се за борбу против „безбожних муслимана“, деспот је поклонио Ватопеду и рибињак Св. Теодора на поменутом језеру, укључујући право и на риболов на мору.²³ Истовремено, априла 1371, издао је Угљеша и Лаври св. Атанасија једну повељу којом је овај манастир стекао манастир в Порѣѣ ѣкомо Голѣми Василик.²⁴ Према томе, деспот Јован Угљеша управљао је западним Волероном и Пору језером, али то не значи да су обале овог језера најисточнија тачка Серске области, која се најкасније крајем 60-тих година XIV века проширила изван граница некадашњег Душановог царства.

У оквиру Серске области налазила се приморска обала западно од Хрисопоља и ушћа Струме до ушћа Вардара, укључујући ту цело полуострво Халкидику. Делује као куриозитет да су доскора углавном наши истраживачи сматрали да западни део Халкидике, полуострва Касандра и Каламарија, није припадао Српском Царству. „Најпознатији страни византолози, и руски и западни, наводе без икаквог двоумљења да је Душан покорио цело Халкидику, а да је под византијском влашћу остао само град Солун.“²⁵ И овог пута слепо се поверовало Константину Јирече-

21 Г. Острогорски, *Серска област*, 35—6, 155—160.

22 На податке ватопедских повеља скренули су пажњу А. Соловјев (Архив за правне и друштвене науке 33, 1—2 (1936) 173) и Г. Шкриванић. *О јужним и југоисточним границама Српске државе за време цара Душана и после његове смрти*, Историјски часопис 11 (1960) 1, сл.; М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 14. *Грчке повеље*, № 38, стр. 282—3.

23 М. Lascaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 19; А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље* № 38, стр. 286—7.

24 На жалост, М. Ласкарис који је издао ову повељу није успео да убицира рибињак Големи Василик под којим се, према издавачу, крије грчки топоним Μεγάλο Βασίλειον. Хиландарски зборник I, II, нап. 3.

25 Т. Флоринский, *Южные Славяне*; II, 122 А. А. Vasiljev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952, 619; L. Brehier, *Vie et mort de Byzance*, Paris 1947, 440;

ку. Он је указао на једну повељу Јована Кантакузина „манастиру Ивиру са даровима у Ермелији (између полуострва Лонгоса и Касандре) и Каламарији“.²⁶ Георгије Острогорски је показао да овом повељом византијски цар не даје нове већ потврђује старе поседе „и у крајевима за које нико не сумња да су у то време били српски, на Струми, код Струмице, код Мелника, код Зихне, код Сера, па и у самом Серу“.²⁷ Само на основу оних исправа, којима се дарују нови поседи, могу се доносити сигурни закључци о територијалним променама. А цар Душан је даривао светогорске манастире поседима на Каламарији, делу Халкидике за који се сматрало да није припадао Српској држави.²⁸ Према томе, у сукобу са Србима Византијско Царство је, изузев утврђеног Солуна, изгубило не само целу Халкидику већ и целу Македонију. Континенталне границе Серске области много је теже фиксирати. Извора је далеко мање, а не мора се посебно наглашавати да је у време опадања централне власти померање граница појединих области било исто често, ако не и чешће, него померање државних граница. Велики део Угљешине територије приписивао се Дејановићима. Стојан Новаковић је мислио да су области браће Мрњавчевића раздвајали поседи Дејановића и стрица им Богдана.²⁹ Скоро општеусвојено гледиште Стојана Новаковића, засновано на збрканим и непоузданим вестима Лаоника Халкокондила, писца XV века, с правом је одбацио Георгије Острогорски, јер се не могу ускладити са исказима савремене дипломатичке грађе. С друге стране, када се ова дипломатичка грађа користила за реконструкцију државе Дејановића, није се довољно водило рачуна о времену њеног настанка. Раније представе о држави Дејановића заснивале су се на исправама које су Дејанови синови издавали у периоду између 1375/76. и 1389.³⁰ Њихова држава је тада заиста захватала пространу територију, али не и пре маричке битке када су они били чак потиснути.

Р. Lemerle, *Philippe*, 199. Страним византинолозима придружује се В. Поро-
вић (*Историја Југославије*, Београд 1933, 152) који је сматрао да је Солун
„био одсечен од остале грчке државе.“ Г. Острогорски, *Серска област*, 37,
нап. 79 и 80.

26 *Зборник К. Јиречка I*, 459, нап. 2.

27 Г. Острогорски, *Серска област*, 38.

28 Исто. 38—40.

29 Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 173.

30 Повеља из 1375/76, А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 169—71; Повеља од 1.
VI 1377, 1378, 28. маја 1380, 15. августа 1381, 20. јуна 1389; *Законски спомени-*
ци, 452—3, 510—512, 512—15, 457, 453—5, 456—7.

Утврђујући северну границу Серске области на линији Струмица — Мелник, Георгије Острогорски је оставио отворено питање за територију која се простирала између ових места и јужних граница Дејанове области.³¹ Ми смо показали да су се између Серске области, севастократора Влатка и области деспота Дејана налазили још поседи великог војводе Николе Стањевећа, који је, дарујући 1366. Хиландару своју богату задужбину, и сам обукао калуђерску ризу, затим баштина једва познатих Оливерових синова, Крајка и Русина. Уверили смо се и да се области севастократора, односно деспота Дејана у току прве деценије Урошеве власти проширила на горње и средње Пострумље, те се у околини Мелника, боље речено северно од овог града, граничила са Серском облашћу. Ускоро су у овом крају настале знатне територијалне промене. Од деспота Дејана или његових синова преотео је Прешево господар Славишта, властелин Влатко, присталица а можда и рођак браће Мрњавчевића. Ми претпостављамо да је Влатко спојио жупу Славишта са освојеним поседима на северу: Врањем, Иногостом и Прешевом. Уколико је ово тачно, онда је раздвојена област, можда малолетних али свакако неискусних и немоћних Дејанових синова, била препуштена другим феудалним господарима. Њихови поседи на Струми, по свој прилици одсечени од Жеглигова облашћу севастократора Влатка, били су најближе Серској држави, али се не зна да ли је деспот Угљеша проширио Серску државу на њихов рачун као што је то учинио Влатко Паскачић. Према томе, због наглих и честих политичких промена није могуће тачно фиксирати северну границу Серске државе.

Ништа мање није загонетна њена западна граница. Није у питању само недостатак изворне грађе већ и односи између браће Мрњавчевића. „По свој прилици праве границе ту није ни било“, сматра Георгије Острогорски.³² Непостојање границе између источне и западне Македоније Георгије Острогорски тумачи заједничком породичном владавином браће Мрњавчевића, коју заснива и на подацима хрисовуље деспота Јована Угљеше од априла 1369. Овом исправом серски обласни господар даровао је манастиру Кутлумушу село 8 поли Мавровском илинем Нешторѣ съ всеми мегали и с правинами села тоган, съ всеми що е дрѣжалъ Ошторѣ Одрѣвика при ц/а:рѣ/т/вѣ ми³³. „Маврово поље, у чијој

31 Г. Острогорски, *Серска област*, 22—4.

32 Исто, 24.

33 P. Lemerle, A. Solovjev, *Trois chartes*, 135.

околини и данас постоји Ново Село, налазило се у самом средишту Вукашинове области, а Угљеша не само што поклања ово село него и наглашава да га поклања са свим међама, са свим што је држао раније његов властелин — пронијар Теодор Одујевић“, пише Георгије Острогорски.³⁴ Искључена је, дакле, могућност да је Мавровом 1369. управљао само Вукашин. У супротном било би тешко објаснити зашто га Угљеша даје светогорском манастиру. Али ако је оно било заједничко, остаје необјашњиво зашто га браћа заједнички не дарују, као што су то учинили руском манастиру почетком 1366. Да је краљ Вукашин непосредно сам или у заједници са братом управљао овим крајем и он би издао повељу Кутлумушу за село Неохори. Нама се чини вероватнија претпоставка да је Вукашин, неколико година после крунисања за краља, јужне делове своје области препустио Угљеши, да би несметаније могао да се бори и брани своје позиције на северу Српске државе. Нашом претпоставком постаје јаснији и боравак охридског архиепископа у Серу и његов утицај на, иначе самосвесног, Угљешу³⁵, а постаје прихватљивији Орбинов исказ по коме је Угљеша држао „сву Романију до Солуна, и Верију и друге градове“.³⁶

Истраживањима Георгија Острогорског прецизно је утврђено да јужна, а колико је то било могуће на основу расположивих извора и источна граница Серске области. За време деспота Јована Угљеше она је захватала Егејско приморје од Пору језера на истоку до ушћа Вардара на западу, наравно, искључујући Солун, Хрисопол, Анакторопол и Христопол. Пошто је Угљеша управљао и Мариновом, најзападнија тачка Серске области није било ушће Вардара. Не значи да је то био средњи ток Црне реке, докле је допирала покрајина Мариново, јер строгих међа између области браће Мрњавчевића, видели смо, није било. Није могуће тачно утврдити северну границу Серске области, али је вероватно да је она прелазила линију Струмица—Мелник. Изненађује чињеница да се већи део Угљешине области налазио западно а не источно од Сера, где се ова област видно проширила, даље од хри-

34 Г. Острогорски, *Серска област*, 24.

35 Сарадњу серског деспота са охридским црквеним великодостојником Г. Острогорски тумачи у прилог заједничке владавине браће Мрњавчевића, *Серска област*, 24, 84—5. И. Снегаров, *Истор. на Охрид Архиеп. I*, 335, преузима улогу архиепископа Григорија у Серу

36 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 44.

стопољских кланаца, места где су се задржали Душанови војници. Чак долази у питање оправданост назива Серска област. Сер је заиста највећи деспотов град, али је његова околина незнатна у поређењу са територијом којом је, пред крај своје власти, управљао Јован Угљеша.

Нашим тумачењем података Угљешине повеље од априла 1369. не оспорава се породична владавина браће Мрњавчевића, која је, бар годину-две после њиховог крунисања за краља и деспота, добила облик сличан византијском савладарству.³⁷ Пошто су истовремено напредовали, Вукашин и Угљеша истовремено и у истом месту издају хрисовуље. Јануара 1366. у Скопљу браћа потврђују руском манастиру село Копривљане, дар властелина Новака Мрасоровића. Према томе, наведене исправе краља и деспота су исте садржине, а и у погледу форме између њих скоро да нема разлике. Угљешин дијак се строго држао Вукашинове исправе или су писари браће Мрњавчевића имали заједнички предлогак неке царске хрисовуље. Потписи им нису исти. Млађи брат се потписује као „благверни деспот Јован Угљеша“, а старији наглашава да је „краљ Срба и Грка“. Међутим, деспотова интитулација не одступа много од краљеве. Угљеша се назива, додуше први и последњи пут, господином „земље српске, свих Грка и Поморја“, док је краљева интитулација нешто шира како би што више одговарала интитулацијама у хрисовуљама цара Уроша.³⁸ Формулу „краљевство ми“ у Вукашиновој хрисовљи, Угљешин дијак замењује изразом „деспотство ми“. У свему осталом ове исправе се скоро дословно подударају.³⁹

Убрзо се серски деспот потпуно осамосталио и у односу на старијег брата, српског краља, независно управљао Серском облашћу. Док се у исправи од јануара 1366. задовољава изразом „деспотство ми“ да не би повредио углед краља, Угљеша касније, имитирајући византијску канцеларију и права деспота, употребљава израз *ἡ βασιλεία μου*, односно „царство ми“. Потписујући судску исправу од фебруара 1369, деспотској титули додаје титулу автократора, самодршца, чиме подвлачи своју независност и самосталност.⁴⁰ Овај податак добива на снази ако се има у виду да

37 Г. Острогорски, *Серска област*, 18.

38 Видети напред, стр. 118; Г. Острогорски, *Серска област*, 19.

39 *Законски споменици*, 508—10; *Одабрани споменици*, 167—9.

40 *ἡ ἀνάγκη ἐν χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐκλειος*, *Грчке повеље*, 278, № 36.

се Вукашин — додуше сачуване су само две његове повеље — не назива автократором, иако је ова титула још од времена Стефана Првовенчаног веома честа код српских краљева, а налазимо је и у повељама кнеза Лазара.

Породичну владавину браће угрожавало је стање које је Угљеша наследио у Серској области. Он је од царице Јелене преузео већ осамостањену феудалну покрајину, коју је мало шта везивало за остале крајеве Српске државе. Доласком његовог брата за савладара цару Урошу, централна власт није ојачала па је, према томе, процес издвајања феудалних покрајина текао без прекида, што се свакако одразило у даљем јачању независности удаљене Серске области. Сем тога Угљеша, који је веома брзо успоставио чврсту власт у Серској држави, добио је на граници опасног непријатеља који није претио само његовој области већ и Европи. Турци су познатом тактиком систематског узнемиравања територије коју су желели да освоје везали руке серском деспоту у време када је Вукашин покушавао да оствари права савладара.

Иначе сарадња браће Мрњавчевића трајала је све до њихове заједничке погибије. Нагласили смо да се њихова снага огледала у породичној владавини и заједничком деловању, које је било очигледније средином него крајем седме деценије XIV века. Противника су имали напретек унутар и ван Српске државе. Проглашење Вукашина за краља дало им је више прилика за заједничку акцију, али их је тренутна политичка ситуација прикивала за два краја Српске државе. Међутим, неопходна међусобна помоћ никад није изостала, о чему сведочи маричка битка у којој је Вукашин учествовао више као Угљешин брат него као српски краљ. Пре похода против Турака, Мрњавчевићи су повели рат против коалиције рашке властеле. Између њихових области није постојала граница, а краљ Вукашин је деспоту Угљеши чак уступио део својих матичних области у западној Македонији. Ако је Вукашинов син и зет Радослава Хлапена, Марко, управљао Костуром, како нас обавештава Орбин⁴¹, а краљ му је несумњиво поверио неку покрајину, онда је то још један податак који упућује на породичну, удеону владавину Мрњавчевића. У сваком случају, независна и чврста власт серског деспота није помутила непрекидне добре политичке везе браће, која су у другој половини седме деце-

41 Мавро Орбин пише да је Марко „после смрти краља Вукашина“ држао Костур, Охрид и Арг (?) у Мореји. *Краљевство Словена*, 68.

није остварила чврсту власт од Пору језера у Тракији до Орхида, Скопља и Призрена. Према Орбину, Мрњавчевићи су још држали Костур на југу, а Приштину и Ново Брдо на северу Српске државе. С обзиром на њихову снагу и разгранате породичне везе, имали су извесне политичке позиције на много широј територији. Међу феудалцима који су им све до погибије на Марици, остали лојални налазимо неколико обласних господара, као што је моћни властелин Хлапен у северној Грчкој, Балшићи, господари обе Зете, и севастократор Влатко, који је држао Славиште, Прешево, Иногоште и Врање. Мрњавчевићима се одупрла једино рашка властела.

*

Док су Мрњавчевићи успоставили власт и учвршћивали своје позиције у Македонији, а Угљеша проширивао своју власт у Тракији, повремено ратујући са Турцима који су се укотвили у средишту Волерона, постепено је јачала властела и у старим српским земљама, пре осталих Никола Алтомановић и, свакако, Лазар Хребељановић. Мада су, у односу на друге великаше, са очитим закамњењем започели стварање засебних феудалних покрајина, ипак су пред крај седме деценије XIV века били довољно снажни да се супротставе Вукашину, после два века првом владару из не-светородне породице, тим пре што је овај претендовао да, не само за свој рачун, успостави чврсту централну власт, него је отворено наметао питање нове династије.

Никола Алтомановић, синовац великог хумског кнеза Војислава Војиновића, имао је све предуслове да се брзо развије у моћног обласног господара. Потомак је релативно старих феудалних породица Војиновића и Младеновића, односно Бранковића. Његово порекло, за разлику од других великаша тога доба, у могућности смо са сигурношћу да пратимо бар две генерације уназад. Његов отац Алтоман био је други син војводе Војина, а мајка Витослава кћи је војводе Младена. Војвода Војин и војвода Младен, родоначелник Бранковића, били су истакнута властела још у доба Стефана Дечанског.⁴² Синови војводе Војина, Милош, Алтоман и Војислав, уживали су поверење наследника Стефана Дечан-

⁴² Војвода Младен сматра се потомком Немањиног сина Вукана. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 59.

ског. Милош и Војислав Војиновић су започели политичку каријеру на Душановом двору, оба са титулом ставица. О Николином оцу Алтоману, који се први пут помиње 1335⁴³, не зна се много, али и оно неколико сачуваних података потврђују његово високо место у кругу Душанове власти. Средином XIV века, са титулом жупана управљао је неком покрајином у близини Дубровника. Приликом женидбе, 1347, жупан Алтоман је од Дубровачке општине тражио да му изнајми бродове. Имао је писмену препоруку српског цара. Дубровачани су му, мимо обичаја, за ту сврху привремено уступили и једну галију, побринули се за свадбене поклоне, али на жупанову молбу да му се одобри предујам на рачун стонског дохотка, Велико веће је одговорило негативно. На основу овог податка, Михаило Динић је с правом претпостављао да је стонски трибут једно време примао жупан Алтоман.⁴⁴ Његово име после 1353. не налази се више у дубровачким архивским књигама⁴⁵, али то није последња вест о Алтоману. Пред крај живота носио је титулу великог жупана. Тако је забележено на надгробном натпису његове жене Витославе, која га је, несумњиво, надживела: „Овде лежи госпођа Витослава, кћи војводе Младена, а жена великог жупана Алтомана. А овај камен постави син мој, жупан Никола у дане цара Уроша“.⁴⁶ Алтоманов и Витославин син Никола родио се најраније у другој половини 1348, а већ је 1367. управљао Рудником, а по свој прилици не само овим местом. Претходне године Мало веће је одлучило *de scribendo* *capitane* *Nikole* *Altomano* због једног Дубровчанина који је као дужник својих суграђана побегао на жупанову територију, која се, како је запазио Константин Јиречек, тада није налазила у непосредној близини града под Св. Срђем.⁴⁷ Нема сумње да је Војислав Војиновић, који је у оквиру своје области држао и земље Николиног оца Алтомана, оставио део поседа малолетном синовцу и његовој мајци Витослави. Алтоманова удовица Витослава, с друге стране, могла је, уколико је то било потребно, да рачуна на подршку своје браће, Вука и Гргура, чија се баштина налазила на Косову.

43 М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 4, нап. 4.

44 Српски цар је 1350. овај трибут даровао манастиру Св. Михаила у Јерусалиму. М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 4.

45 Видети стр. 39, нап. 12.

46 Надгробни камен Алтоманове жене нађен је близу манастира Бање код Прибоја. *Записи и натписи I*, 45, № 136.

47 *Monumenta Ragusina IV*, 66; *Зборник К. Јиречека I*, 369, пар. 82.

Иначе хумског кнеза Војислава Војиновића наследила је кнегиња Гонслава са поодраслим, али 1363. још увек малолетним синовима, којима се брзо губи траг. Додуше, непосредно после смрти великог хумског кнеза, у Дубровачкој општини је одлучено да се, уз поклон од 30 перпера, одговори сину покојног Војислава. „По овој вести изгледало би — сматра Михаило Динић — да је један од Војислављевих синова одмах по смрти очевој узео власт у своје руке. Доцније, увек се спомиње, госпођа кнегиња; обично сама, ређе са синовима.“⁴⁸

Није сигурно да је кнегиња завладала свим деловима до 1363. највеће феудалне области. Освајањем Горње Зете, још на почетку њене власти, Балшићи су јој, по свој прилици, одузели део области, а касније, од средине 1367, богато рударско и трговачко место Рудник држао је Никола Алтомановић који, судећи према каснијим догађајима, ни као малолетан није био у зависном односу према стрини. На основу индиректних података Дубровачког архива стиче се утисак да је Гонславина делатност везана само за јужне пределе „државе“ хумског кнеза. Њени поданици *Crayssa, cephalia Canalis, et Ruya de Tribunio, nuncii et procuratores domine Comitisse, uxoris condam Comitis Voyslavi*, маја 1368, подигли су јој у Дубровнику доходак за кумерк солски.⁴⁹ Мада нема више директних вести о њеној власти у осталим крајевима „државе“ Војислава Војиновића, мало је вероватно да је кнегиња управљала само Конавлима и Требињем. Иако видно окрњена, пространа област њеног мужа се није у потпуности распала.

Војислављевој удовици наставили су Дубровчани редовно да исплаћују закупнину за кумерк солски, до 1362. искључиво владино право.⁵⁰ Штавише, цар Урош је 1364. и 1366, не зна се из

48 Фебруара 1388. помиње се у дубровачкој архивској серији *Div. Caps.* 27; f. 86' *Petrus Voynovich* кога М. Динић идентификује са Петром, жупаном кнеза Лазара. *Повеља и писма I—II*; 123. Аутор монографије о Николи Алтомановићу истовремено претпоставља да је он један од синова хумског кнеза. Без обзира да ли је ова претпоставка тачна или не, нису вероватне Орбиниове две верзије (!) о смрти Војислављевих синова и његове удовице. По првој верзији Никола Алтомановић је Војислављеве синове Стефана и Добровоја, заједно са мајком, бацно у тамницу где су, после седам година, нашли смрт, а по другој верзији жупан је своју браћу и стрину отровао. М. Динић је показао да су кнегињу Воиславу, после њеног неуспелог рата са синовцем, Дубровчани пребацили у Албанију. М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 7, 10, map. 25; С. Ђирковић. *Коментари и извори*, 315.

49 М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 44, прилог VIII.

50 М. Гесић. *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*. Зборник Ф. ф. у Београду III (1955) 139.

којих разлога, кнегиња уступио и други владарев трибут — светодмитарски доходак. Према овоме, рекло би се да је кнегиња уживала бар номиналну заштиту цара Уроша. Окружена прилично бројном и изгледа послушном властелом Гоислава је само на изглед мирно, без трзавица, управљала „државом“ хумског кнеза. Истина, успоставила је веома добро односе са Републиком св. Влаха, а нема вести о њеним сукобима са Балшићима. Међутим, своју власт кнегиња је плаћала скупим уступцима. Она се, нема сумње, одрекла претензија које је њен муж остваривао на југоистоку своје области и, више од тога, мирно је препустила Балшићима Горњу Зету, што Војислав Војиновић свакако не би учинио. Главна опасност јој, уосталом, није претила од Балшића, чије су тренутне политичке тежње биле окренуте на другу страну, већ од њеног синовца Николе Алтомановића, који је, пре сукоба са Гоиславом, несумњиво завладао северним деловима „државе“ Војислава Војиновића.

Кнегиња Гоислава је већ августа 1367. била у неприлици јер је због сакупљања војске тражила ризницу из Дубровника.⁵¹ Овај датум означава се као почетак рата за наслеђе феудалне области Војиновића у оквиру ове породице. Време је радило за младог жупана. Чим је стасао за војнички позив отпочео је рат не само за повратак крајева којима је за време Душана управљао његов отац Алтоман већ и за рестаурацију „државе“ свога стрица. Кнегиња Гоислава, тог тренутка очигледно неприпремљена, лишена је и помоћи са стране. Централна власт се није мешала у овај породични сукоб, цар свакако због немоћи, а краљ вероватно због заузетости у Македонији. Суседима, који иначе не би могли да остану равнодушни према радикалним променама у овом делу Српске државе и опасном јачању једног обласног господара на рачун другог, тренутно су биле везане руке. Браћа Балшићи борили су се у Албанији, а босански бан Твртко, по мишљењу Михаила Динића, пријатељ и савезник Гоиславин, сузбијао је побуну своје властеле. Гоислава, препуштена сама себи, ипак је више од годину дана некако одолевала нападима. Као господар Требиња последњи пут се помиње 5-ог октобра 1368.⁵² Ускоро после тога њен синовац је избио на море.

51 М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 8, 43, прилог VI.

52 Веће умољених је 5. октобра 1367. одлучило да се жали кнегињи на њене људе из Требиња. *Зборник К. Јиречка* I, 370, нап. 83; *Monumenta Ragusina* IV, 106; М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 8.

Потиснута кнегиња нашла је привремено прибежиште у пријатељском Дубровнику, где се Веће умољених бринуло око њеног пребацивања у урбанашке земље, одакле је, по свој прилици, била родом.⁵³ Био је то крај колико ефемерне толико и споредне политичке улоге једне жене, која је, у вртлогу унутрашњих немира, силетом случајних околности избила на површину. Без амбиција, политиком сталних уступака, остала је на челу једне, додуше окрњене и временом све мање, области нешто више од пет година, од септембра 1363. до октобра 1368.

Жупанов продор на море свакако је подсетио Дубровчане на тешке године рата са Војиславом Војиновићем и изазвао оправдану бојазан у граду под Св. Срђем. Тек што се приближио граници Републике, поставио је неке захтеве, можда пропраћене претњама, с обзиром да је Дубровачка општина мобилисала људство за одбрану Стона. Претходно је, за сваки случај, од хрватско-далматинског бана затражила помоћ. Овог пута све се добро завршило. Општина је 11-ог новембра обавестила хрватско-далматинског бана да тренутно њихова помоћ није потребна, а недељу дана касније повучена је војска са Стона.⁵⁴

Жупан Никола Алтомановић морао је, прс свега, да регулише своје односе са баном Твртком, коме се, по други пут, одметнуо властелин Санко и пришао српском обласном господару. Изгледа да су ова два властелина заједно напала кнегињу Гоиславу. У сваком случају, уз Попово поље и Трусину, Санко је најкасније од фебруара 1368 — дакле, у време када је против Гоиславе ратовао њен синовац — управљао и Добром, жупом коју је раније држао Војислав Војиновић, па свакако, бар у почетку своје власти, и његова удовица Гоислава.⁵⁵

Осетивши на време опасност од младог, неподесног суседа, Дубровчани су познатом дипломатском вештином и ретком упорношћу одвраћали Санка од жупана Николе. Заредом три њихова посланика радила су на измирењу босанског великаша са његовим, како су то истицали „природним господарем“ баном Твртком. Прва посредничка мисија Блажа Гредића, крајем 1368,

53 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 10, нап. 35.

54 *Monumenta Rugusina IV*, 107—9; М. Динић, *О Николи Алтомановићу* 8—9.

55 У серији Div. Canc. 21, f. 162' и 88', убележен је 5. IX Pribil Radoslavich de Deber homo Semchi, а 3. 11 1368. Radovan Obradovich de Deber homo Semchi. Ова књига је погрешно повезана па су, наравно, и датуми испретурани. Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 32, нап. 87, 8, 9.

свакако је остала без резултата, јер је ускоро посредничка улога поверена Михаилу Бобаљевићу. Упутство израђено за новог дубровачког поклицара код Санка сликовито оцртава тадашње политичке односе. Општина је налагала Бобаљевићу да на најпогоднији начин, убедљивим чињеницама, изложи Санку велике опасности које крију његово приступање жупану „јер је тријумф тога Николе само привремен и нипошто неће дуго трајати, док је Босански Банат заиста вечан“. Уколико би Санко пристао на преговоре о измирењу, Дубровчани би и даље посредовали а уверавали су Санка да бан, у прилог кога говоре неке „новости“, неће поступити друкчије него што им за свог властелина буде обећао. Ако би га касније због овога напао жупан Никола Алтомановић, Дубровник би Санку отворио своје капије. Одметник је попустио пред овим разлозима, а дипломатску мисију на измирењу завађених страна наставио је опет Блаж Гредић, који је, с друге стране, добио задатак да предочи бану да ће „поновним примањем рече-ног Санка у своју верну службу, најлакше моћи да се освети за штету коју му је учинио жупан Никола“.⁵⁶ Даљи односи Николе Алтомановића и Санка Милтеновића излазе из оквира сигурних вести дубровачких записника Већа и посланичких упутстава. Према Растићу, Дубровачка општина је и даље преко Цива Лонга наставила акцију на измирењу,⁵⁷ али је бан Твртко, вероватно изгубивши стрпљење, напао Санка који је био приморан да се са породицом склони у Дубровник. Упорност Дубровчана се најзад исплатила. Твртков одметник је изневерио и свог новог заштитника, жупана Николу, и вратио се бившем господару. Али ускоро га је сустигла освета. Када је Никола Алтомановић заратио против Дубровника, Твртко је Републици послао у помоћ војску коју је предводио нико други него Санко. Харајући на територији свог доскорашњег заштитника, нашао је смрт у једном кланцу код Требиња, прича Мавро Орбин.⁵⁸

Разумљиво је настојање Дубровчана да се раздвоје Санко Милтеновић и Никола Алтомановић. Никола Алтомановић није

56 *Monimenta Ragusina* IV, 98, 110; *Зборник К. Јуречка* I, 370; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 11, 12 и прилог I, где су разрешени датуми 11 листова припадних уз књигу *Liber Reform.* 16 и погрешно датовани у издању *Monimenta Ragusina* IV. На наведеним листовима налазе се записи који говоре о посланству властелину Санку. Уп. Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 29.

57 *Chronica Ragusina Junii Restii*, 149—52; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 12—13; Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 29.

58 *Краљевство Словена*, 150.

више био далеки руднички жупан, већ господар простране области, рестауратор „државе“ Војислава Војиновића, а што је по Дубровник најкобније, млади властелин доследно је следио политику свог стрица, који је, подсећамо, као хумски кнез отворено тражио повратак Стона и Пељешца.⁵⁹ Пре него што је Никола Алтомановић започео занста суров рат против града под Св. Срђем, Општина му је, како је то приметио Михаило Динић, радила о глави. Жупану Николи приступио је босански властелин Санко, господар Трусине, Поповог поља и Дабра. Обједињене, њихове области су са свих страна непријатно окружавале Дубровачку Републику. Дубровчанима је, с друге стране, због јединственог тржишта више одговарала јака централна власт. Стварањем независних феудалних државица није им била угрожена слобода трговине уопште, већ слобода трговине на широком простору. Свака феудална област представљала је, да тако кажемо, засебну царинску зону. На мањој територији остваривала се пуна контрола трговине, те су били угрожени велики профити. За слободу трговине на истој територији Дубровачка општина је, уместо једном владару, плаћала неколицини обласних господара. Отуда њихова тежња за јаком централном влашћу у Босни, а оданост према легитимној власти у Србији чак и онда када је она изгубила практичан смисао. На крају отуда њихов упоран рад на раздвајању српског и босанског великаша. То им је најзад успело, можда и стога што се Санко није придружио српском жупану као равноправан савезник, већ ступио, како то Дубровчани наглашавају, *sub dominio Nicolai cypriani*, што сведочи о снази српског обласног господара почетком 1369.⁶⁰

Марта 1370. боравио је у Дубровнику „Радослав Вукославић, Санков човек из Конавала“.⁶¹ Санко је, значи, привремено држао бар део ове приморске жупе, пре као поданик бана Твртка него српског обласног господара, јер се босански властелин само четири месеца касније, јула 1370, последњи пут помиње као жив, а видели смо да се пре погибије измирио са Твртком.⁶² Новембра месеца претходне године Никола Алтомановић је у Виталини у Конавлима дао разрешницу Ненадићима из Дубровника.⁶³ Кона-

59 Видети напред, стр. 61.

60 *Monumenta Ragusina* IV, 98; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, прилог I.

61 *Div. Сапс.* 22, f. 38; Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 32, нап. 92.

62 Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 29—30. нап. 73, 74.

63 *Повеље и писма I-I*, 115.

вима је српски жупан, вероватно с малим прекидима, управљао и касније. Током 1371. и 1372. Дубровчани се, приликом преговора о миру, обраћају Николином кефалији у Конавлима Обраду Зорки.⁶⁴ Према томе, сасвим је могуће да је око 1370. српски жупан изгубио део или цело Конавле. Приграбио га је његов доскорашњи поданик Санко Милтеновић. У сваком случају српски жупан је брзо повратио Конавле, јер се августа 1370. споразумео са босанским баном Твртком, несумњиво под повољним условима. Наиме, Дубровчани су преко свог посланика Марина Грузића молили босанског бана да мировни уговор са жупаном Николом Алтомановићем обухвати и њих. Али у томе, судећи према каснијим догађајима, нису успели,⁶⁵ на основу чега је Владимир Ђоровић с правом закључио „да је Алтомановић био у положају да не води до краја рачуна о свим жељама или предлозима босанским, јер је више него вероватно да је Твртко покушао посредовати и за Дубровчанс“.⁶⁶

Ангажовање Мрњавчевића у Македонији, видели смо, искористила је рашка властела, Никола Алтомановић и Лазар Хребељановић, који су ојачали у периоду после успостављања савладарства. Ако положај Лазара Хребељановића 60-их година XIV века, услед недостатка извора, није довољно јасан, сасвим је сигурно да Никола Алтомановић баш у периоду савладарства цара Уроша и краља Вукашина постаје обласни господар. Наочиглед новог краља, руднички жупан је протерао стрину Гоиславу и објединио највећи део „државе“ Војислава Војиновића. Што је још чудније, прошло је близу две године од Вукашиновог крунисања за краља када је почео сукоб у оквиру породице Војиновића. Нема вести о било каквој интервенцији Вукашина у овом сукобу који је трајао до краја октобра 1368. Без икакве сумње, српски краљ, боље речено сви Мрњавчевићи били су заузети на другој страни. Иначе, не би равнодушно посматрали очито јачање младог жупана, свог будућег противника. Тешко је претпоставити да је Вукашин свесно омогућио јачање Николе Алтомановића како би се успоставила равнотежа у Рашкој. Лазар Хребељановић, који је, како изгледа, средином седме деценије био у лаганом успону, за Мрњавчеви-

64 *Monumenta Ragusina IV*, 124—5, 130, 131; Ј. Тадић, *Писма и унутштва*, 225—6, 239—40, 240.

65 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 14 сл. 45, прилог X; Ј. Тадић, *Писма и унутштва*, 203, № 201.

66 В. Ђоровић, *Краљ Твртко I*, 33.

ће још није представљао озбиљног противника. Тек крајем седме деценије XIV века, када су се учврстили у Македонији, Мрњавчевићи су покушали да успоставе власт у северним деловима Српске државе. Насупрот њима стајали су тада већ довољно јаки обласни господари у Рашкој.

С пролећа 1371. краљ Вукашин и његов син Марко, заједно са својим пријатељима Балшићима, припремали су напад против Николе Алтомановића. О овој акцији имамо сигурне податке сачуване у упутству дубровачком поклисару Павлу Ђорђићу.⁶⁷ На жалост, од 1368/69. за следећих десет година нестале су одлуке трију већа, основне серије Дубровачког архива, што у великој мери отежава контролу вести наративних извора о драматичним догађајима у Српској држави.⁶⁸ Тако се не види тачно да ли је позната ратна припрема наставак или почетак непријатељстава са Николом Алтомановићем. Одјек ових непријатељстава налазимо код Мавра Орбина. Његове вести наводимо у целини јер су доскора одлучно али и олако одбациване: „Личне успехе Вукашина и Угљеше — пише Орбин — нису могли да трпе кнез Лазар и жупан Никола Алтомановић, после њих први великаши у Рашкој. Зато одлучише међу собом да их понизе и подрежу крила њиховој охолости. С тим циљем приђоше цару Урошу подстичући га на све могуће начине против поменуте браће. И на крају га убедише да уђе с њима у савез против речене браће, обечавајући да ће све

Печат краља Вукашина

67 *Monumenta Ragusina IV*, 127—8; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 231—2.

68 *Зборник К. Јиречка I*, 370; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 38 сл.

што им одузму припасти цару Урошу, за кога ће се они заложити да поново добије очинско краљевство.

Припремивши, дакле, моћну војску, поћоше да нападну краља Вукашина и Угљешу. Ови распоредише своју војску и сусретоше се с непријатељем на Косову пољу. Кад се ту заметнула битка, кнез Лазар се повуче са својим четата и побеже. Никола Алтомановић пак, који се хтео борити, беше поражен, његови људи поубијани, те се и сам једва успео спасти. Цар Урош беше ухваћен жив с неколицином властеле свога двора док су други били поубијани. Међу њима беше Никола Бућа, протовестијар цара Стефана Душана, који славно паде бранећи свога господара.⁶⁹ Орбин, који се још једном, на другом месту, враћа овим догађајима, зна и за годину сукоба. После описа маричке катастрофе, писац *Краљевства Словена* „по устаљеној схеми“ укратко излаже и односе српског краља са Републиком св. Влаха, истичући, где год то може, заслуге предака свога мекене Марина Андријиног Бобаљевића: „Такав је био крај краља Вукашина, који се за читавог живота показивао пријатељ Дубровчана, сем што се 1369. године расрдио на њих због цара Уроша, верујући да су га они подстакли да дигне оружје против њега. Стога припреми јаку војску да пође против Дубровчана. Мада су Дубровчани покушали све путеве и начине да га одбровоље, он се ипак није оканио овога подухвата све док није дошао к њему Влахо Вука Бобаљевића, изаслан од стране Дубровчана.“⁷⁰ Општина је заиста упутила српском краљу поклицаре, од којих је један био предак његовог мекене, али не Влахо него Мише Бобаљевић.⁷¹ Писац *Краљевства Словена*, заменио је Николу са Трипуном Михаиловим Бућом. Први је служио цара Душана а други његовог сина. Душанов протовестијар

69 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50. Орбинов извештај о коалицији кнеза Лазара, Николе Алтомановића и цара Уроша против Мрњавчевића негирали су И. Руvaraц (*О кнезу Лазару* 89, 90) и К. Зиречек (*Зборник К. Зиречека* I, 375) а посебно М. Динић за кога „и сувише легендарно звучи ова прича о Лазаревом издајству на Косову и његовом савезу са кривим непријатељем Алтомановићем, да бисмо јој могли, без ослонаца у другим изворима, поклонити и најмање вере. Из ње би се могло закључити највише то, да је Орбин мислио да су односи између цара и жупана били до краја добри.“ *О Николи Алтомановићу*, 21; С. Ђирковић (Енциклопедија Југославије, 8, *Коментари и извори*, 312—13. *Историја Црне Горе* II-2, 27) први је скренуо пажњу „на озбиљне моменте због којих се Орбиново казивање не може олако одбити“.

70 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 53.

71 *Повеље и писма* I-I, 116.

Никола Бућа умро је пре свог господара.⁷² „Није искључено — сматра Сима Ћирковић — да се вест о погибији једнога Буће у царској служби везала за Николу Бућу који је умро много раније. То не би био једини такав случај код Орбина.“⁷³ Много значајнији и интересантнији остали подаци наведеног Орбиновог текста, нај- блаже речено, достојни су помне пажње и свестране анализе. Ма- да се Орбинов исказ не може директно контролисати, није смело а priori рећи да није плод ауторове властите конструкције. Мало је вероватно да би у властитој конструкцији Орбин, као Дубров- чанин, приписао неславно држање кнезу Лазару, кога су Орбино- ви преци сачували у лепој успомени⁷⁴, а обрнуто, Николи Алтома- новићу, који је против Дубровника водио немилосрдан рат и за кога писац *Краљевства Словена* не штеди негативне епитете, дао позитивну улогу. Више од свега запањује издајство кнеза Лазара, каснијег косовског мученика. Без обзира да ли се прихватио Ор- бинов извештај, Лазар се није много разликовао од осталих вели- каша.⁷⁵ Уосталом, Данилов настављач, који је писао пре стварања косовске традиције, не двоји много кнеза Лазара од, касније толи- ко озлоглашених, Мрњавчевића.⁷⁶

Савремени расположиви подаци не дезавуишу Орбинов изве- штај, него га чак посредно потврђују или су бар у складу са њиме. Поларизацију снага у Српској држави, односно стварање савеза против Мрњавчевића, о којој пише Орбин, пре свега потврђује рат Вукашинових рођака Балшића са Котором, кога је, од време- на избијања на море, штитио жупан Никола Алтомановић, а цар Урош, с друге стране, немоћан сам да интервенише, слао је свог посланика у Млетке да ови посредују за мир! Чак и Михаило Ди- нић, за кога Орбинов извештај „и сувише легендарно звучи“, зак- ључује да се жупан Никола, бар формално, није одметнуо од цара Уроша, чему у прилог „за невољу“ цитира надгробни натпис жу-

72 Ова заблуда код Орбина коначно је определила К. Јиречка да посумња у Орбинов опис сукоба на Косову. *Зборник К. Јиречка* I, 375, нап. 101.

73 С. Ћирковић, *Коментари и извори*, 312—13.

74 Дуго времена са захвалношћу су се сећали Дубровчани кнеза Лазара. Њиховим поклисарима који су 1417, дакле, скоро три деценије после Лазареве поги- бије на Косову, кренули на српски двор, наложено је да изјаве деспоту Стефа- ну Лазаревићу: la bona memoria dello illustro principe, magnifico Vostro padre, che da sua zoventude appresso li imperadori di Russia fu protectore della città di Ragusa. *Зборник К. Јиречка* I, 364, нап. 62. *Зборник К. Јиречка* I, 364, нап. 62.

75 Видети даље, стр. 228, 229, 233. сл.

76 *Зборник краљева*, превод Л. Мирковића, 29.

пановс мајке Витославе кога „постави син мој жупан Никола у д а н е ц а р а У р о ш а“.⁷⁷ Сигурнијем закључку о добрим односима између цара и жупана Николе смета жупаново потраживање светодимитарског дохотка. Никола Алтомановић је свакако сматрао да као наследник господара Хумске области, која се граничила са Републиком св. Влаха, поред кумерка солског, има право и на овај трибут. Подсећамо да су светодимитарски доходак повремено примали и жупанови претходници, кнез Војислав Војиновић и кнегиња Гонслава, који су, неоспорно, били у добрим односима са царем Урошем. Сем тога чињеница да Никола Алтомановић пре 1369, односно 1370, када је цар, како изгледа, потпуно потиснут, није тражио светодимитарски доходак, више говори у прилог добрих него лоших односа између цара и жупана.⁷⁸ На крају није баш сасвим сигурно да је млади жупан пре смрти цара Уроша уопште захтевао владарски трибут, иако су то дубровачки поклисари на угарском двору упорно понављали.⁷⁹

Прихватљива је година битке обласних господара на Косову коју наводи Орбин, јер је у складу са осталим, морамо опет да нагласимо, фрагментарним и индиректним подацима. До сукоба свакако није могло доћи пре краја 1368, када је протерана кнегиња Гонслава, јер се млади жупан тек тада уврстио у ред моћних великаша. Пре овог времена није располагао одговарајућом снагом, којом би се могао, макар са кнезом Лазаром, иоле озбиљније супротставити Мрњавчевићима. А ни битка између српских великаша вероватно се није одиграла после 5-ог априла 1370, када је Вукашин без помена свога савладара издао Дубровчанима повељу о трговачким повластицама, односно после 20-ог децембра 1369, када је Дубровачка општина упућивала своје поклисаре краљу. Према томе, уколико је дошло до њега, овај сукоб се одиграо највероватније 1369, како нас и обавештава аутор *Краљевства Словена*.

Више је него вероватно место сукоба. На Косову се налазио Звечан, својевремено град Војислава Војиновића, који је можда држао или несумњиво рачунао на њега Никола Алтомановић. Старији, искуснији, али и опрезнији Лазар Хребљановић, са североистока окружен од Угара и угарских поданика, са друге стране био је притешњен претензијама краља Вукашина, господара

⁷⁷ *Записи и натписи I*, 45 № 136.

⁷⁸ Видети даље, стр. 220.

⁷⁹ Видети даље, стр. 220.

Призрена, а вероватно и Приштине и Новог Брда. Крајем седме деценије XIV века Вукашин је напредовао према северу, што је несумњиво основни узрок сукоба са рашком властелом. Не зна се тачно где се налазила јужна граница области кнеза Лазара, али довољно говори чињеница да је Прилепац, његово родно место, био близу Новог Брда. На Косову се налазила баштина породице Младеновића, али сувише мала да би Вук и Гргур Бранковић могли да играју значајнију политичку улогу. Негде на Косову, ако се нису додиривале области, сигурно је да су се сукобљавали интереси поменуте властеле.

Орбинов исказ негира се сазнањем да су кнез Лазар и Никола Алтомановић били крвни непријатељи. Ово је непобитна чињеница, али то не значи да непријатељи нису постали баш на Косову, Лазаревим напуштањем коалиције у најкритичнијем тренутку. Уосталом пре овог времена, заиста напрасити жупан био је и сувише млад да би већ могао да стекне крвног непријатеља. Било какве размирице рашких великаша, Николе Алтомановића и Лазара Хребељановића, пре 1369. нису забележене у изворима. Више се него наслућује могућност почетка њиховог непријатељства баш поменуте године. Зна се сигурно да је најкасније крајем 1370, а вероватно нешто раније, Лазар Хребељановић заузео Рудник, најбогатије место Николе Алтомановића.⁸⁰ Следио би логичан закључак да је кнез Лазар искористио жупанов привремени слом на Косову. То се исто може претпоставити за Твртковог одметника Санка, који је не само напустио жупана Николу, свог заштитника, него се на његов рачун проширио. Марта 1370. помиње се Санков човек из Конавала, док је претходне године, као и у току 1371. и 1372, овом жупом управљао Никола Алтомановић.⁸¹ Није искључена могућност да се поразом жупана Николе окористио и властелин Милош Повић, који се у дубровачким архивским књи-

80 О преласку Рудника у руке кнеза Лазара зна се на основу спора између Богавчета Прибојевића Округлића и Мароја Деволцића, забележеног у дубровачкој серији *Lamenta* 1, f. 14, 15 и Маројевог писма које је ту било приложено. Међутим, приложеног писма нема. Оно је затурено или изгубљено. Није га нашао ни М. Динић, аутор монографије *О Николи Алтомановићу*, који се и сам позива на напомену К. Јиречка (*Историја Срба I*, 250, нап. 77) која данас има вредност архивског документа. Из овог писма Јиречек је сазнао да је Мароје постао закупник царине кнеза Лазара у Руднику пре Св. Николе 1370. Освајање овог места одиграло се свакако нешто раније, јер сумњамо да би један дубровачки трговац преузео царину пре него што се прилике колико-толико устале.

81 Видети напред, стр. 136—137.

гама најчешће помиње као челник цара Уроша или царице Јелене. Он је јула 1370. држао Звечан, утврђење на које је жупан полагао право. Свакако због овог утврђења, челник Милош је касније доспео у ропство жупановог поданика Степоша Степановића.⁸²

Потпис краља Вукашина

Уколико се Орбинове вести о поразу Николе Алтомановића 1369. прихвате као тачне, изненађујуће делује нагли опоравак немирног жупана. Објашњење за ово налазимо у његовом ослонцу на угарску власт, која се од 1365. и те како осећа у крајевима јужно од Саве и Дунава. Управо Никола Алтомановић имао је пријатеља и заштитника у личности мачванског бана Николе Горјанског Старијег, чија би евентуална помоћ могла да буде непосредна и ефикасна. Везе српског жупана са мачванским баном превазилазе оквире личног пријатељства. Оне су много дубље. Иако га Дубровчани називају шизматиком, жупан је, пружајући подршку католичкој цркви на територији којом је управљао, стекао ослонац ван Српске државе.⁸³ Овом приликом не би требало изгубити из вида изненађујуће брз жупанов успон до обласног господара. За нешто више од годину дана, од августа 1367. до новембра 1368, он је успоставио власт у скоро целој некадашњој области Војислава Војиновића. Није искључено да је тада имао подршку са стране.

Орбинов извештај о стварању коалиције против Мрњавчевића у складу је са развојем односа између савладара. Вести наших летописа о збацивању Уроша са престола изгледа да имају неке основе. Међутим, непосредно после 1365, односи између цара и краља остали су непомућени. Видели смо да заједнички емитују новац и упућују посланства, а у манастиру Псачи сачувани су пор-

⁸² *Повеље и писма* I-2, 417; К. Јиречек, *Споменици српски*, 9, нап. 1, 10; М. Динић, *Област Бранковића*, 7.

⁸³ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 16, нап. 16.

трети савладара, живописани један поред другог. Исте године и у истом месту издају повеље. Скопље је царева и краљева престолница. Урош је 1366. у свом граду потврдио Хиландару манастир Конче, а браћа Мрњавчевићи руском манастиру село Копривљане. Како су се даље одвијали њихови односи остаје прилично загоњено. О њима је све мање сигурних савремених извора. Ипак, наслућује се почетак раздора између савладара. Јуна 1367, независно од Уроша, не зна се поводом чега, обраћао се Вукашин Дубровчанима. На седници Већа умољених одлучено је да се писмом одговори краљу Вукашину „како је било расправљано“.⁸⁴ Из непотпуног записа Већа умољених не могу се доносити далекосежни закључци, али је карактеристично да није прошло ни годину дана од царевог и краљевог заједничког посланства Дубровнику.⁸⁵ Додамо ли да је 1361. у истом граду боравио Вукашинов син Марко у својству посланика српског цара, онда је ипак јасно да су се њихови односи мењали и да су се савладари постепено разилазили. Само у том смислу може се тумачити од цара јавно одметање Балшића, иначе сродника Вукашинових. Пре краја јула 1368. Урош је писао Млечанима да је Ђурађ Балшић његов *rebellis*, а годину дана касније, преко свог посланика, обавештавао их је да је његов одметник, с копна и мора опсео Котор.⁸⁶ Орбинове вести потврђују Вукашиново једнострано издавање повеље Републици св. Влаха, априла 1370.⁸⁷ Занимљива је интитулација краља Вукашина у протоколу ове повеље. Он је забележен као господар „земљи српској и Грком западним странама“, није заборављена његова жена, краљица Аљена и синови Марко и Андријаш, али нема ни слова о цару Урошу! Додуше и 1366. Вукашин је не само без потписа, него и без помена цара издао повељу којом је потврдио руском манастиру дар свога властелина, али овде се ради о међудржавним односима. Дубровчани као присталице легитимитета обраћају се само Вукашину (!) и то не као новом владару, јер би

84 *Monumenta Ragusina IV*, 94; *Зборник К. Јиречек I*, 368, нап. 77.

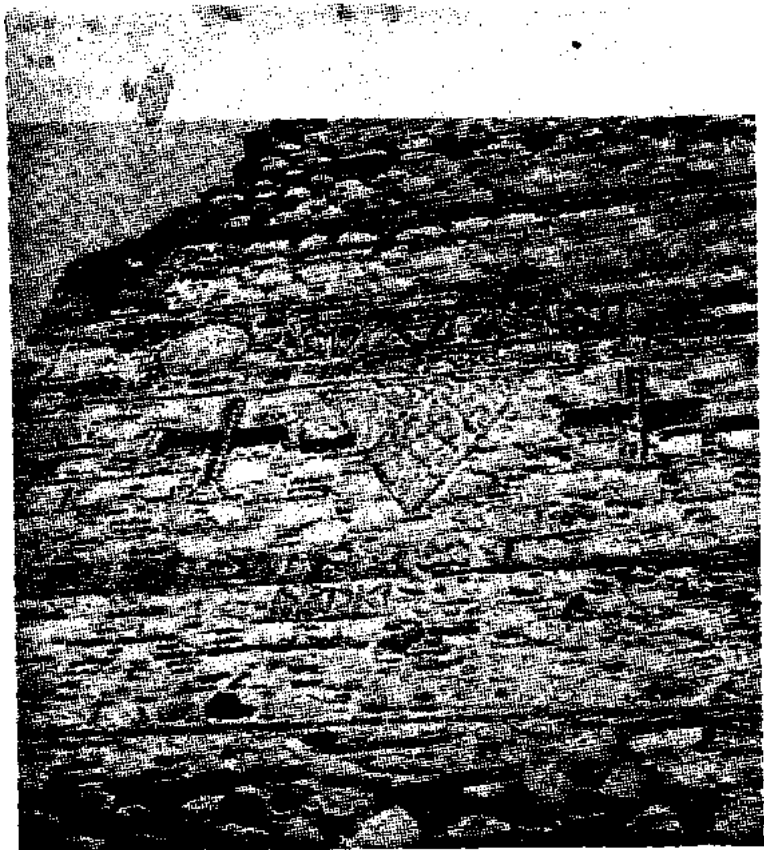
85 Видети напред. 104, нап. 111 и 112.

86 На изглед изазива забуну наизменично бележење цара и краља у млетачким записима, али је већ К. Јиречек (*Зборник К. Јиречек I*, 371, нап. 87) увидео да се ради о једној личности. У запису од 31. јула 1368 (*Listine IV*, 93—4) помиње се краљ Рашке, те би се могао стећи утисак да се ради о Вукашину и да је Ђурађ Балшић краљев а не царев одметник (!) што још више поткрепљује Јиречекову тврдњу. У истом запису од 18. септембра 1369 (*Listine IV*, 95—6) најпре се помиње цар па онда краљ, те је очигледно да се ради о једном владару, и то о Урошу, иако се у документу његово име не наводи.

87 *Monumenta Serbica*, 179—81; *Законски споменици*, 191.

Портрет цара Душана из цркве св. Николе Болничког у Охриду

Гамнус са куле Опесма у Сепу

то урадили непосредно после његовог крунисања, а не пет година касније. Добро обавештени о сукобу између савладара, дубровачки поклицари, који су дошли да им најмоћнија личност у Српској држави — по Орбину победник над коалицијом — потврди повластице, поред истоветне потврде живог цара, нису донели Урошеву, већ Душанову хрисовуљу о повластицама.⁸⁸ То свакако није случајно јер се обично као предлог подносио последњи документ о повластицама, последњи трговачки уговор.

Не може се тачно утврдити да ли се Вукашин заиста „расудио“ на Дубровчане због Уроша, како пише Орбин, али је чињеница да је српски краљ оклевао да изда Дубровчанима повељу. Још 20. децембра 1369. писала је општина Јакети Соркочевићу да заједно са Мишом Бобаљевићем крене краљу Вукашину, који им је, тек 5. априла следеће године, потписао поменућу исправу. Јакета Соркочевић и Мише Бобаљевић добили су задатак „да по праву и уреди ствари посланства“,⁸⁹ у чему Сима Ђирковић наслућује несугласице између српског краља и Републике св. Влаха, о којима говори писац *Краљевства Словена*.⁹⁰ На крају, наше сазнање о односима савладара употпуњује недавно откривени натпис у Призрену, из кога сазнајемо да је Вукашинов син Марко пре маричке битке проглашен за младога краља.⁹¹ Према томе, Вукашин је пред крај своје владавине, поред живог али потпуно онемогућеног цара, наметнуо нову династију. Катастрофа на Марици спречила га је да своју намеру до краја спроведе у дело.

Анализа свих расположивих података у вези са савезом против Мрњавчевића показује да Орбинове вести нису измишљене. С. Ђирковић, аутор најдетаљнијих коментара о делу и изворима

88 У протоколу Вукашинових повеља бележе се имена посланика који су дошли код првог српског цара. Били су то „поклицари млетачки Никола Горгиче и са њим властела дубровачка Марин Бунин и Циве Цријевић, али је Симона Бенешича заменио Циве Николе Гундулић. Према томе, Вукашинова повеља написана је на основу Душанове, а не, како би се то у нормалним приликама очекивало, према последњој исправи о повластицама, коју је издао цар Урош. *Законски споменици*, 169, 179, 191.

89 Scias, писала је Општина Соркочевићу, quod die XV januarii proxime futuri ad tardius ser Michael de Babalio debet recedere de Ragusio pro venire ad dominum regem Volchasinum pro remendare et aptare servicia ambaxiate in qua tu fuisti cum ipso. Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 201.

90 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 313.

91 Још у повељи од 5. априла 1370. Вукашинов син Марко помиње се без икакве титуле. *Мопителна Serbica* 179—81; *Законски споменици*, 191; М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20—1.

Мавра Орбина, сматра да је писац *Краљевства Словена* „за догађаје овога времена имао један домаћи прилично поуздан извор. Свакако то није онај што прича о убиству Урошеву“.⁹² На жалост, сукоб обласних господара на Косову за сада смо у могућности само посредно да контролишемо. Део наше анализе, нормално, заснива се на неизбежним претпоставкама. Остаје нада да ће још неки новопронађени податак бацити нешто више светлости на драматичне унутрашње сукобе у Српској држави, који су отварали Турцима пут на Балкан, али Орбинове вести о коалицији Николе Алтомановића, Лазара Хребељановића и цара Уроша против Мрњавчевића данас више не звуче легендарно. Сасвим је извесно да је Косово, поље битака, 20 година пре сукоба са Турцима доживело судар српске властеле. Српско-турском претходило је српско „Косово“.

92 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 313.

ПРЕВЛАСТ МРЊАВЧЕВИЋА И КРАЈ СРПСКОГ ЦАРСТВА

Стварањем коалиције против Мрњавчевића криза у Српској држави достигла је врхунац. Извршена је таква поларизација снага у којој су и савладари били подељени.¹ Држава, чији је суверен носио царску титулу која је претпостављала неограничену владавину и строги централизам, пружала је бедну слику. Више нема ни трага централне власти. Уосталом, ни у другим балканским земљама, укључујући ту и Византију, стање није било боље, што је свакако резултат релативно равномерног процеса феудализације. Док је успостављањем савладарства Урош губио позиције код противника Мрњавчевића,² поразом савеза рашке властеле којој се прикључио, цар је изгубио ослонац на обе стране. С друге стране Балшићи, средином седме деценије XIV века видно ослабљени, користили су непријатељство између Мрњавчевића и рашких великаша за проширење своје области. Они су се држали Мрњавчевића када им је то одговарало, али практично већ одавно су водили независну политику. Још за време српско-дубровачког рата, потајно су пришли Републици св. Влаха. Између Балшића и моћног хумског кнеза Војислава Војиновића тињао је сукоб који се није претворио у отворени рат само због изненадне смрти хумског кнеза. Отада почиње брзи успон Балшиних синова. Са релативно мале територије око Скадарског језера и приморја, у коју нису били укључени сви приморски градови, проширили су се доста дубоко у унутрашњост. Они су, према Мавру Орбину, убили војсковођу из Душановог времена, Ђураша Илијића, његов род про-

1 Већ је Ст. Новаковић осетио поделу српских земаља у доба пре маричке битке, мада је неоправдако Мрњавчевићима придружио Дејановиће, односно Драгаше и загометну личност Богдана. *Срби и Турци*, 171 сл.

2 Видети напред, стр. 137. сл.

терали, а својој области припојили Горњу Зету. Ђураш Илијин последњи пут се помиње августа 1362, али ми не верујемо да је спајање Горње и Доње Зете извршено пре смрти Војислава Војиновића (септембар 1363) који је свакако држао Оногшт. Ако је веровати Орбину, сличну судбину доживели су и „Дукађини који су имали многоседа у Зети. Неке су поубијали, а друге бацили у тамницу. При освајању ових и других покрајина више су се служили лукавством и преварама него силом оружја.“³

Освајање Горње Зете свакако је најзначајнији успех Балшића до 1363. Отада су они, не само по самосталном иступању него и по територији којом су управљали, уврштени у ред обласних господара.⁴ Ипак, њихову снагу и у време после 1363. не гроба прецењивати. Питање је да ли су пре 1364, сем Скадра, Дриваста⁵ и можда Бара држали још неко значајније место. Зна се да су у јесен 1362. безуспешно опседали Улцињ.⁶ Будвом је, видели смо, самостално управљао Површко. Његов посланик је априла 1363. у Дубровнику учествовао у преговорима заједно са посланицима Ђурађа Балшића, Карла Топије и Блажа Матаранга.⁷ Не види се, додуше из фрагментарног записа, да је Површков посланик играо подређену улогу. Већ само присуство Површковог посланика говори у прилог независности господара Будве. Али то не значи да он није био на страни Балшића. У српско-дубровачком рату (1360—1362) Површко је савезник Републике св. Влаха, којој су пришли Балшићи. Ово пријатељство будвански кастелан је платио главом. Которани су искористили прву прилику да га ликвидирају. Приликом опсаде Будве они су се заувек ослободили немирног кастелана. Крајем новембра 1364. Дубровчани су послали галију да прихвати мајку, жену и сина покојног Површка.⁸ Том приликом заповеднику галије наложено је да изрази саучешће Балши II због двоструке несреће која га је задесила. Брат Ђурађ био му је заробљен а Површко, његов *s e r v i d o r*, убијен. Ово је једини директни податак који говори о зависности кастелана Будве према Балшићима.⁹ Изгледа да им се Површко пред крај живота потпуно приклонио. Притешњен опсадом Которана, који

3 М. Орбин. *Краљевство Словена*, 64.

4 Видети напред, стр. 46 сл. и 65 сл.

5 С. Ђирковић. *Историја Црне Горе II-2*, 7 сл.

6 Исто, 134.

7 *Monumenta Ragusina III*, 257; К. Јиречек *A. sl. Ph.* 19 (1897), 595; *Acta Albaniae II*, 43, № 181.

8 *Monumenta Ragusina IV*, 23—4.

су Оногошким миром и сами били ослобођени опсаде дубровачке флоте, вероватно је морао да потражи помоћ Балшића, чиме је фактички признао њихову власт. Бивши кастелан, користећи повољну политичку климу, осамосталио се као независан заповедник Будве, коју су, то не треба занемарити, са копна штитиле градске зидине, а са мора оружана галија коју је поседовао. У српско-дубровачком рату, насупрот Балшићима који су склопили тајни савез са градом под Светим Срђем, Површко се јавно одметнуо и, на страни Дубровчана, отворено ратовао против Котора. После убиства Површка Будва је, изгледа, мада су је Которани опсели, остала у рукама Балшића, иако су ови од средине 1364. били видно ослабљени. Брат Страцимира и Балше II, свакако најпредузимљивији Балшић и њихов стварни предводник, пао је у ропство Карла Топије, једног од феудалних господара на југоисточној јадранској обали.

Сем области Карла Топије, чије се језгро налазило у околини Драча, шездесетих година XIV века на југоисточној јадранској обали формирало се неколико засебних феудалних покрајина. Деспота Јована Комнина Асена, кога је вероватно као и Војислава Војиновића током 1363. покосила куга, наследно је Александар, свакако деспотов син.¹⁰ Овај великаш, као господар Канине и Валоне, склопио је септембра 1368. уговор о пријатељству са Дубровником, примајући том приликом дубровачко грађанство. Само његов двор окружен војводама, кефалијама, двородржицама, ставиоцима и судијама, дакле, организован по узору на српски, подсећао је на трагове краткотрајне Душанове власти у овој независној покрајини.¹¹ Приморским крајем између река Врега и Девола, северно од Канине и Валоне, управљао је Блаж Матаранго.¹² За разлику од Карла Топије и Александра, „господина“ Канине и Валоне, Блаж Матаранго је од 1365. носио високу титулу севастократора. Али управо ово напредовање у хијерархијској феудалној структури открива његову слабост као феудалног го-

9 Иако Дубровчани изјављују да је Површко Балшићев поданик, ипак наглашавају да је он остао њихов „верни пријатељ и грађанин“, чију породицу не Балшићи него они прихватају. *Monumenta Ragusina* IV, 24; J. Тадић, *Писма и упутства*, 136; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 88; С. Ћирковић, *Коментари и извори*, 328.

10 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 244.

11 *Monumenta Ragusina* III, 264; *Acta Albaniae* II, 44, № 186; 49, № 211; 57, № 249; *Споменици српски*, 11; *Monumenta Serbica*, 178—9; *Законски споменици*, 190.

12 Видети напред, стр. 77 сл.

сподара. Титула севастократора, коју је вероватно добио од цара Симеона, показује да је господар мале приморске области гражио ослонац на страни. И овде је форма прикривала суштину, висока титула недовољну снагу за самосталну и независну политику. Од три феудална господара на југоисточној јадранској обали, двојица, један за другим, у приближно исто време, нестају са историјске позорнице. Севастократор Блаж Матаранго као жив последњи пут се помиње 1367¹³, а Александар 1368. Мада се у изворима јавља после Матаранга. Карло Топија пре избија на површину. Крајем седме деценије XIV века постаје најјачи ако не и једини феудални господар на равници уз југоисточну јадранску обалу. Марта 1368. Карло Топија *p r i n c i p s A l b a n i e* освојио је и Драч.¹⁴ Балшићи су му остали једини противници.

Није могуће тачно одредити међнике, ако су уопште постојали, који су делили њихове области. Ако су река Бојана и Дриваст почетком 60-их година XIV века представљали источну границу Балшића, није вероватно да је то истовремено била северна граница Карла Топије. Тада они нису представљали моћне обласне господаре. Дobar део територија између њихових области још увек се налазио у рукама локалне властеле и приморских градова, мање или више оданих централној власти. Док је река Девол врло вероватно дуже била јужна граница области Карла Топије, северну границу територије, којом је управљао током седме деценије XIV века, треба тражити према местима сукоба између њега и Балшића. А она су се мењала према несталој ратној срећи у скоро непрекидном сукобу ових великаша. Пре се може говорити о сферама повременог утицаја него о сталним границама између ових феудалних господара.

Смрћу хумског кнеза Војислава Војиновића, господари Горње и Доње Зете добили су слободно залеђе те су могли комотније да се посвете освајању приморских градова и продору према југоистоку. Ипак, проширење њихове територије према југу и југоистоку није ишло оним темпом као у периоду до 1363. Дуго у овим правцима нису постигли значајнији успех. Није тачно утврђено од када датирају сукоби између Балшића и Карла Топије, али је вероватно да су имали неке размирице још априла 1363, када су њихови представници заједно са посланицима Блажа Матаранга и кастелана Будве Површка водили преговоре. Почетак

13 *Monumenta Ragusina IV*, 53; *Acta Albaniae II*, 74. № 319.

14 *Acta Albaniae II*, 54, № 239; К. Јиречек. *Историја Срба I*, 244.

њиховог дугогодишњег непријатељства био је срећнији за Карла Топију. Пре новембра 1364. он је заробио Ђурђа Балшића. Ђурђево ропство тешко је погодило Страцимира и Балшу II. Балша II, иако најмлађи, показује више активности од Страцимира. Као да он замењује заробљеног брата који је пре тога био на челу породице Балшића. Ипак њихов положај није био толико угрожен како је у почетку изгледало. Имали су срећу. Њихов главни противник у Српској држави, кнез Војислав Војиновић, умро је претходне године, а Балшићи су добили ослонац у личности Вукашина који је 1365. крунисан за српског краља. Једино им је Карло Топија угрожавао позиције. Све конце дипломатске игре тренутно он је држао. Могао је да уцењује, поставља услове, тражи уступке. Средство његове дипломатске игре постао је угледни заробљеник Ђурађ Балшић кога је, као веома скупог таоца, задржао вероватно две пуне године. Превласт је очито била на његовој страни. Слабост Балшића Карло Топија је свакако искористио да прошири своју територију. Јула 1366. Дубровачка општина упутила је Матију Бодачића да интервенише за со коју су људи Карла Топије још 1364. одузели Груби Менчетићу у Улцињу.¹⁵ Том приликом вођени су завршни разговори о „миру и слози“ између Балшића и Топије. У ствари, преговори су вођени о коначном ослобођењу Ђурђа Балшића, који се тада, први пут после две године, поново јавља у изворима. Посредничку мисију водио је дубровачки поклицар Матија Бодачић, који је требало да завађеним странама изрази несумњиво искрену радост Дубровачке општине због успостављања мира. Али мир, због истовестних аспирација и Балшића и Топије, разуме се, није дуго трајао. И једни и други претендовали су на исту територију. Балшићи су ускоро повратили изгубљене земље, ако не и потисли Карла Топију из северних делова његове области. Због новоуведене царине у Дању, малом епископском месту југоисточно од Скадра, жалили су се Дубровчани преко познатог нам Јаке Менчетића. Посланик Републике св. Влаха нашао је Балшиће у ратном походу на Карла „ниже Широкога Брода у Љешу“, где су му, јануара 1368, браћа издала повељу, којом за дубровачке трговце укидају поменућу царину.¹⁶ Поход против Карла Топије несумњиво је уродио плодом. Од те године Улцињ се сматра за град Балшића. Јуна 1368. браћа су у

15 *Monumenta Ragusina* IV, 32, 35; *Acta Albaniae* II, 46, № 200, 201: 50, № 217: 1. Тадић, *Писма и упутства*, 157.

16 *Monumenta Serbica*, 177.

Дубровник послала свог човека Дмитра Дабретића, Улцињанина, по заложени Страцимиров појас.¹⁷

Слабост Балшића средином шездесетих година XIV века вероватно их је приморала да се одрекну потпуно независне политике. Покушај Дубровчана да преко њих добију формалну потврду од српског цара за острво Млет, које се фактички већ дуже времена налазило у њиховим рукама, могао би се тумачити у том смислу.¹⁸ Подсећамо да су позиције Балшића на српском двору порасле од тренутка када је Ђурђев таст Вукашин постао српски краљ. Прве две године савладарства, видели смо, није дошло до размирица између цара и краља. Међутим, почетак раздора између Уроша и Вукашина био је сигнал Балшићима да се јавно одметну. Они су ионако веома рано, пре него што им је то њихова снага дозвољавала, иступали као независни обласни господари, иако то, бар према територији коју су држали, још нису били.

Њихово јавно одметање почело је сукобом са Котором. Овај град је имао за савезника Војислава Војиновића, а касније његовог синовца Николу Алтомановића. Док је делом хумских земаља управљала Гоислава, Котор је био препуштен милости Балшића. Срећом по Которане, Ђурађ Балшић је дуго времена провео у ропству. Тада је град одахнуо. Штавише, Которани су прешли у напад, покушавајући да заузму Будву. То им, чини се, није пошло за руком иако су, приликом опсаде овог града, убили будванског кастелана Површка. Уместо Површка јавља се војвода Никола Захарија, од 1365. дубровачки грађанин, мада је истовремено у Млечима за господара Будве важио Балша II, а касније и Ђурађ Балшић.¹⁹

Балшићи су опсели Котор непосредно после успостављања мира са Карлом Топијом. Дубровчани, који су августа 1366. опремали посланство Ђурђу, веровали су да се он налази у близини Котора.²⁰ Већ новембра месеца стигао је у Млетке которски посланик са молбом да ови посредују за мир између Котора и његових непријатеља, свакако Балшића, иако се ови не именују у документу.²¹ Непријатељства су настављена следеће године. Фе-

17 Споменници српски, 36; *Повеле и писма I-I*; 105.

18 *Monumenta Ragusina IV*, 54.

19 *Listine IV*, 93; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 21; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 22—3.

20 *Monumenta Ragusina IV*, 54.

21 *Listine IV*, 88; М. Ђешић, *Зета под Балшићима*, 42; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 23.

бруара 1367. Дубровачка општина је донела одлуку да упуту у Котор оружану галију по Млечанина Петра Бадоера. Прецизна инструкција заповедницима галије да се сем Бадоера и његове фамилије, коју ће на копну прихватити један од заповедника галије са четири до пет људи, нико не прими, сведочи о опсадном стању града.²²

Дуготрајна опсада Котора превазилазила је одбрамбену моћ града и исцрпљивала његове економске резерве. Рат који је Котор скоро непрекидно водио током седме деценије XIV века паралисао је привредни живот града. Он је исувише био одсечен од залеђа. Ономогућавање размене и те како се осећало. Град који се у првој половини XIV века у много чему могао мерити са Дубровником изгубио је у темпу свога економског успона, чиме се, практично, нагло повећала разлика у привредној моћи ова два града, некад скоро равноправна трговачка супарника у Српској држави. Међутим, стешњени између градских зидина, Которани се нису предавали. Под влашћу обласног господара њихова судбина би била гора. Стално преливање средстава из залеђа у град — основа на којој су се великим делом развијали средњовјековни градови — не би више остајала у рукама Которана. Док је доба јаке централне власти Бар давао српском владару 100 перпера, Ђурађ Балшић је принудио барску општину да му плаћа 2000 дуката годишње, што значи да су обавезе града повећане за 40 до 50 пута! Слична судбина чекала је опседнути Котор. Велики део трговачких профита свакако би принудним путем прешао у руке обласног господара. То су Которани знали и стога се нису предавали. Стешњени између градских зидина нису клонули духом. На свим странама тражили су излаз. Показали су дипломатску вештину и упорност достојну Дубровчана. Настојали су за свој положај да заинтересују све политичке силе, било домаће било стране. И успели су. Чак је и папа интервенисао за њих. Новембра 1367. Урбан V писао је многим градовима на Јадранском мору да помогну Котору који је био угрожен од „херетика и шизматика Албаније и Рашке“.²³ Папа је интервенисао чак и онда када су Балшићи прешли у католичанство. По мишљењу Јосипа Ђелчића, Балшићи су напустили православље како би умањили ефикасност которске дипломатске мисије у Риму и истовремено придобили като-

22 *Monumenta Ragusina IV*, 84; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 23.

23 *Codex diplomaticus XIV*, 103—4.

лично арбанашко племство окупљено око Карла Топије. Изражавајући своју радост што су браћа Балшићи, „жупани Зете“, дошли под окриље католичке цркве, папа у исти мах прекореваше Ђурђа због његовог напада на Котор.²⁴ Посебним писмом папа је позвао Венецију да помогне граду у Боки. Република св. Марка и без тога је имала разлога да се стави на страну Котора, иако су Балшићи били њени грађани. „Посредујући за мир сматрали су да Котор треба заштитити, јер би иначе потчињавањем града власти Балшића сав трговачки промет био пренет у Дубровник. Очигледно су Венецијанци држали да би власт Балшића била погубна по нормалне привредне функције града.“²⁵

На политику Балшића Република св. Марка могла је да утиче. За држање оружане флоте, која је Балшићима била неопходна за даља освајања, посебно приморских градова, тражио се пристанак Венеције. Мада су задарским миром 1358. изгубили многе градове на јадранској обали, Млечани су и у овом периоду Јадранско море сматрали за своје језеро. Тако су се и понашали. Помно су контролисали појаву сваке нове галије, спречавајући у заметку развитак неке нове поморске снаге која би могла да угрози њихов неприкосновени примат на мору.²⁶

Наравно, Млечани нису грубо спречавали Балшиће, настојећи да због трговачких и политичких интереса задрже пријатељски однос са својим грађанима. У ствари, Ђурађ Балшић се тужио Млечанима после њиховог наређења поморском капетану да се, ради неке раније штете нанете млетачким трговцима, спале барке кастелана Будве, а истовремено му се забрањује држање наоружаних бродова.²⁷ Млечани су се изговарали Ђурђу, „господару Зете и кастелану Будве“, да имају уговор са српским царем, па им је претходно потребна царева писмена сагласност, услов који он тада — то се у Венецији знало — није могао да испуни, јер им је Урош писао да је Ђурађ његов одметник. На основу овог податка тешко би се могло закључити да је због опасности од Лудвига I Анжујског, „у тај мах“, дошло до зближења између Републике св. Марка и Српске државе, како сматра Милена Гецић²⁸, јер се очигледно ради о вешто изабраном дипломатском изговору. Дода-

24 A. Theiner, *Monumenta Slav.* I, 259—61, 277, 288, 292; *Acta Albaniae* II, 55, № 242.

25 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 23—4.

26 G. Gelcich, *Lu Zedda*, 70.

27 *Listine* IV, 92.

28 М. Гецић, *Зема под Балшићима*, 43.

јемо да располажемо подацима да је угарски краљ, новембра 1368, продро дубоко на Балканско полуострво и свакако угрозио северне и источне делове Српске државе.²⁹ После неколико месеци само, пошто је и Ђурђу Балшићу из Венеције стигао негативан одговор, уследио је Лудвигов продор до Сокобање. Ови подаци, које Милена Гецић не наводи иду у прилог њеном мишљењу. Али сматрамо да је ова коинциденција случајна. Не верујемо да је до поменутог зближења дошло баш тада, али је сасвим могуће да је неки уговор између Српске државе и Млетака склопљен раније, свакако пре 1368, док Урошево царство није захватило такво расуло, и док он још није био само формално суверен. Ђурађ Балшић је, наравно, и без млетачке дозволе градио и оружао флоту у Будви, Бару и Улцињу. Млечани су опомињали ове градове и претили уништењем бродова. Марта 1369. поморски капетан доbio је упутство да са људима, које по други пут ухвати на оружаним бродовима Балшића, поступи као са гусарима.³⁰ Не би се рекло да се у овом случају ишло даље од претњи. Изгледа да се Република св. Марка ипак морала помирити са чињеницом да Ђурађ поседује флоту. Она је ометала њену изградњу, опомињала, претила, али неке озбиљније акције није предузимала. Средином 1369. Венеција је дозволила Ђурђу да држи оружане бродове, али под условом да их користи само против својих непријатеља.³¹ С друге стране, због интереса својих трговаца, Млетачка Република није желела да Котор пређе у руке Балшића. Подстицани од папе, цара Уроша и, наравно, самих Которана, Млечани су пристали да преузму улогу посредника.³² До мира је дошло крајем 1369. или, вероватније, у пролеће 1370. При склапању мира пресудну улогу ипак нису одиграли моћни спољни фактори. Сумњамо да би само под њиховим притиском Балшићи дигли опсаду. Положај Котора изменила је нова политичка констелација снага у Српској држави. Победом над Гоиславом, нови сусед града у Боки постао је жупан Никола Алтомановић, који је, видели смо, у свему следио политику свога стрица Војислава Војиновића. Котор је добио савезника а Балшићи, наравно, противника. Приликом склапања мира Которани су се обавезали Ђурђу Балшићу да неће

29 G. Nagy, *Grof Szatmar család, Oklevéltára*, Budapest 1887, 354–5; L. Thalloczy, *Nagy Lajos és a Bulgar hárság*, Szazadok 34 (1900) 589–90.

30 *Listine IV*, 94.

31 Непријатељс Ђурђа Балшића, који том приликом нису именовани, треба тражити између Карла Топије и града Котора. *Listine IV*, 95.

32 *Listine IV*, 95–6.

достављати оружје свом пријатељу жупану Николи, али су то, према жалби Дубровчана од маја 1371, наставили.³³

Услед недостатака извора тешко је прецизно реконструисати даљи ток догађаја. Током 1370. или почетком 1371. Котор је признао угарску власт. Овај потез Которана, ма колико неочекиван, није необјашњив. Изгледа да су тренутну слабост Николе Алтомановића, који је, као што смо показали, вероватно претрпео пораз од Мрњавчевића, искористили Балшићи и поново угрозили Котор. Скоро десетогодишњим ратовањем исцрпљени град тада је једини излаз видео у прихватању туђинске заштите. „Није познато у каквим је околностима ствар изведена, али је вероватно — сматра Сима Ђирковић — да су посредовали Дубровчани или чак Никола Алтомановић који је имао јаке везе са Угарском, а у исто време био и пријатељ Котора.“³⁴

Не верујемо да се которска општина на ово лако одлучила. Иступајући из државне заједнице у којој су имали привилегије, она је била свесна да ће их изгубити. Додуше и у претходној деценији трговина Которана са залеђем била је, с времена на време, у доба опсаде веома смањена или скоро потпуно онемогућена. Међутим, преласком под туђинску власт, бар што се тиче привредног живота града, није се много шта променило у поређењу са стањем из доба борби против Дубровника и Балшића. Истина, градско становништво добило је заштиту, али залеђе од кога је зависно њихов економски развитак, од кога су у крајњој линији живели, остао је у рукама српских обласних господара. Од овог времена которски трговци третирани су у залеђу исто као и Дубровчани, те им, разуме се, више нису могли конкурисати. Преласком под туђинску заштиту, која се, уосталом, ускоро показала недовољна, Котор је потписао себи пресуду. Био је то крај његовог привредног успона.

Мора се нагласити да је Котор признао власт Лудвига I тек пошто је цар Урош у потпуности онемогућен. Он је признавао цареву власт све док је сопственим снагама могао да одолева на-

33 Et in ultima nostra ambassata pro isporum concordia ad dictos dominos transmissa coram dicto ambasiatore nostro nobili dicti Catharenses promiserunt Georgio de Balsa, eorum inimico, non dare arma Nicolao cuppano, sou inimico, et certa alia pacta observare. Et postmodum dicti Catharenses fecerunt emi arma ab uno concive in magna quantitate Veneciis, et in Marchia. et Lombardia. et transmitti cuppano predicto, et inceperunt infringere illud quod promiserant domino Georgio supradicto. J. Тадић. *Писма и упутства*, 222; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 26.

34 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II-2*, 28.

паду. С друге стране, није случајно Урошево заузимање за град у Боки. Већ по традицији многи Которани добивали су истакнуте положаје на српском двору. Посебно за време Душана. И цар Урош остао им је наклоњен. Двојици которских племића, Трипуну Михаиловом Бући, сину Душановог протовестијара,³⁵ и Паску Баринчелу Биволичину, Урош је 1357. даровао острво Мљет, што је изазвало оправдану бојазан Дубровника који је, нема сумње, нашао начин да се даровница српског цара не реализује. Претпоставља се да је Јован Стехат, Урошев протовестијар средњом седме деценије XIV века, родом Которанин. Нешто касније у служби српског цара налазимо Георгија Стехата, свакако Јовановог рођака.³⁶ Приликом склапања Оногошког мира, посебном тачком уговора заштићен је царев град Котор. Како дубровачким тако је и которским трговцима одговарала централна власт и јединствена држава. Зато су се држали Уроша. Цар је са своје стране учинио све за град који му је, ако не до краја живота, а оно сигурно до краја његове власти, па и после тога, остао веран. А практично Урош сам није могао да учини ништа. Пошто је у Српској држави у потпуности изгубио ауторитет, залагао се за свој град на страни. Најпре је писао а затим 1369. слао свога посланика у Венецију са молбом да ова интервенише за његов град, коме он није могао помоћи. Наравно да су га на овај потез навели сами Которани, који су осетили да им је Венеција, из одређених разлога, наклоњена, али цар без угледа у својој држави није био дорастао да увиди колико га његови последњи политички потези компромитују на страни.

Которски догађаји потврђују вести Мавра Орбина о распореду феудалних снага из доба коалиције против Мрњавчевића, о којој је било речи у претходном поглављу. На страни Котора, кога су угрожавали Балшићи, налазили су се цар Урош и жупан Никола Алтомановић који су, према Орбину, заједно са кнезом Лазаром сачињавали коалицију. На случају Котора назиру се и односи између Балшића и Мрњавчевића. Судбина овог града као да не интересује Вукашина, иако је он од 1365. српски краљ. Он га је, као да је између њих постојао договор о сфери утицаја, препустио својим рођацима Балшићима, тим пре што је Котор активно помагао Николу Алтомановића, непријатеља и Мрњавчевића и Балшића. У сваком случају, области ових феудалних господара шири-

35 И. Манкен. *Дубровачки патрицијат*, 165.

36 *Зборник К. Јиречка* I, 367—72.

ле су се у различитим правцима. Претензије Балшића биле су окренуте према југу и југоистоку, а Вукашинове према северу. Насупрот Карлу Топији, Мрњавчевићи нису стајали Балшићима на путу. То објашњава њихове пријатељске везе. Иначе маричку катастрофу Балшићи су као и други обласни господари искористили да приграбе део територије Мрњавчевића, иако су Вукашинови синови остали у животу. Штавише, Ђурађ Балшић је отерао своју жену Оливеру, кћер погинулог Вукашина. Добри односи између Балшића и Мрњавчевића могу се пратити још из доба када Вукашин није носио краљевску титулу. Упознати са њиховим пријатељским, односно родбинским везама, Дубровчани су им почетком 1364. истовремено упутили посланство због прекида трговине преко Зете.³⁷ Ипак, очигледно политички брак између Ђурађа и Оливере није донео чврсти породични савез између ових обласних господара. Балшићи су иступали самовољно не обазирјући се на Ђурађевог таста а камоли на компромитованог цара. Само средином седме деценије, када су очигледно преживљавали кризу, приближили су се српском двору. Септембра 1366, дакле, непосредно пошто су Страцимир и Балша II откупили брата, у добро обавештеном Дубровнику се сматрало да би Ђурађ могао да интервенише на српском двору око уступања Мљета Републици. Касније, нарочито после потискивања Карла Топије, Балшићи воде потпуно независну политику. Према аутору *Краљевства Словена*, нису се мешали у сукоб рашке властеле и Мрњавчевића, али су га искористили за проширење своје области. Они су се прикључили Мрњавчевићима тек онда када су и сами били угрожени од Николе Алтомановића. Тако је, не много после слома првог, створен други савез у Српској држави. Овог пута против Николе Алтомановића, који се, свакако уз подршку са стране, преко ноћи опоравио. Нема сумње да је жупан располагао са завидном војном снагом, јер су се против њега удружиле две моћне куће — Мрњавчевићи и Балшићи. Новом савезу не баш тако наивно, али с правом, придружили су се Дубровчани. Од јесени 1370. на њихову територију упали су људи Николе Алтомановића, пошто је Дубровачка општина одбила да му исплати шест хиљада дуката које је жупан тражио наводно на име светодмитарског дохотка. Чете које је предводио жупанов заставник Радић Дубравчић немилосрдно су пустошиле незаштитену територију изван градских зидина. Многи

37 Видети напред, стр. 99.

Дубровчани били су заробљени. Злостављањем од њих је изнуђено четири хиљаде дуката, док је штета од ратних пустошења, према процени Дубровчана, износила 30.000 дуката. Узалуд је Општина са детаљним жалбама упућивала своје поклисаре угарском краљу Лудвигу I. На угарском двору жупана је штитио мачвански бан Никола Горјански Старији, по речима Дубровчана *grandissi-*

mo amigo de supran Nicola.³⁸ Штавише, непријатељства су се проширила и на мору. Угрожене Дубровчане нису спасле њихове учестале, али некорисне жалбе угарском краљу и мачванском бану, већ непријатељи Николе Алтомановића у подељеној Српској држави. Осетивши опасност од Мрђавчевића и Балшића, жупан Никола, коме је у међувремену Лазар Хребељановић заузео Рудник, почео је да попушта. Обрад Зорка, његов кефалија у Конавлима, маја 1371. преговарао је са Дубровчанима у име жупана.³⁹ Али Општини се тренутно очигледно није журило. До споразума није дошло јер су Дубровчани пришли савезу, који се припремао за коначан обрачун са неподесним суседом.

Раније смо напоменули да није јасно да ли је ова акција значила припрему за почетак или за наставак сукоба са Николом Алтомановићем. Дубровчани су се, априла 1371, дакле пре почетка непосредних припрема за рат, свакако мало претерујући жалили због застоја својих послова у Српској држави.⁴⁰ Зато су молили краља да им од папе испослује дозволу трговине са неверницима у Сирији. Биланс дубровачких пословних људи свакако се није сводио за неколико последњих месеци већ за неколико последњих година.

Почетком јуна 1371. српски краљ се очекивао на путу од Скопља за Призрен, а нешто касније, са сином Марком утаборно се под Скадром, одакле су, заједно са Ђурђем Балшићем, намеравали да крену према Оногшту на жупана Николу. Као чланови коалиције против Николе Алтомановића требало је да Дубровчани својом флотом пребаце трупе. Они свакако нису били вољни да директно учествују у ратним операцијама, али су се понудили да штите прелаз, спремни, у случају потребе да превезу војску са „Николиног на Ђурђев терен“.⁴¹ Ова предострожност Дубровчана илуструје снагу Николе Алтомановића који се никада раније није налазио пред већим искушењем. Босански бан Твртко, са којим је Никола Алтомановић до пре годину дана био у сукобу, и кнез Лазар, који му је одузео Рудник, свакако су благонаклоно гледали на намере Мрђавчевића и Балшића. Спас за жупана неочекивано је дошао са истока. Турци су угрозили област деспота Угљеше те

38 Односе између Дубровчана и Николе Алтомановића детаљно излаже К. Јиречек (*Зборник К. Јиречека I*, сл. 369) и М. Динић, (*О Николи Алтомановићу*, 16 сл.).

39 Ј. Тадић, *Писма и унутршња*, 225—6, № 215.

40 Исто. 214. № 207.

41 Исто. 231—2, № 221.

Златни печат са повеља цара Душана и цара Уроша

Лик. св. Стефана на аверсу печата цара Душана и цара Уроша

је српски краљ похитао да помогне брату. Тако је, још у току припрема, пропао и други савез српских великаша.

*

Када су Турци угрозили југоисточну Македонију, територија којом је управљао деспот Јован Угљеша била је управно најорганизованија област Српског Царства, прецизније, најорганизованија српска феудална држава.

„Историја Серске државе оповргава мишљење да је на територији Српског Царства, после смрти његовог оснивача, сауда завадало расуло и да је све ишло само низбрдо. Посматрајући прилике у Серској области, видимо да ова удеоа држава, напротив, временом јача. Пораст снага испољава се не само у ширењу границе него и у процесу поступног унутрашњег сређивања. Наставља се развитак започет у оквиру Душановог царства, али се државна организација поступно даље изграђује, стварају се нове институције, и извесне тенденције које су се наговештавале, добијају под Угљешином владом јаснијег и одређенијег израза.“⁴²

У ствари, Угљеша је наследио Серску област са потпуно изграђеним управним системом. Структура државне организације била је довршена још за време власти царице Јелене-Јелисавете. Иако снажна личност, са изразитим политичким амбицијама, Угљеша, преузимајући власт од старе царице, није ништа мењао у структури државне организације. С обзиром на његову кратку владавину није имао времена, а ни преке потребе. Уосталом, он је пре доласка на чело Серске државе и сам учествовао у доградњи система управе у Серу. С друге стране, био је довољно реалан да осети да би било каква већа реформа била нецелисходна. То није радила царица Јелена, па ни Душан. Освајач Серске области, чији се допринос управном систему Српске државе највише огледа кроз његов Законик, допуњен баш у Серу, ни сам није, бар у „грчким земљама“ Царства, иступао као реформатор. Наслеђују се већ уходане установе византијског административног система. Када се Серска област почела осамостаљивати, царица Јелена је уводила нове, али византијске установе које пре тога нису постојале у Серу. Следећи пример Цариграда Душанова удовица је установила Сенат и васељенске судије.⁴³ Али ако Угљеша није ме-

42 Г. Острогорски, *Серска област*, 80.

43 *Actes d'Esphigmenou*, № 18, 5 и 99; *Actes de Chilandur*, № 151, 54 и 144; Г. Острогорски, *Серска област*, 87 сл. и 91 сл.

њао устаљене византијске институције, он је више него његови претходници мењао људе у оквиру ових институција. Доводио је своје приврженике, пре свега Србе. Суд Серске митрополије проширио је свесно одабраним представницима светогорских манастира. Њима је указивао поверење и у свом личном, серском владарском суду. Када се расправљао спор између Зографског манастира и епископа Јерисоа Давида, суђењу су присуствовали насупрот тројици Хиландараца само по један представник три грчка светогорска манастира Ватопеда, Ксенофонта и Каракале. На овој расправи учествовали су још јеромонах Дамјан, као представник Карејске лавре⁴⁴, монах Теодосије, Србин, Угљешина поверљива личност из манастира Ватопеда — *Θεοδοσιος βατοπεδῆσι* — како се три године раније на једном акту потписао, и монах Григорије Опареша, чије презиме одаје његову словенску етничку припадност, а који је и сам могао бити Србин.⁴⁵ Додамо ли да је поред „других не малобројних и часних монаха и властеле царства ми“, чија се имена не наводе, суђењу присуствовао охридски архиепископ Григорије и, природно, најугледнија личност светогорски прот. Србин Сава, онда је јасно какав је избор вршио деспот.⁴⁶ Три године раније, новембра 1366, приликом спора између великог примикирија Исариса и хиландарских монаха, у судски колегиј, коме је поверено даље вођење процеса, деспот је поред митрополита и других световних и црквених великодостојника именовао и четири представника светогорских манастира од којих су тројица били Срби, а само један Грк.⁴⁷

Поверење које су уживали представници светогорских манастира последица су великог српског утицаја на Светој Гори, посебно у периоду кратке али чврсте власти деспота Јована Угљеше. Под српском влашћу нагло се повећава богатство па свакако и углед Хиландара, а природно повећава се и број, и утицај српских калуђера у осталим светогорским манастирима. Освајањем источне Македоније и, као што смо видели, целе Халкидике, Света Гора па и велики део поседа светогорских манастира нашао се под српском влашћу. Само по себи се разуме да се променио

44 Г. Острогорски, *Серска област*, 116.

45 Ст. Новаковић, који је имао у рукама изгубљени *Споменик 44*, издајући регест повеље манастира Св. Ђорђа код Скопља, пише да су на овој исправи „по краљевим наредбама, радили студенички архимандрит Сава, Никола Опареша и краљевски ђак Дабича.“ *Законски споменици*, 608.

46 *Грчке повеље*, 36; Г. Острогорски, *Серска област*, 116.

47 *Actes de Chilandar*, 151, 52; Г. Острогорски, *Серска област*, 115—16.

положај монаха Срба. Они добивају истакнуте положаје у светогорској управи, па чак долазе на чело протата — централног савета светогорских манастира. Манастиром Св. Пантелејмона, или руским манастиром, дуго је управљао талентовани српски књижевник и преводилац Исаија.⁴⁸ Српски калуђери заснивали су свој утицај на Светој Гори не само политичком подршком српске власти већ и штедрим даривањима српских владара и великог броја великаша. И поред турских напада, па и разарања, за многе светогорске манастире под српском влашћу наступио је период процвата. Без намере да набрајамо све даровнице већ оне ближе добу владавине деспота Угљеше и даривања самог деспота, напомињемо да су српска властела, Герасим Радоња, брат Вука Бранковића и браћа Багаш, Антоније-Арсеније и Никола Балдовин, после 1360, обновили запустели манастир светог Павла. Моћни деспот Угљеша био је дародавац Ватопеда, Кутлумуша, Хиландара, али по свој прилици не само ових манастира. Само Ватопед, у коме је монашку ризу носио Србин Теодосије, деспотова десна рука, да не кажемо лични пријатељ, Угљеша је даривао више пута. Сем права на риболов, веома уносан посао, деспот је поменутом манастиру обезбедио редован годишњи приход са Пору језера.⁴⁹ Ватопеду је, изгледа, даровао и манастир Спилеотисе у околини Мелника.⁵⁰ У Ватопеду је подигао и своју задужбину црквицу Св. Бесребреника.⁵¹ Према једном препису из 1622/23, по свој прилици оригиналне повеље, серски деспот је обновио и манастир Симопетру.⁵² Није чудо што је Света Гора представљала ослонац Угљешине власти.

Свесним одабирањем присталица Угљеша није било тешко да наметне своју снажну личност у установама не само световног него и црквеног карактера. Сам је председавао суду Серске митрополије и тако ускратио права која је имао и дужност коју је раније, природно, обављао серски митрополит. Под деспотовом посредном или непосредном контролом обавља се целокупни поступак, а наравно да коначно решење зависи од њега.

48 В. Мошин, *Житие старца Исаии*, 125, 167; Г. Острогорски, *Серска област*, 113.

49 *Грчке повеље* № 37, 38.

50 V. Laurent, *Un acte grec inédit du despot serbe Constantin Dragas*, *Revue des études Byzantines*, 5 (1947) 174.

51 В. Ђурић, *Фреске црквице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа*, *Зборник РВИ* 7 (1961) 125 сл.

52 Г. Острогорски, *Серска област*, 112, нап. 35.

Суд Серске митрополије у ствари и није функционисао као изразито црквени орган. Није само у питању одлучујућа улога деспота Угљеше. У раду суда Серске митрополије учествују световна лица, те је он за разлику од чисто црквеног — суда светогорског протата, искључиво састављеног од представника светогорских манастира — мешовити суд. Практично, мешовити суд Серске митрополије био је врховни суд Серске државе или деспотов суд, орган његове власти и воље.

Напоменули смо да је Угљеша задржао васељенске судије и сенат, који је окупљао великодостојнике Серске државе, али нема података који потврђују њихову делатност као посебних органа управе. У сваком случају њихова улога није била ни значајна ни одлучујућа. Изгледа да се делатност васељенских судија и сенатора, можда по вољи деспота, исцрпљивала у мешовитом суду Серске митрополије.

Истакнуту функцију имао је кефалија престонице. Карактеристично је да су то у почетку Грци, који се прилично често смењују на овом важном положају, да би касније добили високе титуле, које нису значиле и истакнуте функције. Дуку Нестонга, кефалију Сера у доба цара Душана, срећемо касније са титулом великог папије, а Димитрије Комнин Евдемонојоан постаје васељенски судија. Претпоставља се да је васељенски судија Орест раније обављао дужност серског кефалије. Најкасније од августа 1365. ова функција поверена је Србину Радославу Торнику, врло вероватно брату челника Милоша и Ђурђа Повића, логотета цара Душана.⁵³ Више је него вероватна хипотеза Георгија Острогорског који сматра „да су руководеће функције у дружавној управи најрадије повераване представницима српске властеле, да ова тенденција временом јача и постаје у Серској држави још изразитија, док грчки архонти и даље заузимају високе, али најчешће почасне дворске положаје“.⁵⁴

Остаје отворено питање да ли је управни апарат у свим деловима Серске државе истоветан? Да ли се разликовао провинцијски апарат у западним покрајинама Угљешине области, које су дуже биле у саставу Српске државе од централних и источних крајева од којих је неке тек деспот прикључио Серској држави? Далеко је више података о двору и централним установама, а је-

53 Г. Острогорски, *Серска област*, 92—3; К. Јирчек, *Историја Срба I*, 245, нап. 45; А. Соловјев, *Судије и суд*, 157.

54 Г. Острогорски, *Серска област*, 101.

два се шта назире о провинцијској, локалној управи. Зна се да су се на челу већине градова Серске државе налазиле кефалије, чак и у Јерисоу, мада је Душан општом хрисовуљом од новембра 1345. овај град, предао на управу светогорским манастирима. У надлежности кефалије, као представника централне власти, а онда облачних господара, налазио се не само град већ и његова околина, отприлике као територија једне мање жупе. Уколико у свим покрајинама Угљешине државе није било кефалија, њихову дужност вршили су жупани (κεφαλαιοὶ καὶ ἑποῖτες ζωολάντοι). Остаје нејасно и војно уређење у Серској држави. Деспотовом војводи Жутку, који се помиње почетком 1366, губи се сваки траг.

Разумљиво је што је деспот Јован Угљеша за сараднике бирао своје приврженике, али чешће Србе него Грке. На то га је наводила етничка структура његове државе. Серска област формирала се из „грчких земаља“ Српског Царства. Велики део деспотове територије налазио се тек две деценије под српском влашћу, а крај између христопољских кланаца и Пору језера сам је освојио. Серска област, раније део етнички разнородног Византијског Царства, и сама је била етнички разнородна. Али претежни део становништва сачињавали су Грци и Словени. Однос између ове две етничке групе није исти у градовима и селима. Градове, посебно веће, углавном је настањивало грчко становништво, а остале етничке групе, међу којима је словенска несумњиво најбројнија, биле су изложене процесу хеленизације. Ни за српско становништво, етнички мање хетерогено него градско, није могуће утврдити тачан омер словенског и грчког елемента. Грчки елемент по селима сигурно није имао превагу као у градовима. У документарној грађи, по речима професора Острогорског, пада у очи велики број изразито словенских имена, и личних и породичних, а још више него словенска лична имена, безбројни словенски месни називи.⁵⁵ Савремени документи садрже далеко већи број грчких имена, али то не значи да су сви они који носе грчка хришћанска имена Грци, јер грчка нехришћанска имена не постоје. Предмет нашег истраживања није становништво. Овом приликом само износимо у најопштијим цртама резултате проф. Георгија Острогорског да би се добио бољи увид у деспотову политику, да би се разјаснили неки његови политички потези, али овде наводимо и један многоструко инструктиван пример. Кондо-

⁵⁵ Исто. 44, 52.

грицу, хиландарско село у источном делу Халкидике, настањивало је пет породица са укупно 27 чланова. Само „Грдан син Парцелев“ носи словенско, а сви остали грчка имена. Пошто ових пет породица у ствари чине једну ширу породицу, јер су у сродству, једно једино словенско име показује порекло осталих настањеника села Кондогрице. Колико год је овај податак методски занимљив за откривање словенског елемента који се скрио иза грчких имена, толико он упућује на закључак о непрекидној и то видној хеленизацији словенског становништва.⁵⁶ „Ономастички подаци — закључује професор Георгије Острогорски — показали су да је у XIV веку словенско становништво било врло многобројно у источној Македонији. Из личних имена види се уз то да је словенски живаљ био нарочито јако заступљен у серско-струмској области, а осетно слабије на Халкидици, али да су разлике у том погледу постојале не само између појединих крајева већ и између појединих села. Кроз топониме те разлике се мање осећају, али у основним линијама топонимастика грађа поткрепује резултате које даје проучавање личних имена.“⁵⁷

Деспоту Јовану Угљешин били су потребни поверљиви сарадници и због специфичног положаја Серске области као доскорашњег саставног дела Византијског Царства. У „грчким земљама“ Српске државе нова српска власт није само прихватила старе византијске институције, него и није могла за релативно кратко време да прекине све везе ових области, посебно Свете Горе, са Цариградом, а камоли да код грчких достојанственика који су прихватили српску власт потисне схватање о једном, универзалном царству и једном васељенском цару. Иако су се цела Халкидика, а, сем Солуна, и цела југоисточна Македонија, па чак и део Тракије, налазили у оквиру Серске државе, ипак је деоседа светогорских манастира остао на византијској територији. Тиме се компликовао положај ових манастира, али и српских владара који су управљали Светом Гором. Светогорски манастири траже и добијају повеље византијског цара и у време српске власти, када су, како смо видели, не само од српских владара него и од српских великаша заиста штедро даривани. За повластице и поседе које су добили од српских владара или великаша и које се, наравно, налазе под српском влашћу, они траже потврду од византијских царева! Ако би се ова противречност могла тумачити жељом

⁵⁶ В. Мошин, *Акти*, 91, 212; Г. Острогорски, *Серска област*, 49.

⁵⁷ Г. Острогорски, *Серска област*, 56.

Светогораца да, у случају рестаурације византијске власти, осигурају нове поседе, следује изненађење које заиста збуњује: и српски владари упућују молбе византијском цару да својом хрисовулом потврди њихова даривања. Немоћном Јовану V Палеологу обраћао се не само деспот Угљеша него раније и цар Душан! „Моћ вековних традиција опчињава и њих“, објашњава Георгије Острогорски који је у два наврата анализовао веома сложене а често и противречне односе у грчким земљама Српског Царства.⁵⁸

Јефимијина тужбалица за сином — диптих из Хиландара

58 Г. Острогорски, *Радоливо*, ЗРВИ 7 (1961) 78 сл., *Серска област*, 119 сл.

Али посебан, специфичан положај светогорских манастира није карактеристичан само за период српске власти над Агосом.

И други поданици Серске државе одржавали су често контакте са Византијским Царством. Да би довршио спор између манастира Зографа и епископа Јерисоа, Угљеша је поверио своме дворанину Никити Педијасиму, иначе Грку, да испита сведоке који су се налазили у Солуну. Пошто су сведоци дали изјаву пред судом Солунске митрополије, а деспотов дворанин се вратио са но-

вим аргументима, процес је завршен у Серу. Угљешин престонички суд доделио је спорно земљиште Зографу.⁵⁹ Још замршеније правно стање — које је, чини се, савременицима изгледало једноставније него данас — открива нам спор између великог доместика Србије, Алексија Раула из Зихне, поданика серских обласних господара, и паниперсевича Калотета, поданика византијског цара. Спор у који је био умешан и светогорски манастир Ватопед започет је пред царицом Јеленом. Суђење је настављено пред светогорским протатом и, најзад, завршено пред васељенским судијом Ромеја, Дермокаитом. У судском акту који је 1366. Дермокаит потписао као „слуга моћног и светог нашег владара и цара“, серској владарки даје се епитет „преузвишене Деспине Србије“, док је њен поданик Алексије Раул $\delta \mu \epsilon \upsilon \alpha \varsigma \delta \omicron \mu \epsilon \tau \omicron \tau \iota \chi \omicron \varsigma \epsilon \epsilon \rho \beta \iota \alpha \varsigma$.⁶⁰ За византијског васељенског судију Серска држава једноставно је Србија, док чиновници Серске државе Византију незванично и присно бележе као „Царство“. Стереотипни језик административних аката открива још приснију везу ове две државе. „Царству“ се иначе супротставља „Политија“ — Серска држава.

На основу сачуваних савремених докумената на први поглед стиче се утисак да је Серска држава имала свестраније и дубље везе са Византијским Царством него са осталим деловима Српске државе. Међутим, иако се због недостатака извора веома мало зна о везама Угљешине државе са облашћу његовог брата Вукашина, ипак маричка битка недвосмислено показује које су везе биле чвршће и стварно дубље. Титула автократора-самодршца, коју деспот присваја, у грчкој средини више је наглашавала независност Угљеше према Цариграду, него према брату Вукашину, српском краљу. На изглед сувише замршени и противречни односи Серске државе и Византијског Царства, под чврстом влашћу самосвесног деспота, савременицима су изгледали и практично су били много једноставнији. Многоструке и тако рећи свакодневне везе ове две државе више су правне него политичке природе. Никад нису претиле да се претворе у, по Угљешину државу, опасне политичке везе. Над Серском државом надвила се сенка византијске црквено-државне идеологије, али не и било каква опасност од власти слабог Јована V Палеолога, која се једва осећала и у његовој држави. Византијско Царство тада се састојало од Цариграда са околином, области браће Палеолога, Солуна са непосредном

⁵⁹ *Грчке повеље*, 269, № 36.

⁶⁰ В. Мошин, *Акти*, 155—63.

околином и Мореје — дакле, од четири не само географски одвојена дела. Штавише, мало је вероватно да се Угљешина држава граничила са централним, цариградским делом остатака некада моћног Византијског Царства. Упадом у Волерон и заузећем Ку-мучине-Ћумулчине, Турци су, изгледа, пресекли ову везу. Серска држава нашла се на Солун са околином и област браће Палеолога која је, поред острва Тасоса, захватала и три града на Пиеријској обали: Хрисопољ, Анакторопољ и Христовопољ.

Управо опасност од Турака зближавала је Серску државу и остатке Византијског Царства. Ове две државе биле су најугроженије и стога упућене једна на другу. Интересантно је да је деспот Јован Угљеша био спреман на концесије да би дошло до заједничке акције против „безбожних Агарена“. Додуше, сами Византинци су још за владе царице Јелене-Јелисавете повели преговоре. Видели смо да је током 1364. у Сер стигло посланство на челу са васељенским патријархом Калистом. Јован Кантакузин истиче да је цариградско посланство упућено да преговара о заједничкој борби против Турака. Наравно да је пре евентуалног склапања савеза требало изгладити несугласице, пре свега црквени раскол проузрокован анатемисањем српског патријарха и цара. Цариградска патријаршија није реаговала непосредно после уздицања српске архиепископије на степен патријаршије и проглашења царства, иако се овај чин, природно, косио са убеђењем о универзалности Византијског Царства. Данилов настављач нас обавештава да је одлучење извршио Калист, који се у два наврата (1350—1353. и 1355—1364) налазио на престолу цариградске патријаршије. Више је него вероватна претпоставка Георгија Острогорског који сматра да је до одлучења дошло непосредно пошто је Калист први пут заузео столицу васељенског патријарха, у време када су две државе ратовале. Анатема цариградског патријарха требало је да пружи подршку успешном Кантакузиновом продору, који је, с јесени 1350, док се цар Душан налазио у Хуму, заузео Бер и Воден. Чињеница да је до раскола дошло више година после проглашења Српског Царства и патријаршије, открива његову политичку позадину, тим пре што Цариград није тако реаговао на раније узурпације царских титула од стране „варварских владара“. Кантакузинова акција убрзо је осујећена јер су Срби повратили изгубљене територије, али анатема, чија је суштина више политичке него црквено-канонске природе, није остала без последица. Расцеп је тешко пао српским црквеним круговима оптерећеним

византијском идеологијом. Свакако под њиховим притиском тражио се излаз. Данилов настављач сам под мором раскола, нимало увиђено, додуше много касније, износи суштину анатеме. Цар Душан, „муж велики и силан . . . узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства, зажелевши царско достојанство, венча се на царство. И после овога остави од прародитеља и светог Саве предано му архиепископство од патријарха цариградскога, постави себи насиљем патријарха Јоаникија. Затим са саветом овога одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области, и настаде не мала беда. А тадањи патријарх царствујућег града васељенски кир Калист, посла и одлучи цара са патријархом и његове архиепископе. Када је ово било, покаја се цар, и заиска разрешење за ово зло, и није могао наћи ради достојанства и градова. И после овога разреши се од овога живота и предаде се гробу, оставивши ову злобу непогребену“.⁶¹ Веома смањеном Византијском Царству много је теже пао губитак градова и територија него узурпација царске титуле и неканонско, насилно проглашење српске патријаршије. Други извори потврђују вест Даниловог настављача о протеривању грчких црквених великодостојника који су заменили српски митрополити. После учвршћења српске власти у освојеним византијским територијама, постало је јасно да анатема није помогла нити помаже само пустој жељи Цариграда да поврати изгубљене области. Раскол је, према томе, за сређивање политичких прилика између Српске и Византијске државе постао баласт. Зато је и једна и друга страна настојала да изглади сукоб. Покушај цара Душана да добије разрешење није уродио плодом због узурпираних достојанстава и окупираних градова и територија — *сана ради и градов* — како каже Данилов настављач. Од стране Византије обновљени преговори, видели смо, прекинути су изненадном смрћу патријарха Калиста. Припремајући се за борбу против Турака, деспот Јован Угљеша је наставио дипломатску акцију на измирењу цркава. Он је упутио посланство васељенском патријарху тражећи лек насталом „злу“, а патријарх „то није презрео, већ је, побуђен очинским срцем, послао господина мог и оца мог и моје душе предстојника и лекара, пресветлог митрополита Никејског, импертима и сгзарка целе Витиније, који је, дошавши и порушивши преградни зид, многим знојем и напорима смирио раскол силом пресветог Духа и изми-

61 *Зборник Краљева*, 289—90.

рио децу са заједничком мајком . . .⁶² Ако је долазак патријарха лично на покајање, повеља о измирењу коју је Угљеша потписао, додуше ћирилицом, више је него покајничка. Некадашњи Душанов поданик потписао је исправу која јавно, тешким речима, осуђује првог српског цара. Документ о измирењу, састављен свакако од ученог Грка, осветничком жестином обара се на Душана, који „прогласивши себе самодршцем Србије и Романије . . . неправедни мач против сасвим недужних дизао, и недостојно отимао ромејску слободу и уставност онима, који су се у њој родили, одгајали и одрасли, па и у област божјих ствари потезао неправду . . . присвајајући себи одлучивање не само о људским него и о божанским стварима, па је створио неканонски саморукоположеног патријарха и, дрско отргнувши не малобројне митрополије од саборне Христове цркве, припојио ономе, због чега се и десило, да је настала не мала схизма . . .“⁶³ Читајући ову повељу на први поглед стиче се утисак да је српски деспот малтене био спреман да Византији препусти власт у Серу. Стојан Новаковић се својевремено чудео како је ову исправу „Србин уопште потписао“, али између тада негованог реторског, звучног стила и стварног садржаја савременици су више него ми осећали разлику.⁶⁴ Наглашено реторски и у византијском духу писана повеља остала је, чини се, декларативни докуменат добре воље, али без стварно значајнијих међусобних обавеза и дубљег садржаја. Практично, Угљеша се једино обавезао да цариградском патријарху врати „све отете цркве и митрополије и сва патријаршијска права пуном руком и мишљу, јер је све ово од скора дошло под моју власт“, како се истиче у завршном, садржинском делу повеље од марта 1368.⁶⁵ Ипак ово није био мали уступак тренутно мање заинтересованом Цариграду за склапање савеза са Серском државом јер је цар Јован V Палеолог у међувремену кренуо на запад да тражи помоћ за рат против Турака. Тада се, према речима ретора Димитрија Кидона, у Цариграду није рачунало на помоћ Срба и Бугара као византијских савезника у евентуалном рату са Турцима. Правдајући тренутну латинску оријентацију цариградског двора, Димитрије Кидон и сам латинофил, у говору одржаном 1366, убеђивао је своје савременике да је једино оправдан

⁶² Грчке повеље, 265.

⁶³ Исто, 263—5.

⁶⁴ Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 179.

⁶⁵ Грчке повеље, 269.

савез са западним хришћанима. Бугари, према Димитрију Кидону, нису били достојни части која им је указана женидбом царевог сина са кћерком бугарског цара, а Срби, који су им освојили градове у Македонији, по речима Кидона, били су сиромашни.⁶⁶ Говор Димитрија Кидона објашњава зашто се у Цариграду одуговлачило са проглашењем уједињења цркава. Акт васељенског патријарха Филотеја о коначном уједињењу објављен је тек маја 1371. Упадљиво је да је проглас цариградске патријаршије о повлачењу анатеме, крају раскола, писан умеренијим тоном него повеља из 1368, мада се и у овој исправи деспот Србије „пун страха Божијега“ супротставља Душану, виновнику раскола. Проглас о коначном уједињењу прецизира и допуњује извесне одредбе повеље из 1368, што нас уверава да су преговори између цариградске патријаршије и Угљешиних представника настављени како би се одлука повеље о измирењу најбезболније провела у дело. Цариградска патријаршија прихватила је архијереје Серске државе у заједницу.⁶⁷ Деспот Угљеша, према томе, није ни помишљао да дозволи промену српских духовних великодостојника који су у његовој држави заузимали кључне позиције у цркви. Понешто одаје и чињеница да је васељенски патријарх Филотеј пренео своја права „у области деспота Србије“ на митрополита Дrame, а на престоничког, серског митрополита. Ни серском деспоту се није журило да испуни своја обећања према цариградској патријаршији, на која га је обавезивао његов потпис у покајничкој повељи. Угљеша и даље суверено води послове црквеног карактера. Његов сабор — у коме суделује охридски архиепископ, што је карактеристично после повеље о измирењу — решава спор између епископа Јерисоа и манастира Зографа о чему деспот фебруара 1369. издаје повељу.

Историјат раскола, пре свега интересантан за односе између Српске државе и Цариграда, даје увид и у унутрашње прилике у Српском Царству. Ако је долазак патријарха Калиста царици Јелени-Јелисавети значајно званично признање Серске државе од стране Византијског Царства, повеља о измирењу од 1368. сведочи да је деспот Угљеша потпуно независан суверен. Он се не либи да узурпира права пећке патријаршије којој су од времена Душана припојене цркве у новоосвојеним грчким земљама. Није потврђена хипотеза Радослава Грујића који сматра да су после 1368.

66 Г. Острогорски. *Серска област*, 79.

67 Р. Грујић. *Народна енциклопедија III*, 391.

вођени преговори о измирењу са пећким патријархом Савом IV⁶⁸, али је више него вероватно да српски патријарх не би пристао на уступке на које се обавезао серски деспот. Овим постаје очигледно да се измирење 1368. односило само на област деспота Угљеше, како је раније тврдио Стојан Новаковић, тим пре што су преговори о измирењу српске и грчке цркве настављени после Угљешине погибије.⁶⁹ Занимљиво је да деспоту Угљеши, који се огрешио о права пећког патријарха, пружа подршку охридски архиепископ Григорије који учествује на деспотовом сабору. Ако је охридски архиепископ био посредник између браће Мрњавчевића, како се с правом претпоставља⁷⁰, онда се доводе у питање добри односи — о којима се иначе ништа не зна — између српског краља Вукашина и српског патријарха Саве IV. На примеру охридског архиепископа наслућујемо да су се високи црквени достојанственици приклањали и пружали подршку обласним господарима који су формирали самосталне феудалне државе. Судећи према деспоту Јовану Угљеши, који се мешао у послове црквеног карактера, на то су били приморани. Ипак, сасвим је извесно да измирење постигнуто 1368, а потврђено 1371. није само Угљешино дело. Нема сумње да је деспот на овај корак био подстицан од дела српских црквених кругова школованих у Византији и сраслих са византијском државно-црквеном идеологијом. Српски књижевник старац Исаија, који је управљао атоским манастиром Св. Пантелејмона после маричке битке, подстакао је кнеза Лазара да обнови преговоре са цариградском патријаршијом, а Данилов настављач, свакако црквено лице, осећао је раскол као тешко бreme.

Интересе српске патријаршије деспот Јован Угљеша подредио је политичком циљу. Жртвовао је права пећког патријарха, додуше само у својој области, да би припремио терен за политичке преговоре са цариградским двором. Серски деспот је настојао да покрене Цариград на заједничку акцију против Турака. Видели смо, међутим, да се у Византији спас очекивао од западних хришћана. Наде полагане у западне хришћане потхранила је успешна акција грофа Амадеа Савојског који је 1366. преотео Турцима Галиполе и предао Византији.⁷¹ Али вишегодишња лутања и понижења цара Јована V Палеолога који је тражио помоћ на западу,

68 Р. Грујић, *Народна енциклопедија*, 391.

69 Ст. Новаковић, *Срби и Турци*, 183; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 451.

70 Г. Острогорски, *Серска област*, 140.

71 Г. Острогорски, *Историја Византије*, 500.

нудећи црквену унију, показала су се узалудна. Турци, који су се све више утврђивали у Европи, тражили су назад Галипоље. Зато не изненађује велики политички заокрет Димитрија Кидона, који је као члан царске пратње и сам увидео бесмисленост дипломатске мисије Јована V Палеолога. Пошто се пре цара вратио у Цариград, у говору одржаном у току лета 1371⁷², залагао се за савез са Србима који су им нудили посланици несумњиво упућени од стране — мада то Кидон не наглашава — деспота Угљеше и, вероватно, краља Вукашина. Из Кидоновог говора сазнајемо да је српско посланство предлагало склапање брачних веза између чланова владарских породица.⁷³ Да би покренули Византију на заједничку акцију „против заједничких непријатеља“, посланици донедавно „сиромашних“ Срба, како је раније говорио Кидон, обећавали су и новац. Све је било узалуд. Иако би, по речима Димитрија Кидона, Срби били „сигурни савезници пошто и сами трпе зло од варвара“,⁷⁴ српско посланство, вероватно не једино упућено између 1368. и 1371. да преговара у истом циљу, вратило се необављеног посла. Ни покајничким измирењем црква не новцем није се могао придобити несложни цариградски двор, на који се још увек није вратио Јован V Палеолог. Он је можда тек на путу за Цариград сазнао за катастрофу Срба на Марици.

Неуспели политички преговори са Византијом само су део дипломатских припрема деспота Јована Угљеше и, свакако, његовог брата, краља Вукашина. Сасвим је извесно да су се они обраћали и Бугарима, а што се тиче српских великаша, Мрњавчевићима је унапред било јасно од кога су евентуално могли да очекују помоћ. „Једини који се Угљеши придружио, пише Георгије

72 J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series greca*, 154, Paris 1866, 1033. О датовању Кидоновог говора види О. Halecki, *Un empereur*, 241; P. Charanis, *The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks*, *Byzantion* 16 (1942/3) 286—315; R. Leonertz, *Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès*, *Città del Vaticano* 1947, 112; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 451, 469, нап. 5; Г. Острогорски, *Серска област*, 138, нап. 54.

73 То није могао да буде Угљешин син јединац који је умро као дете. Можда се помишљало на брачну везу једног од Вукашинових синова, али вероватно не Марка који је био ожењен Хлапеновом ћерком Теодором. Наша претпоставка је у складу са чињеницом да су браћа Мрњавчевићи све важније одлуке доносили споразумно, па је српско посланство које помиње Кидон свакако њихово заједничко посланство. Г. Острогорски, *(Серска област*, 138, нап. 55) претпоставља „наравно са свим резервама“ да се радило о Манојулу (II) који се касније оженио ћерком српског обласног господара Константина Драгаша.

74 Г. Острогорски, *Серска област*, 138.

Острогорски, био је краљ Вукашин. То је био, истина, и најјачи савезник кога је он могао наћи у тадашњим балканским земљама. Говорили смо већ о томе да је погрешно видети у Вукашину удеоног господара с ограниченим територијалним поседом. Краљ Вукашин био је савладар цара Уроша, његова власт се простирала на сву територију која је цару Урошу остала, и на тој територији он је био стварни господар. Вукашиново учешће у Угљешином подухвату према томе није значило само ангажовање снага за некадашње његове удеоно области у западној Македонији него и са целе преостале територије тадашњег Српског Царства. У овој светлости ратовање браће Мрњавчевића добија много шири и већи значај. Утолико је далекосежнија и историјска одлука која је у бици на Марици пала, већа је и тежина маричке катастрофе.⁷⁵ Иако је Вукашин легално, с пристанком цара Уроша постао српски краљ и царев савладар, сви великаши, видели смо, нису га прихватили. Штавише, савладарство је довело до оштре поларизације снага у Српском Царству. Најмоћнији властелин који је легално крунисан за краља ипак је остао обласни господар. У међувремену он је само знатно проширио своју област и утицај. Ми смо, колико то извори дозвољавају, утврдили границе области Мрњавчевића и области оних великаша који су им били лојални. Заједно са државом Мрњавчевића, области Балшића, Радослава Хлапена и севастократора Влатка представљале су јединствену географску целину, али не и јединствену државу. Изразито самостални били су Балшићи. Сем са своје области, српски краљ је могао да покрене војску и са територија обласних господара који су га признавали. Али судећи према реаговању Ђурђа Балшића ни то није много вероватно. И професор Острогорски тврди да Оскар Халецки „неоправдано закључује“ да је у походу против Турака Вукашина пратио Ђурађ Балшић.⁷⁶ Непосредно пред маричку битку краљ Вукашин са сином Марком и Ђурђем Балшићем спремао се да нападне Николу Алтомановића. Према томе искључује се и помисао да је жупан Никола могао пратити Мрњавчевића. Судећи према врло вероватној коалицији против Мрњавчевића из 1369, ни Лазар Хребељановић није пружио подршку краљу Вукашину и деспоту Угљешин. Он је упоредо са Вуком Бранковићем и Дејановим синовима искористио погибију српског краља и серског деспота да би се проширио. Сем тога показали

⁷⁵ Г. Острогорски, *Серска област*, 140.

⁷⁶ О. Halecki, *Un empereur*, 242 сл.; Г. Острогорски, *Серска област*, 142, нап. 69.

смо да су браћа Драгаши у време надмоћи Мрњавчевића потиснути. Сасвим је сигурно да ова властела није учествовала у бици на Марици. Више података говори да су они отворени непријатељи или непријатељски расположени према Мрњавчевићима. Спорно је учешће осталих српских великаша који су били на страни Вукашина и Угљеше. Не зна се да ли је Радослав Хлапен пружио помоћ своме, у сродничком смислу речи пријатељу, краљу Вукашину, али је сигурно да га је надживео.⁷⁷ Балшићи, рођаци српског краља, заинтересовани за заједнички напад на Николу Алтомановића, остали су пасивни приликом његовог похода на Турке. Балшићи су се и сами окористили катастрофом на Марици, а Ђурађ Балшић је протерао Вукашинову кћер Оливеру са којом је био ожењен, јер овај политички брак после 1371. очигледно није имао оправдања. Није чак сигурно да се севастократор Влатко Паскачић придружио походу српског краља и серског деспота. Истина, он се после маричке битке не помиње, али му се и неколико година раније губи траг у савременим изворима.⁷⁸ Скоро опште одсуство српске властеле разумљива је последица формирања самосталних феудалних области, односно независних феудалних држава на тлу Српског Царства. Господари феудалних држава које тренутно нису угрожавали Турци нису се придружили Мрњавчевићима. Вукашин је, хитајући у помоћ брату, повео војску сакупљену углавном у својој области. Српском краљу су у одлучном тренутку окренули леђа чак и они великаши који су уочи маричке битке са њим ковали заједничке политичке планове и припремали заједнички напад, али не против Турака.

Према томе, стварна власт краља Вукашина ограничавала се углавном на његову, али морамо нагласити, далеко највећу српску феудалну област. Власт српског краља и српског цара више се не може идентификовати, јер су се савладари неколико година пре маричке битке, врло вероватно, разишли⁷⁹, а од 1369, када је последњи пут политички иступао, Урошева власт практично више

77 *Записи и натписи* 1, 58—9, № 189.

78 Последњи савремени податак о севастократору Влатку Паскачићу налазимо у натпису цркве у Псачи где се налазе заједнички портрети цара Уроша и краља Вукашина. Према томе, ова црква је живописана у периоду између Вукашиновог крунисања за краља и његове смрти (1365—1371). Из овог доба је поменути натпис, више истраживача сматра да је црква живописана непосредно или не много после Вукашиновог крунисања, а у том смислу говоре и политичка збивања. Видети напред, стр. 87, нап. 50.

79 Видети прилог.

не постоји. Гледано кроз призму стварне власти, савладари су још само формално носили царску, односно краљевску титулу. Истини за вољу, нити је Урош био српски цар, нити Вукашин српски краљ. У то нас уверава политичка констелација феудалних снага Царства крајем седме деценије XIV века. Али за разлику од Уроша који је све више тонуо, позиције Вукашина су непрекидно расле. Он је не само повећао свој утицај него заједно са братом био наомак циља да обнови некадашњу државу Немањића. Уочи маричке битке Вукашин је прва личност на територији Српског Царства, али као српског краља још нису га признавали сви великаши. Маричка битка која управо показује стварни домет његове

Делови хороса из Марковог манастира са монограмом краља Вукашина и грбом Немањића

краљевске круне, прекинула је рестаурацију Српске државе под новом династијом Мрњавчевића.

Но и поред оглушавања великог броја српских великаша, 26. септембра 1371. Турцима су се супротставиле, искључујући Угарску, најјаче хришћанске снаге на Балкану: држава деспота Јована Угљеше у Македонији и западној Тракији и држава краља Вукашина у средишњем делу Српског Царства. Довољно је да напоменемо да су оне континуирано захватале територију која се простирала од Пору језера на истоку до Призрена на западу. Иако су се државе српског краља и серског деспота самостално развијале, њих је повезивала једна веома чврста спона — породична владавина Мрњавчевића.

Мада је дипломатска мисија Угљеше и Вукашина уочи мариичке битке очигледно доживела неуспех, одлагање одлучног sukoba са Турцима није гарантовало успех. Није било изгледа да ће Мрњавчевићи новом политичком констелацијом снага у скорије време добити савезнике. Браћа су управо опасност видела у одлагању. Угљеша је био сведок сталних турских продора и њиховог утврђивања на Балкану. Од када су средином XIV века прешли у Европу, Турци су, заобилазећи утврђени Цариград, систематски освајали источни део Балкана. Поред брзих пљачкашких налета, који су узнемиравали становништво, они су плански запоседали стратешке центре, утврђене градове. Већ почетком шездесетих година држали су долину Марице, постепено освајајући град за градом на овој реци. Димотика је пала 1361, Једрене 1362, а Пловдив 1363. Гдину дана касније извршили су продор према југозападу освојивши Кумучину, град у средишту Волерона. Примамљива мета турских пљачкашких похода били су богати манастири на Светој Гори. Турци су их узнемиравали још од средине XIV века. Страдали су углавном мањи, недовољно утврђени манастири и келије. Да би заштитио своју келију, српски манастир Хиландар пре 1353. подигао је Пирг у Кареји.⁸⁰ Сад турским устаљивањем на Балкану, напади на Свету Гору постали су и снажнији и учесталији. Провале „безбожних Агарена“ на Атос бележи више докумената из архива светогорских манастира.⁸¹ О угрожености других територија може се само наслућивати. Погледа ли се правац тур-

80 V. Mošin, A. Sovre, *Supplementa*, 29, № 7.

81 P. Lemerle, *Actes de Kaitumus*, 96, № 23, 109, № 28; *Acta Graeca Rossici*, 98, 104, № 9 и 10; L. Petit, *Actes du Pantocrator*, 3, № 2. *Actes de Zographou*, 104, № 45; Г. Острогорски, *Серска област*, 128, нап. 3, 4, 7, 8.

ских освајања и стратешких тачака које су држали на Балкану, лако је уочљиво да је Серска област са истока и севера била окружена. Али централни делови Угљешине државе вероватно нису или су мање били изложени турским упадима јер их је штитио венац Родопа. На христовољским кланцима није било тешко зауставити мање пљачкашке чете. Од Угљешиних земаља Турцима најизложенија није била Света Гора, већ западни Волерон, крај између христовољских кланаца и Пору језера. Овај крај, видели смо, серски деспот је запосео између 1366. и 1369, пошто су Турци претходно заузели Кумуцину. Од тога времена Угљеша је свакако чешће у сукобу са Турцима (видети карту на стр. 182). Тада је он, вероватно, донео одлуку и почео припреме за коначан обрачун са „безбожним муслиманима“. С пролећа, године одсудне битке, деспот Угљеша је посетио три атоска манастира посвећена Богородици: Хиландар, Ватопед и Лавру.⁸² Угљеша је намеравао походу хтео да да, како је уочио Михаило Ласкарис, карактер крсташког рата за који је свакако на Светој Гори добио благослов и подстрек. Као да је предосетио не само тежину задатка него и његов трагичан крај, деспот је у Хиландару обишао заједнички гроб свога таста кесара Војихне и прерано изгубљеног сина Угљеше, вероватно јединца, који је умро пре навршене четврте године.⁸³ За помина вјечни свет и гробовима тјма Угљеша је Хиландару приложио два села.⁸⁴ Даровао је и друга два манастира, поседи-ма на Пору језеру, на граници према Турцима. Из увода ове, свечаним тоном писане, даровнице сазнајемо за нескривене, скоре намере деспота Угљеше: „И претходници моји, триблажени и славни царев и оци имају не с друге стране (моћ) да владају и да потчињавају непријатеље, који су против њих устајали, него од војне помоћи и храбрости пречисте госпође моје Богородице. Стога и царство ми, увеличано њиховом надом и дижући се на пружје против безбожних Муслимана, зна да треба да дође на

82 Серски деспот је овим манастирима издавао повеље, али је само ватопедска (*Грчке повеље*, № 38) прецизно датована: април 1371. Из исте године је Хиландарска повеља (*Законски споменици*, 445—6) која има годину од стварања света у индикт, а повеља Лавре св. Атанасија само годину од стварања света, 6879 (i. IX 1370—31. VIII 1371). М. Ласкарис, која је ову последњу исправу издао, с правом тврди да су све три наведене повеље из времена Угљешине посете Св. Гори. *Deux chrysobulles*, *Hilandarski zbornik* 1 (1966) 12—3.

83 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија*, 96; *Развојни лук*, 157.

84 *Законски споменици*, 445—6.

Свету Гору, да принесе овој Богородици дужне молитве и ропско поклоњење . . .⁸⁵

На почетку Угљешине владе Турци нису претили опстанку Серске државе. Деспот је, видели смо, чак проширио своју државу до Пору језера, али је уместо Византије на источној граници добио Турке. Дубровчанин Мавро Орбин однекуда зна да се Угљеша успешно носио са Турцима и да их је више пута побеђивао.⁸⁶ Вероватно се радило о мањим чаркама, заустављању и одбијању турских пљачкашких налета. Али то управо указује на сталну опасност које је претила са истока. Она је све више везивала руке деспоту Угљешини и онемогућавала му било какву акцију на другој страни. Око два месеца пре маричке битке Ђеновљани су обавестили папу у Авињону да Турци припремају нов напад.⁸⁷ Средином 1371, када су његов брат Вукашин и синовац Марко намеравали да се коначно обрачунају са Николом Алтомановићем, ситуација је била толико озбиљна да се Угљеша није усудио да напусти Серску област.

Када се Угљеша напокон уверио у пасиван став Цариграда, чије је уплашено становништво показивало спремност да умири Турке уступањем Галипоља, пала је одлука не о сукобу, не о почетку сукоба, већ о његовој неодложности. Даље одлагање сукоба било би неосновано, а изнад свега опасно, јер би умањило шансе ма колико моћних, али ипак усамљених Мрњавчевића. Само у том смислу тумачимо на изглед неочекивану одлуку краља Вукашина да нагло промени правац кретања својих трупа. Уместо да из околине Скадра, где су му почетком јуна логоровале трупе, пође према Оногону на Николу Алтомановића, како је намеравао, Вукашин је кренуо на исток, свакако на неодложан и хитан позив деспота Угљеше.

У литератури је уочена истакнута улога серског деспота у првом великом судару са Османлијама на Балкану. Маричка битка заиста је његово животно дело. И на основу извора на први поглед стиче се утисак да је то углавном био Угљешин рат. Вукашин, о коме иначе има далеко мање података, само узгред се помиње. Али чињеница да је Вукашин кренуо на Турке говори сама по себи. Чак да је и једини, овај податак истиче Вукашина као јединог државника на Балкану спремног да помогне серском де-

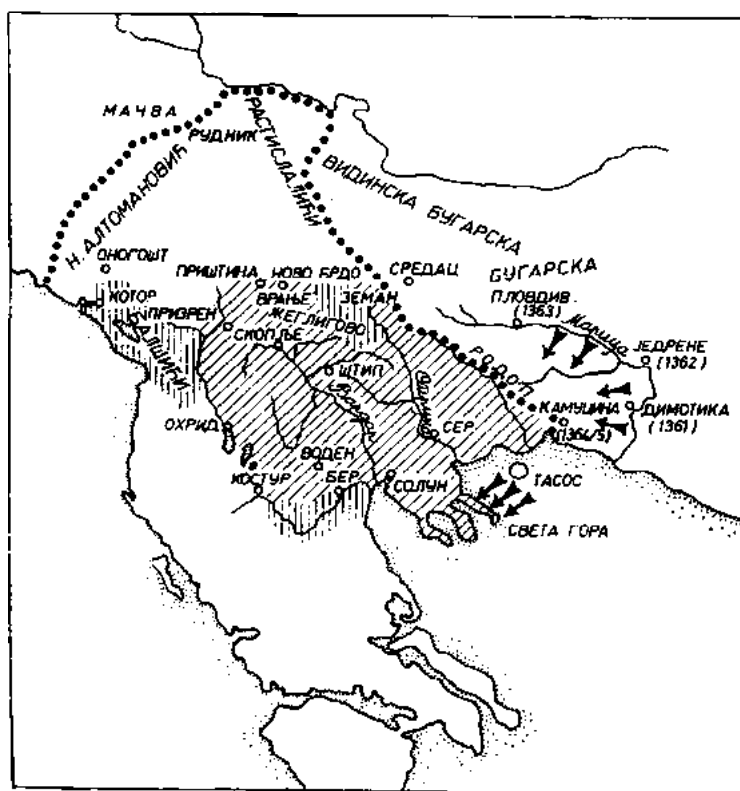
⁸⁵ *Грчке новеле*, 287, № 38.

⁸⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 50.

⁸⁷ О. Halecki, *Un empereur*, 248.

споту. Из тренутно неугрожених српских територија једино је Вукашин повео војску против Турака. За оцену његове личне улоге споредно је што је он под заставом и круном српског краља, како изгледа, окупио војску само из своје области. Без обзира на исказе случајно сачуваних извора, у овој акцији неоправдано је двојити браћу Мрњавчевиће.

Угљесха се, истина, прикован сталном опасношћу од турских продора, дуже припремао за одлучујући сукоб. Њему је Вукашин, који је опет био заузет проширењем своје области и учвршћењем позиција на северу Српске државе, наравно, препустио вођење дипломатских припрема као што му је, по свој прилици, предао на

Област браће Мрњавчевића и правац турских освајања

Напомена: уместо Зсман треба Зсмен; уместо Камуцина треба Кумуцина

управу јужне делове своје области. Међутим, све важније одлуке резултат су заједничких, непосредних или посредних договора, па свакако и одлука о великом рату против Турака.

Неосновано је мишљење да нико у тренутку турског устаљивања на Балкану није знао шта треба чинити. Од Серске области ништа мање није било угрожено Византијско и Бугарско Царство. Штавише, цар Јован V Палеолог доживео је низ понижења крстарећи по западним феудалним државама, не би ли их приволео на нови крсташки рат. Али сем браће Мрњавчевића у критичном тренутку нико није имао ни снаге, па ни храбрости, да се супротстави Османлијама.

Циљ српског краља и серског деспота није било само заустављање Турака већ њихово протеривање са Балкана.⁸⁸ Ништа друго не би било целисходно, јер би евентуална победа остала привремена, привидна мера која не би за дуже раздобље смањила опасност ни много изменила однос снага. Зато су се браћа упутила на турску територију. Са својим трупaма продрли су до близу турске престонице Једрена.

Предмет наших истраживања није сама битка. После радова Стојана Новаковића и Георгија Острогорског, а без нових података, то не би било ни целисходно.⁸⁹ Уосталом, о самој бици из савремених извора скоро ништа се и не зна. Чак ни чувени запис старца Исаије, маричкој бици најближи извор, није настао непосредно после 1371, нити описује ток битке. Па и овај драгоцен, надахнуто састављен запис није без реторских претеривања. Радови засновани на каснијим, у целини легендарним списима, без могућности контроле савременим подацима, методски су неоправдани, те су, природно, остали без резултата.⁹⁰ Два велика судара са Турцима, маричка и косовска битка, потресала су савременике, али су савременици једва шта забележили о њима или њихова све-

88 Ст. Новаковић, који је имао на располагању мање изворног материјала него савремени истраживачи, уочио је да је целокупно Угљешино деловање било прожето настојањем да се заустави продор Турака. *Срби и Турци*, 184. Међутим, савременик Мрњавчевића, старац Исаија, сведочи да су Угљеша и Вукашин кренули „у Македонију на изгнање Турака.“ *Записи и натписи III*, 43, № 4944; Г. Острогорски, *Серска област*, 127.

89 Ст. Новаковић, *Бож на Марици*, *Ратник I* (1893), *Срби и Турци*, 195 сл.; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 448; Г. Острогорски, *Серска област*, 127—146.

90 П. Томац, *Битка на Марици*, *Војноисторијски гласник I* (1956) 61—74; Г. Шкриванић, *Битка на Марици 26. септембра 1371. године*, *Војноисторијски гласник III* (јун 1963) 71—94.

дочанства нису допрла до нас. Импресиониране последицама ових сукоба, касније генерације узимају као предмет легендарних обрада. Доста је труда уложено док се наше сазнање о овим судбоносним збивањима приближило стварном току догађаја. Предања о њима сувише су снажно деловала. Није било лако одбацити нано-се легенде да би се открило зрно истине. Косовској бици, на пример, у последње време је с правом оспорена слава најтрагичнијег догађаја српске прошлости, јер ни њен крајњи резултат није јасан.⁹¹ „За разлику од косовског боја, пише Георгије Острогорски, бар је исход битке на Марици сасвим изванредан: изненадан потпуни слом смелог подухвата серског деспота и српског краља, погибља и једног и другог, две најјаче личности на тадашњем Балкану, пропаст њихове војске. То је била највећа и најдалекосежнија победа Турака пре 1453. Њен први резултат био је слом Серске државе, њене даље последице пропаст свих балканских држава. Њихово освајање било је још само питање времена.“⁹²

Истина, непосредно после пораза српских великаша, Византијско Царство се чак, привремено, проширило. Солунски деспот Манојло Палеолог, будући цар Манојло II (1391—1425), предухватио је Турке и новембра месеца, вероватно без отпора, освојио престоницу покојног Угљеше.⁹³ Уз Сер, солунски деспот је несумњиво заузео и централне делове бивше Угљешине државе, свакако спојивши их са Халкидиком и Солуном. Градове које је ослободио од „српског јарма“ деспот Манојло је добио од свог оца Јована V на доживотну управу.⁹⁴ Реставрација византијске власти од Солуна до, можда, христовољских кланаца изазвала је у Цариграду разумљиво, али преурињено одушевљење. Османлије су претиле више него икад раније. Да би се избегло најгоре, „како не би сви скупа пропали“, Цариград се одлучио на крајњу меру — секуларизацију црквених добара. Пола манастирских имања продато је пронијарима, не би ли се колико-толико ојачала одбрамбена моћ Царства.⁹⁵ И поред привременог успеха солунског деспота, Византија је ускоро доспела у вазални положај према Османлијама. Иста судбина задесила је и Бугаре. Према вестима

91 С. Ђирковић, *Долуне и објашњења*, 453 —6.

92 Г. Острогорски, *Серска област*, 143, *Историја Византије*, 502.

93 Р. Parageorgiou, *Αί Σέρραι*, Р. Lemerle, *Philippes*, 214; Г. Острогорски, *Серска област*, 144.

94 Г. Острогорски, *Серска област*, 144.

95 В. Мошин, *Акти*, 165; Г. Острогорски, *Пронија*, 105.

које су стизале на запад. Турци су несметано крстарили по Балкану. Са њима је у складу и чувени запис старца Исаије. И данас, после шест векова, неодољивом снагом плсни и узбуђује надахнуто писано сведочанство светогорског монаха: „И толика нужда и зло љуто обли све градове и крајеве западне, колико ни уши слушах, ни очи видех. А по убијању мужа овог храброг деспота Угљеше просуше се Измаиљани, и полетоше по свој земљи, као птица по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ropство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано поже. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише. Јер таква глад би по свима крајевима, каква не би од постанка света, ни потом таква, Христе милостиви, да буде. А оне које глад не погуби, ове допуштењем божјим вуци ноћу и дању нападајући ждераху. Авај, јадан приказ би да се види! Оста земља од свих добра пуста: и људи, и стоке, и других плодова. Јер не би кнеза, ни вође, ни наставника међу људима ни да их избавља ни да спасава, но сви се испунише страхом измаиљанским, и срца храбра јуначких људи у најслабија срца жена претворише се. У то време и српске госпode седми, мислим, род крај прими. И уистину тада живи оглашаваху за блажене оне који су раније умрли.“⁹⁶

Маричка битка прекинула је унутрашњи развој неких феудалних покрајина али и рестаурацију Српске државе под Мрњавчевићима. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година њихове области представљале су центар окупљања и обнове централне власти, али под новом династијом, како нас уверавају збивања неколико последњих година Српског Царства. Вукашинове и Угљешине области не само да су биле највеће него су се константно шириле на рачун других великаша. Српски краљ и серски деспот упоредо су придобијали неутралне а потискивали и потчињавали непријатељски настројене великаше. Када су довољно ојачали, не само краљ, који је на то имао право, него и серски деспот предузима прерогативе централне власти. Да би укинуо раскол и успоставио јединство цркава, Угљеша је, видели смо, жртвовао права пећког патријарха. Према спољном свету браћа Мрњавчевићи иступају као представници нове српске династије. Српско посланство које је, према Кидону, нудило брачне везе са владарском кућом Палеолога, вероватно је имало у виду Вукашинове синове или кћери, јер је Угљеша рано изгубио сина јединца.

⁹⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук*, 163.

Један од Вукашинових синова требало је да се ожени кћерком Гргура Павловића из хрватске властелске куће Шубића.⁹⁷ Истакли смо раније да су се Вукашин и Угљеша ородили са српским обласним господарима, а када је цар Урош изгубио власт, покушали су да успоставе родбинске везе и ван граница српских држава.

Од обласних господара, уочи великог судара са Османлијама, Мрњавчевићима се још једино отворено супротстављао жупан Никола Алтомановић. Али шансе Николе Алтомановића у сукобу који су против њега заједнички припремали Вукашин, његов син Марко, Балшићи и Дубровчани, биле су минималне. Жупана Николу, као што знамо, спасли су Турци, а овај се, не много после погибије Мрњавчевића, проширио на рачун синова српског краља.⁹⁸

*

Пратећи судбоносне догађаје на Балкану нисмо тако рећи ни поменули цара Уроша јер није ни суделовао у збивањима. Али надживео је Мрњавчевиће које је традиција обедила као његове убице.⁹⁹ Све до последње деценије прошлог века ова легенда била је општеприхваћена и налазила је своје место у школским уџбеницима. Узалуд је Љубомир Ковачевић „и по трећи пут“ доказивао да краљ Вукашин није убио цара Уроша.¹⁰⁰ Ковачевићев критички приступ и прецизна анализа додуше контрадикторних вести наших летописа за савременике је остала неубедљива. У недостатку сигурних доказа романтичарска школа још увек је уживала поверење јавности. Савременици — који су пратили дискусију представника двају праваца у српској историографији — под утиском дугогодишње и још увек незавршене борбе за национално ослобођење, надахнути позним валом романтизма, више су били наклоњени маштовитим причама о трагичном крају последњег изданка најпопуларније српске владарске династије, него, за њих недовољно сигурној, истини. Вео са легенде о мучком убиству српског цара скинуо је 1886. Константин Јиречек објављива-

97 A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 97; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 27—8.

98 Видети даље, стр. 216. Lamenta I, 25; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 254, нап. 102.

99 Ње *Акто* 6870 1361 оуини Аџманичичкии цара Уроша љмдого на сѣмоу нѣгѣ и сѣмѣча ги царѣство срѣмѣком, бележи један од млађих летописа. *Родослови и летописи*, 66. Старији летописи не знају за овакав крај цара.

100 Видети напред, стр. 103.

њем два документа из дубровачке архивске серије *Diversa cancellariae*. На основу изричите дозволе цара Уроша, калуђеру српског манастира у Јерусалиму, Роману Пркоси, исплаћен је стонски трибут у две рате, 16. октобра и 3. новембра 1371.¹⁰¹ Дакле, више од месец дана после маричке битке цар Урош је био несумњиво у животу, јер се у другом документу од 3. новембра, како је то издавач записа приметио, не бележи као покојни. Урош је умро 2. или 4. децембра 1371.

Његовом смрћу „сконча се царство српско“, бележе летописи.¹⁰² Константин Јиречек пише да „Србија после 1371. није више била јединствена држава, него само конгломерат племићких територија“.¹⁰³ Ова констатација само је делимично тачна, јер је пре Урошеве смрти Царство подељено на области феудалних господара, у ствари мање или више самосталне и независне државе. Србија је имала цара и краља али не и централну власт. Управо савладари су пошли различитим путевима. После 1366. савремени извори не знају ни за једну заједничку акцију Уроша и Вукашина, потврђујући на тај начин Орбинове вести о савезу против Мрњавчевића. Најпре уз хумског кнеза Војислава Војисловића, затим уз Мрњавчевиће, поводљиви цар се на крају приклонио рашкој властели. Пошто су најкасније од 1365. Вукашин и Угљеша имали изразиту политичку превагу, то је од тренутка раскида са њима Урош изгубио сваку власт. Последњу познату повељу издао је 1366. После ове године чак се ни Хиландар — као и Дубровник,

101 Занимљиво је да скоро пословично прецизни Јиречек није добро прочитао датум који је, иако није био пресудан, и те како имао значајно место у дискусији романтичарске и критичке школе у српској историографији. Не ради се о штампарској грешци, као што је случај са испуштањем речи *с а л о у а г о г и т*, јер на више места Јиречек каже да је Урош 15, уместо 16. октобра, и 3. новембра био жив. *Зборник К. Јиречека I*, 377. Исти датум Јиречек понавља у чланку *Доходак стонски*, 359, и у *Историји Срба I*, 252. *Die XVI dicti mensis (octobris) frater Romanus Pricossa, caloyarus Jerosolimitanus, facit manifestum, quod ipse tanquam nuncius et procurator caloyarorum Jerosolimitanorum cum expresso consensu et voluntate Imperatoris R assie fuit confexus (sic) et contentus habuisse et recepisse a Luxa de Baraba, camerario communis Ragusii, soluente nomine dicti communis, pro tributo stagni perperos ducentos L. presentibus Ser Lodovico Cornario et Johanne Bono Rinbaldo de Venetiis et magistro Michaelo cyrreo, testibus ad premissa vocatis et rogatis. — Die III mensis novembris VIII* indictionis frater romanus predictus fuit confexus habuisse et recepisse a camerario perperos ducentos quinquaginta pro integra solutione tributi de Pasca anni domini millesimo III LXX, presentibus magistro Cristoforo, magistro Michaelo medicis et Nicoletto Melliorato. Div. Canc. 23, f. 67.*

102 *Родослови и летописи*, 66.

103 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 314.

поборник легитимитета у Српској држави — не обраћа цару за потврду привилегија.¹⁰⁴ Без ауторитета у земљи, Урош је изгубио углед државника и на страни, молећи Венецију да помогне Котору који је нападао царев некадашњи поданик Ђурађ Балшић а тренутно „отпадник“, у ствари обласни господар у Зети. Српском цару још једино Дубровчани указују поштовање. Мада не увек редовно¹⁰⁵, они му до краја живота исплаћују 2000 перпера на име светодимитарског дохотка, а на основу царевог овлашћења у граду под Светим Срђем, калуђери српског манастира у Јерусалиму подижу стонски трибут. На томе се од септембра 1369. исцрпљивала „државничка“ делатност Урошева — цара без царства, суверена без суверенитета. Почетком XV века Дубровчани су истицали „како је цар Урош изгубио све а до краја живота остао му је Дубровник и онај трибут који сада дајемо краљу“¹⁰⁶ (краљу Босне — наша прим.). Након што је Урош потпуно потиснут из политичких збивања, Мрњавчевићи су се постепено наметали као нова владарска династија у Србији. Уз краља Вукашина и деспота Угљешу појавио се као престолонаследник млади краљ Марко. Зато ширење њихових територија схватамо и као рестаурацију Српске државе под новом владарском династијом. Доследно томе, држава Немањина практично је престала да постоји пре смрти последњег директног потомка двовсковог владарског рода.

Савременици су били свесни способности и споредне улоге Душановог наследника. Међутим, временом се мењао став према

104 Последње године своје владавине у Српској области, деспот Угљеша је покључио српском манастиру на Св. Гори имања за гроб свога таста кесара Војихне и сина Угљеше. *Закомски споменици*, 445 —6. Хиландарци, изгледа, нису тражили потврду од Уроша, нако је овај за више од два месеца надживео Угљешу.

105 Дубровчани су извршавали своје обавезе према српском цару, али не увек редовно. Светодимитарски доходак за 1368. исплатили су тек 1. априла 1369, а за 1369. 5 фебруара 1370 — дакле, оба пута са закашњењем од око пола године — ми верујемо због ненормалних околности у Српској држави. Дубровчани су будним оком мотрили шта се дешава у унутрашњости. Није била у питању сума од 2000 перпера која уосталом, за Дубровачку општину XIV века није била незнатна, него компликације које би могле наступити потресном, преразом исплатом. У првој половини седме деценије XIV века, Дубровчани су редовније исплаћивали светодимитарски доходак. За 1362, 1364, 1365 и 1366, овај трибут је исплаћен у току исте године. К. Јиречек, *Доходак стонски*, 538 сл.

106 *Зборник К. Јиречка* 1, 384.

последњем Немањићу. Пале су у заборав неповољне оцене летописца. Заборавило се на Даниловог настављача који због раскола Српске цркве и Цариградске патријаршије осуђује оба српска цара. Крај Урошевог живота преточен је у легенду која га уздиже и слави. Млађи летописи већ „знају“ за убиство последњег Немањића. Као убице оптужени су — ко би други него Мрњавчевићи. Мрњавчевиће, негативне јунаке старе књижевности још више је оцрнило предање. Казна их је сустигла на Марици. Тамо су побијени тако да ни тела њихова нису нађена (јако ни тјелесе их не обрести се), а Урош је, иако без царског достојанства, бар умро у својој земљи.¹⁰⁷ Према младом владару све је изразитије саосећање. Он је наводно завршио као жртва лукавог краља Вукашина и деспота Угљеше: „Убише Мрњавчевићи цара Уроша младога. На овом Урошу преста и сконча се царство српско.“¹⁰⁸ Уписана под погрешном годином, ова летописачка белешка настала је знатно касније. За смрт цара Уроша везује се крај царства, али савременик Урошев, старац Исаија, обавештава нас само о крају владарског рода. Душановог сина не спомиње: „У то време и српске господе седми, мислим, род крај прими.“¹⁰⁹ Оновременике је, дакле, узнемирило сазнање о крају светородне династије Немањића а не вест о смрти њеног последњег изданка. Ипак, последњи Немањић добио је ореол мученика. Мада врло касно, установљен му је култ. Средином XVII века патријарх Пајсије написао је житије цара Уроша. Закаснили животопис у очигледном је раскораку са најранијим сведочанствима о Душановом наследнику. „Био је толики разумом — пише Пајсије — да су му се сви дивили, успевао је из дана у дан у доброту и разуму, не примајући савете старих, а држећи савете младих.“¹¹⁰ Није потребно посебно доказивати да је писац ових редака познавао и користио старе летописе: „Урош, заиста красан и наочит, али млад смислом, превише милостив и кротак показа се; савете старијих одбијао је а савете млађих прихватао је и волео.“¹¹¹ Сажето обележје Душановог наследника настало у време када се неминовни историјски ток једино мерио личним уделом владара, не звучи као похвала. Летописац украсним речима, на необичан, посредан начин, циља на не-

107 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 84—85

108 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 208

109 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија* 111

110 *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936.

111 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 82—83

знатне способности последњег Немањића. Наочит владар остао је *млад смислом*, а у судбоносним, одлучујућим тренуцима, показао се *превише кротак и милостив*. Природно, податке летописа патријарх Пајсије усклађивао је према захтевима хагиографског жанра, у прилог јунака свога дела.

Знатан део житија цара Уроша настао је на основу предања. Легенда је замаглила истину. Личности наше прошлости предање је оплеменило, калемило моралним вредностима. Посебно је однос између последњег Немањића и његових моћних великаша приказан према истанчано изграђеним етичким мерилима патријархалног друштва. Прихватајући моралне вредности традиције као опште добро наше културне баштине морамо да имамо на уму њихову потпуну неупотребљивост као извора о стварним догађајима.

ПРОПАСТ И ПОДЕЛА ДРЖАВЕ МРЊАВЧЕВИЋА

Маричком битком почиње „дуга агонија“ Византијског Царства.¹ Ни пуне две године после погибије српских великаша, византијски цар био је приморан да са својом војском, као вазал, прати султана Мурата у ратном походу у Малу Азију.² Али остаје отворено питање када су, па и које су све српске покрајине доспеле под султанову врховну власт. Неоспорно је да су јужне покрајине некадашњег Српског Царства изгубиле независност пре косовске битке, прецизније, најкасније у току турских освајања кључних македонских градова Сера (1383), Бера (1385/86) и Солуна (1387).³ Ове догађаје помињемо као несумњиву горњу границу, али је више него вероватно да су браћа Драгаши, Вукашинови синови, а поготово Радослав Хлапен, много раније постали турски вазали. Војислав Ђурић мисли да је Вукашинов син Марко „пре 1377. године већ признавао врховну власт Турака, чим се босански бан Твртко I проглашава краљем Срба и Босне“.⁴ Ова инвентивна претпоставка, заснована на чињеници ипак формалне природе, можда би се могла бранити сазнањем да се босански бан није прогласио за краља 1373, после победе над Николом Алтомановићем, већ тек 1377. године. С друге стране, Твртко је постао краљ исте године када је освојио Конавле, Требиње и Драчевницу, те се његово крунисање, са доста оправдања, везује за овај дога-

1 Г. Острогорски, *Серска област*, 146.

2 С. Ostrogorsky, *Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc*, Зборник РВИ 5 (1958) 49; *Историја Византије*, 503; С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*, 450; *Серска област*, 145.

3 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 316; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 506; *Серска област*, 146.

4 В. Ђурић, *Три догађаја*, 95.

ђај.⁵ Услед недостатака савремених сведочанстава нико се директно и изричито не изјашњава када су и које су српске покрајине на југу изгубиле самосталност али се више из модерне литературе него из извора намеће утисак да су браћа Драгаши и Вукашинови синови већ 1371. постали турски вазали. Чињеница да новембра 1371. Сер нису заузели Турци, него деспот Манојло,⁶ наводи нас на помисао да су територије које се простиру северно и западно од централних делова бивше Серске државе остале још извесно време независне.

После маричке битке, Турци су несумњиво прокрстарили јужним деловима Балканског полуострва, како нас обавештавају западни извори, али ни ранији њихови продори углавном пљачкашког карактера најчешће се нису завршавали успостављањем султанове власти. То се уосталом косило са њиховом тактиком и стратегијом поступног и систематског освајања. Ни запис старца Исаије томе не противуречи, јер се не односи на време и збивања настала непосредно после маричке катастрофе. Туробну слику, по нашем мишљењу нешто каснијих догађаја, он више веже за њихов узрок него за време, више за сукоб него за годину сукоба. У сваком случају, Исаија пише са одређене временске дистанце, када се тренутно стање несвесно преноси на доба које се описује. То открива и овлашна анализа његовог текста. „У то време и српске госпде седми, мислим, род крај прими.“⁷ Дакле, и за смрт цара Уроша (децембар 1371), на коју се односи цитирана реченица, старац Исаија каже да се десила „у то време“.

Непобитна је чињеница да је држава браће Драгаша настала после маричке битке. Но без обзира када су српске покрајине на југу изгубиле самосталност, судећи према држави Драгаша оне су дуго задржале потпуну унутрашњу самоуправу. Стога и после 1371. остају предмет наше обраде, нашег интересовања.

На жалост о њима се, услед недостатака извора, веома мало зна, посебно о држави Вукашинових синова. Док је сачувано десет повеља браће Драгаша — а утврђено је да их је било више — није позната ниједна повеља Вукашинових синова.⁸ И оно мало савремених података о њима засенило је предање о породици Мрњавчевића. Стога су се и подаци наративних извора о њима

5 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 36.

6 Р. Papageorgiu, *At Sêrfoa*, 316, Г. Острогорски, *Серски област*, 144.

7 Ђ. Сп. Радјичић, *Радјичин лук*, 163.

8 Видети даље, стр. 201. сл.

или у потпуности одбацивали или са великом резервом примали. Сви Мрњавчевићи — има и оних који нису потврђени као историјске личности⁹ — нашли су место у народној традицији било као позитивне било као негативне личности. Међу њима најистакнутији је Вукашинов син Марко. Цео један циклус од неколико стотина песама — а није заборављен ни у прозној народној књижевности — слика Марка као ненадмашног јунака. Мада је више песама овог циклуса забележено пре Вука Караџића, мада у многим песмама епски јунак Краљевих Марко саобраћа са историјским личностима, фабуле епских песама дело су разигране маште. Необичне, надљудске снаге, са брзим коњем Шарцем који је у стању да достигне и вилу, са златним шестоперцем, Марко крстари друмовима, дели мегдане, али и правду „ни по бабу ни по стрицевима“, укида турске намете, свети се, штити немоћне. Млађе песме овог циклуса посебно истичу морални лик свог јунака. Његово јунаштво често је израз жеља и хтења социјално потчињених и национално поробљених.

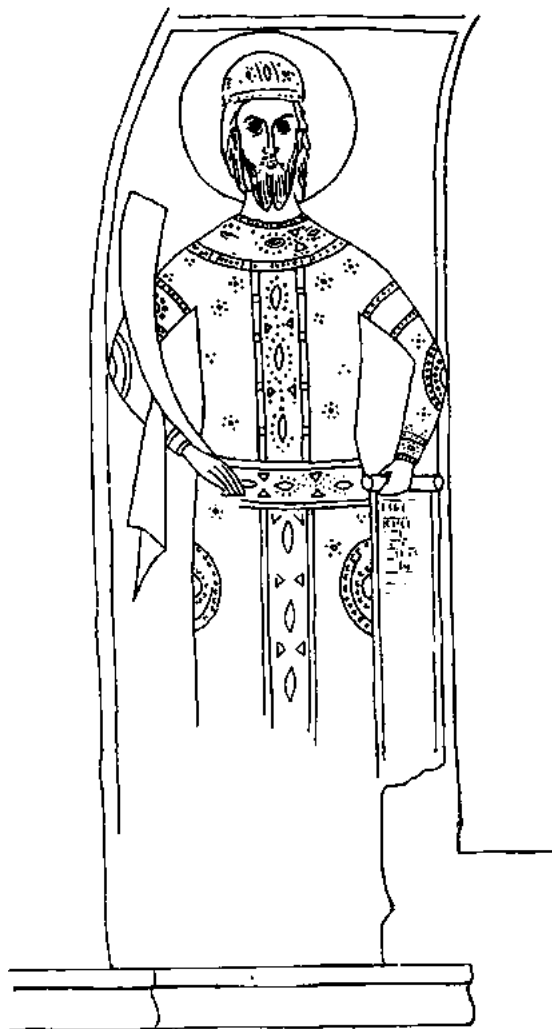
Истраживачи — ни историчари књижевности, ни историчари — нису објаснили зашто је баш Вукашинов син Марко постао најомиљенија фигура народне књижевности.¹⁰ Чињеница је да је релативно мали династ, а уз то дуго турски вазал, оставио иза себе неколико задужбина, које су свакако постале станишта монаха углавном са његове територије. Јер за разлику од већине владара и великаша, Марко није даровао своје задужбине неком већем црквеном центру, као на пример Хиландару. Његове задужбине под турском влашћу нису имале статус светогорских манастира, те су им и ризнице, свакако, растурене или уништене. То објашњава зашто се ни једна његова повеља није сачувала. С друге стране, приликом турских упада област Маркова несумњиво се заобилазила близу четврт века у доба судбоносних промена у северним крајевима некадашњег Српског Царства. Преврат који је уследио после четвртвековне релативно мирне владавине, након Маркове смрти на Ровинама 1395, оставио је несумњиво дубоки траг на савременике, од којих су се многи, попут Маркове браће, расули по свету, носећи са собом успомену на напуштenu постој-

9 Мавро Орбин зна за Гојка, брата краља Вукашина и деспота Угљеше, али Гојко није потврђен у савременим дипломатичким изворима, *Краљевство Словена*, 50, 52, 53.

10 П. Половић, *Преглед српске књижевности*, Београд 1925⁶, 74—8.

бину. У лутању одбеглих, у носталгичном расположењу, без наде на повратак, само један је корак од истине до легенде.

Силном јунаку еписког песништва, Краљевићу Марку, у модерној литератури супротставља се другоразредна историјска личност, како је то, можда несвесно, у жељи за повлачењем супрот-

Портрет краља Марка — Марков манастир

ности, досад истицано. Недавно откривени портрети краља Марка и краља Вукашина у Марковом манастиру код Скопља¹¹, затим неочекивано откриће натписа младог краља Марка на надвратнику цркве Св. Недеље у Призрену — ако није много изменило, сигурно је употпунило нашу слику о Вукашиновом сину. Црква Св. Недеље у Призрену сазидаана је и живописана 1371, али пре маричке битке, „заповешћу и са откупом господина младог краља Марка“.¹² Он је, према томе, пре маричке битке одређен не само за наследника краља Вукашина него и за престолонаследника Српске државе. Утврђено је да је Вукашин с вољом цара Уроша постао српски краљ, а пошто цар није имао деце, од 26. септембра до 2. или 4. децембра 1371, најстарији Вукашинов син формално-правно био је Урошев савладар а после цареве смрти српски краљ. С обзиром да је у грчким земљама основано и још 1359. издвојено Симеоново царство, Српска држава номинално је спала на ранг краљевине, јер је у личности Марка имала не само јединог него и законитог краља, без обзира да ли га је отац са или без пристанка цара Уроша прогласио за престолонаследника. Млади краљ Марко се крунисао за краља, изгледа, непосредно после смрти српског краља Вукашина. Њихови портрети у „Марковом манастиру“ код Скопља, чије је живописање започето око 1370/71, а завршено око 1372¹³, приказује оца и сина са знацима краљевског достојанства. Мање оштећен портрет краља Марка одаје озбиљан лик и наглашено строг поглед човека од око тридесет година, одевеног у пурпурну одећу и са нискама бисера украшеном круном на глави *И(аъ) вѣ ха Еа ала(говѣ)рани кра(ъ) Марко съ(ъ)дох(ъ) и поп(и)(а)хъ (сы) божествни храм(ъ)...*¹⁴, текст је свитка који Марко држи у левој руци. Сликајући краља са прилично великим рогом у десној руци, средњовековни уметник представља Марка као божјег помазаника и изабраника „у тешким приликама Србије после маричке битке“. Тако Војислав Ђурић тумачи овај портрет у коме с правом налази израз савремених збивања.¹⁵

11 К. Балабанов, *Новооткривени портрети краља Марка и краља Вукашина у Марковом манастиру*. Зограф 1 (1966) 28—9., Ђурић, *Три догађаја*, 87 сл.

12 М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20—1.

13 К. Балабанов, *Новооткривени портрети*, 28—9, В. Ђурић, *Три догађаја*, 87—8.

14 В. Ђурић, *Три догађаја*, 87—8.

15 В. Ђурић, *Три догађаја*, 94.

Дакле, иако је после 1371. једини Марко носио титулу краља, нико није ни помишљао да га призна за врховног господара. Јер битка на Марици значила је крај превласти куће Мрњавчевића. Српски краљ и серски деспот изгубили су живот, а Вукашинови синови, природно, без војске која је изгинула у сукобу са Турцима, били су немоћни сведоци насилне деобе области њиховог оца и стрица. Они су били изложени нападима не само спољних него и унутрашњих противника. Нису их поштедели ни њихови рођаци. Занимљиво је да су се у првом тренутку најмање територијално проширили Турци — вероватно не западније од христовољских кланаца — иако су победом над српским обласним господарима практично добили битку за источни део Балканског полуострва.¹⁶ Сукоб се одиграо на њиховој територији у долини Марице, те солунском деспоту Манојлу није било тешко да пре њих стигне у Сер. Уосталом Турци су се тада углавном оријентисали на освајање стратешких тачака, а не целовито запоседање области, које би, без колонизације њиховог живља, донело само привремени успех.

Прва на удару, држава деспота Угљеше брзо је нестала, али је и држава краља Вукашина знатно окрњена, посебно њени северни делови. Према Мавру Орбину, синовима погинулог краља, „кнез Лазар је узео Приштину и Ново Брдо, као и многа друга оближња места. Никола Алтомановић, с друге стране, заузео је читаву област која се граничила с његовим земљама. Балшини, пак, синови, мада су им били рођаци, отеше им из руку Призрен и многе друге суседне крајеве. Ни Турци нису пропустили прилику да загосподаре великим делом земље коју су држали у Романији. Због тога горе речена браћа, да би задржала бар нешто, пристадоше да плаћају данак Турцима, па су им служили и у ратовима“.¹⁷ Нема разлога да одбацимо ове наводе Орбина. Њихову веродостојност делимично потврђују подаци Дубровачког архива. Ђурађ Балшић је 1372. занета освојио Призрен¹⁸, а да се жупан Никола проширио на рачун области погинулог српског краља, сведоче тужбе забележене у серији *Lamenta de foris* од јануара и фебруара 1373, из којих сазнајемо да су се престрашени дубровачки трговци из Призрена, очекујући жупанов напад на град, скла-

16 Г. Острогорски, *Серска област*, 143—4.

17 М. Орбин, *Краљевство Словена*; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 314.

18 *Зборник К. Јиречка I*, зап. 111; *Историја Срба I*, 254.

њали у оближњи манастир Св. Арханђела.¹⁹ Орбинов извор посебно не наглашава Вука Бранковића и браћу Драгаше у деоби поседа државе Мрњавчевића, али нема сумње да су се и они, не зна се тачно када, знатно проширили баш на њихов рачун, тим пре што и аутор *Краљевства Словена* истиче да су Јован и Константин Драгаш пре били поданици српског краља и серског деспота.²⁰ Вук Бранковић је најкасније од 1377. господар Скопља²¹, а Драгаше су бар неколико година раније ако не још и 1371. вероватно долином Струме продрли на југ, где се њихова држава додиривала са територијама солунског и серског деспота Манојла. Према томе, сасвим је сигурно да су државе краља Вукашина и деспота Угљеше драстично смањене и то највећим делом непосредно после маричке битке, када су синови српског краља очигледно били неспремни да бране простране територије свога оца и стрица.

Границе области Вукашинових синова не могу се ни приближно тачно утврдити али је евидентно да су били сабијени на релативно малу територију у западној Македонији. Губитком Призрена потиснути су јужно од Шар-планине. На истоку њихова област додиривала се са облашћу браће Драгаша, за коју смо установили да се налазила на десној обали Вардара и захватала горњи ток Црне реке (видети стр. 204). Скопље, чини се, Вукашинови синови нису тако брзо изгубили. Негде у исто време када је Вук Бранковић запосео Скопље, арбанашки властелин Андрија Гропа јавља се као господар Охрида. За власти великог жупана господина Андрије Гропе у овом граду је 1378. подигнута и живописана црквица Св. Климента.²² Није потпуно јасан његов однос према Вукашиновим синовима. И са њиме су Мрњавчевићи успоставили родбинске везе. Октобра 1379. у Охриду је сахрањен властелин „Остоја Рајаковић, пореклом Угарчић и суродник краља Марка, зет жупана Гропе“.²³ На основу овог податка не би се

19 *Lamenta de foris* I, 25'; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 254, нап. 102.

20 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54.

21 *Законски споменици*, 451—2.

22 Ј. Иванов, *Бугарски старини*, 214, № 11; *Бугарски старини*², 42, № 17.

23 Ј. Иванов, *Бугарски старини*, 213, № 6; *Бугарски старини*², 39, № 10; К. Јиречек, *Историја Срба* 2, 147; *Записи и натписи IV*, 16, № 6073; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 32; В. Петковић, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Београд 1924, стр. 25, доноси слику Остоје Рајаковића. „Ако је веровати аутентичности једнога записа из 1379. у цркви Богородице Перивлентос у Охриду, гусларски еп се почиње циклизирати око краља Марка (1371—1394) уместо

могло рећи да је Гропа био вазал краља Марка, како претпоставља Иван Снегаров, али је сасвим извесно да је такав однос постојао између арбанашког властелина и краља Вукашина, односно деспота Угљеше.²⁴ Гропа је, по свој прилици, уосталом као и други великаши, искористио погибију браће Мрњавчевића на Марици па се у Охриду и у околини осамостојало. Познати су примерци његовог новца који је свакако почео да емитује после 1371. Легенда на реверсу једног примерка из Кичевске оставе према нашем читању гласи по *милости божијој* в(анка) ж(зпанк) Гропа г(опеди)мъ О(хридъ).²⁵

На основу расположивих савремених података није могуће ништа одређено рећи о јужним границама области Вукашинових синова. Раније смо поменули да је Марко био ожењен Јеленом, кћерком властелина Радослава Хлапена, господара Бера. Ова брачна веза једно време прекинута је због Тодоре, жене неког Гргура. Као упечатљив догађај, безазлено је забележио дијак Добре помирење краља Марка са својом „првовенчаном“ женом Јеленом, па свакако и са њеним оцем Хлапеном, коме је Марко морао претходно да преда Тодору.²⁶ Из овог податка назиру се политички односи краља Марка и његовог таста Хлапена. Поменути запис дијака Добре нема датума, али рекло би се да је до помирења између Марка и Хлапенове кћерке дошло не тако много после 1371, када је краљ Марко свакако покушавао — пошто је изгубио области на северу — да учврсти своје позиције на југу некадашње територије свога оца и стрица.

Доста је магловита веза краља Марка са градом Костуром. По Мавру Орбину, Маркова жена Јелена издала је свог мужа отворивши капије града четама Балше Балшића, за кога се касније и преудала. Да би повратио Костур, Марко је у помоћ позвао Турке. Опседнутом Балши Балшићу притекао је у одбрану брат Ђурађ, те је најстарији Вукашинов син изгубио и град и неверну

1395 — (прим. аутора) и његовог крута (око „сурадника“ Маркова Остоје Рај(а)ковића, који је у гусларским песмама, „по гуслом“, назван Грчкић) још за владе Маркове.“ М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба* (XVII и XVIII век), Београд 1970, 417. Нико до сада није посумњао у аутентичност наведеног записа, али оваква интерпретација доста је натезиута, тим пре што је К. Јиречек указао на род Угарчића.

24 И. Снегаров, *Градъ Охридъ*, Библиотеке бугарска книга, № 6, 71.

25 Б. Сарија, *Кичевска остава*, 89.

26 *Записи и натписи*, 58—9, № 189; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 249, II, 259; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 28.

жену. Сима Ћирковић је склон да поверује овом Орбиновом исказу, у коме, уосталом, нема ништа невероватно.²⁷ Једино са њим нису у складу вести Мусакијеве хронике, по којима је Марку Костур отео Андрија II Мусаки заједно са својим зетовима Балшом Балшићем и Андријом Гропом из Охрида.²⁸

Наведени подаци, према томе, недовољни су да би се колико-толико омеђила област Вукашинових синова, али они сасвим јасно показују да су наследници српског краља и серског деспота били сабијени на узану територију у западној Македонији, негде између Охрида на западу, Вардара, односно Црне реке на истоку, Скопља и Шар-планине на северу. Од толиких градова за које се везује моћ куће Мрњавчевића, краљу Марку и његовој браћи остао је, изгледа, само Прилеп. Тамо где је Вукашин започео каријеру обласног господара, полако се гасила моћ куће Мрњавчевића.

Северно од Прилепа налазе се остаци великог утврђења познатог под именом „Маркови кули“.²⁹ Испод утврђења, у данашњем селу Вароши, налазило се шире подграђе — у ствари средњовековни град Прилеп. Раширено је мишљење да је манастир Св. Арханђела у Вароши задужбина краља Марка, мада нова открића показују знатно старије слојеве сликарства. Као и у Марковом манастиру код Скопља и у цркви Св. Арханђела живописани су портрети краља Вукашина и краља Марка вероватно као нових ктитора.³⁰ Оштећени натпис уз Марков портрет према Константину Јиречку гласио је *Въ христа Бога благовѣрни краљ Марко*).³¹ Такав је натпис у његовој задужбини код Скопља, а скоро идентичне су им легенде на сачуваним примерцима Марковог новца. Према томе, иако је носио знаке највишег, краљевског достојанства, свакако свестан положаја у који је запао после 1371, Марко никад не истиче територијалне претензије.

По узору на оца и стрица, Вукашинови синови нису напуштали систем породичне, удеоне владавине, иако је Марко као најстарији био означен за престолонаследника, а по очевој смрти и крунисан за краља. Уз краља Марка оскудни извори бележе и другог

27 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 68; С. Ћирковић, *Коментари и извори*, 320.

28 К. Јиречек, *Geschichte der Bulgaren*, 332; К. Норф, *Chroniques*, 281; П. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 28.

29 Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 210; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 191—2.

30 Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 29—31; В. Петковић, *Преглед цркава*, 265—7.

31 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 314.

*Портрети Вукашина и сина му Марка из манастира Св.
Арханђела код Прилепа*

Вукашиновог сина Андријаша, као обласног господара у западној Македонији. Први пут га помиње његов отац, српски краљ, у повељи од 5. априла 1370.³² Андријаш је као и Марко ковао новац. Штавише, у Кичевској остави пронађено је више примерака новца млађег брата.³³ По примеру многих обласних господара, Андријаш је иза себе оставио задужбину. Западно од Скопља, на обали реке Треске, саграђен је 1389, дакле у години косовске битке, манастир Св. Андрије (тврдом(к) и подвигом(к) христовином(к) дика Божиа Индрѣаша сина фтораго благоувернаго краља Ђакоша и краљице Ђакоша Ђакоша).³⁴ Својој задужбини са веома интересантним и релативно добро очуваним живописом — манастир се налази на тешко приступачном месту — Андријаш је даровао прилично велико властелинство.³⁵

Не види се политичка улога трећег, најмлађег Вукашиновог сина Дмитра у западној Македонији. Није јасан његов однос према браћи, краљу Марку и Андријашу. Отац га не помиње у повељи априла 1370, јер је тада вероватно био „младенац“ или се можда још није ни родио. Иначе, Дмитар је после смрти краља Марка с братом Андријашом равномерно поделити „депозит који је положио њихов отац у време свога благостања, о коме они нити су знали, нити су га тражили. И с тим депозитом и с помоћу и наклоношћу Дубровника отишли су у Угарску, где су нашли хлеб“.³⁶

Мавро Орбин зна за још једног Вукашиновог сина, Иваниша, који се, по њему, испред турске тираније склонио у Зету код браће Балшића. Иванишево име још једино налазимо у својевремено оспораваном натпису на цркви Св. Дмитрија код Скопља, задужбини краља Вукашина и краља Марка.³⁷

*

У савременој литератури о држави браће Јована и Константина Драгаша не зна се ни толико колико то оскудни подаци омо-

32 *Monumenta Serbica*, 180.

33 Б. Сарија, *Кичевска остава*, 80—88.

34 *Записи и натписи IV*, 17, № 6097; Б. Петковић, *Једна српска сликарска школа*, Гласник III (128) 52.

35 *Записи и натписи IV*, 18, № 6084.

36 *Зборник К. Јиречека I*, 383.

37 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54, 71; П. Срећковић, *Путничке слике, Фамилијарна гробница Мрњавчевића*, Гласник СУД 46 (1878) 220—21; Ј. Јастребов, *Наставак бележака из мог путовања по старој Србији*, Гласник СУД 57

гућују јер су истраживања више била усмерена на њихове титуле и задужбине него на исцрпну обраду области којима су управљали. У ствари, држава браће Драгаша — који су доскора, по очевом имену, редовно називани Дејановићима — приписивала се њиховом оцу севастократору, односно деспоту Дејану.³⁸ Ми смо раније показали да је Дејанова област настала спајањем његове баштине у Прешеву и Жеглигову са покрајинама којима је у име централне власти управљао у горњем и средњем току реке Струме. Кратко време ова се област проширила до околине Мелника, где се налазио посед властеличића Витомира и Станише, својевремено Урошевих, а онда и Дејанових поданика. Јачањем Вукашина и Угљеша ова област не само да је смањена него је, у буквалном смислу речи, преполовљена поседима севастократора Влатка Паскачића, ако не рођака, а оно сигурно пријатеља браће Мрњавчевића (видети напред, стр. 99 сл.).

У новој прерасподели феудалних снага, после 1371, на површину су избили доскора немоћни синови деспота Дејана, деспот Јован и господин Константин Драгаш. Браћа Драгаша су не само обновили област свога оца него су је бар удвостручили. Из овог основног језгра, области деспота Дејана, држава браће Драгаша ширила се, изгледа, упоредо на све стране, али посебно према југу. Довољно је да напоменемо да су се Штип и Струмица, центри државе браће Драгаша, налазили изван области њиховог оца. У другој половини осме деценије, а вероватно и раније, њихова држава достиже завидан обим. Крајем маја 1380. господин Константин је приложио манастиру Хиландару Раков (данашњи Рако-

(1884) 68—9; И. Руvaraц, *О кнезу Лазару*, 120 сл.; *Записи и натписи I*, 58 № 187; А. Ивић, *Родословне таблице*, 5, бр. 4; Л. Мирковић, *Мрњавчевићи*, 40; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 314, 321.

38 Још је Ј. Иванов (*Северна Македонија*, Софија 1906, 131, 138) сматрао да је Драгаш заједничко име за Дејанове синове Јована и Константина, поткрепљујући своје мишљење подацима летописа где се и Константин назива Драгаш. У Енциклопедији Југославије 3 (1958) 67—8, Ђ. Сп. Радојичић упоредо употребљава име Драгаша и Дејановића, док у хронолошкој скици код V. Grmel-a, (*La chronologie*, Paris 1958, 392) као породично име за Дејанове синове једино наводи Драгаше. На породичном имену Драгаша инсистирао је Б. Ферјанчић у својој дисертацији *Деспоти*, 173, нап. 97. Г. Острогорски (*Господин Константин Драгаш*, 287 сл.) навео је више података, од којих је један из савремене повеле, у којима се млађи Дејанов син исто назива Драгаш. Додајемо да се у недавно издатом приручнику адреса Цариградске патријаршије из XVI века, Константин бележи као Драгаш (Σβυενεσάτε χιρ Κοωνοταντινε Δραγаш . . .). Darrouzès, *Manuel des patriarches*, 62.

Охрид, црква Св. Климента, портрет Остоје Рајковића

вац) и Лапардинце, „села иже су у Врању“.³⁹ Али Врање није крајња, северна тачка државе Дејановића. Они су, нема сумње, потчинили целу област малолетног кесара Угљеше, сина севастократора Влатка Паскачића, који је, као што знамо, држао Славиште, Прешево, Врање и Иногосте. Пошто се Врање и Прешево налазило у оквиру државе Драгаша, деспоту Јовану Драгашу и господину Константину сигурно је припадало и Славиште на југу, а свакако и Иногосте на северу некадашње Влаткове области. Уосталом 1371, у време почетка великих промена на територији, може се слободно рећи, бивше државе Немањића, кесар Угљеша имао је највише дванаест година.⁴⁰ Драгаши су управљали и бившим поседима деспота Јована Оливера. Средином августа 1381. Константин Драгаш потврдио је Хиландару манастир Лесново, Оливерову задужбину, са поседима у Овчем пољу, Брегалници, Злетову и Штипу.⁴¹ Иначе сем у наведеној исправи, у ово време, синови деспота Оливера, Крајко и Русин се не помињу.⁴²

Центар државе Драгаша су градови Струмица и Штип, где су деспот Јован и брат му Константин најчешће издавали и потписивали повеле. Они су 1377. у Струмици, заједно са мајком, царицом Евдокијом, даровали манастиру Св. Пантелејмона две цркве и пет села: Мокране (данас Мокрино), Макријево, Зубовце (данас Зубово), Борисово и Габрово.⁴³ Сва ова села налазе се у долини реке Струмице, источно од истоименог града. Јуна исте године, Драгаш и Константин потврдили су Хиландару цркву Св. Власија са поседима у околини Штипа, дар штипског челника Станислава.⁴⁴ Пошто смо Дреново, Грбавце и Шешково, села која су око 1378. Драгаши даровали манастиру Св. Пантелејмона, убицирали с леве стране Црне реке, граница њихове државе секла је и прелазила на десну обалу Вардара, пре ушћа Црне реке и, наравно, захватала бар њен горњи ток.⁴⁵ Није могуће ни приближно тачно

³⁹ *Законски споменици*, 457.

⁴⁰ Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари*, 15.

⁴¹ *Законски споменици*, 453—5.

⁴² Уколико је протопоп Русин, који се помиње у повелји Константина Драгаша од 26. марта 1388, идентичан са Оливеровим сином Русином, што није много вероватно, то не мења наш закључак о томе да су Дејановићи завладали поседима деспота Оливера, јер се протопоп Русин у наведеној повелји бележи као Константинов поданик. *Законски споменици*, 767.

⁴³ *Законски споменици*, 510—12.

⁴⁴ Исто, 452—3.

⁴⁵ Села Козарце, Полошко и Кошане која су око 1378. потврђена манастиру Св. Пантелејмона, налазе се с десне стране Црне реке. *Законски споменици*,

утврдити јужну и источну границу државе Драгаша. Припадао им је град Петрич на југу, али то не значи да је само до овог града допирала власт деспота Јована и господина Константина, тим пре што су средишта њихове државе Штип и Струмица. Дубровачки властелин Јуније Бунић, који је током осме деценије XIV века трговао у Солуну, с пролећа 1378. добио је упутство од своје општине да се код браће Драгаша или неког другог у околини Солуна распита за могућност куповине жита. Очигледно је да се област браће Драгаша није налазила далеко од овог града на Егејском мору, али у писму Јунију Бунићу нема ни једног наговештаја за прецизније повлачење њене јужне границе.⁴⁶ Источна граница по свој прилици није се мењала и вероватно је идентична са ранијом српско-бугарском државном границом.⁴⁷ Карта на стр. 208 коју прилажемо представља минималан обим државе Драгаша, јер смо међе повлачили углавном према манастирским поседима. Северна и источна граница више се подудара са крајњим тачкама црквених имања у оквиру њихове државе, него са стварном, прецизно утврђеном границом.

Јован и Константин Драгаш постају обласни господари после смрти краља Вукашина и деспота Угљеше. Мада се старији син деспота Дејана први пут помиње 1373, а млађи заједно са братом тек три године касније, Драгаши су, нема сумње, веома брзо не само обновили него и осетно повећали област свога оца. Непуне две године након маричке битке у књигама Дубровачког архива бележи се њихова земља. Средином јуна 1373. Јуније Бунић, дубровачки трговац у Солуну, оптужио је Јунија Мариновог Соркочевиха да му је уз помоћ људи деспота Драгаша одузео робу. Према изјави једног од сведока роба која је преношена из Солуна за Ново Брдо одузета је *in terrenum despoti Dragassii in unam locum qui vocatur castrum Chonuche* (утврђење Коњух).⁴⁸ Из ових подата-

512—15; Ј. Трифуноски, *Средњовековна Псача*, Гласник СГД 1 (1973) 149—153; Ј. Трифуноски, *Славиште у средњем веку*, Гласник СГД 2 (1973) 139—144.

46 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 348; Б. Крекић, *Дубровник и Левант*, 66, 142.

47 Дејанов син Константин је, додуше, према Мавру Орбину (*Краљевство Словена*, 54) одузео Арбанасима и Бугарима многа места. Колико су ове вести тачне тешко је рећи, јер их је Орбин преузео од не баш поузданог Халкокондила, који, поред осталог, није знао право име оца Јована и Константина, називајући га Жарко Дејановић, што наравно преузима и некритични Орбин. Видети С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 314.

48 Месец дана касније Џиве Соркочевих, за кога Тадић претпоставља да је био дубровачки конзул у Новом Брду, писмом је доставио суду изјаву сведока које су теретиле Јунија Соркочевиха. *Писма и упутства*, 462—3.

ка види се да је старији син деспота Дејана имао исто достојанство као и његов отац. Нема сумње, а у томе се сви истраживачи слажу, да је Јован Драгаш титулу деспота добио од цара Уроша. Према томе, иако се први пут као деспот помиње 1373, а тада се први пут помиње у сигурно датованом извору уопште, Јован Драгаш крунисан је за деспота пре смрти цара Уроша. Зна се да се ово високо достојанство додељивало царевјој браћи, синовима и најближим сродницима. Мајка Јована Драгаша Теодора — у манастиру Евдокија — рођена је сестра цара Душана. Његово уздизање није неочекивано тим пре што му је отац био севастократор а затим деспот.⁴⁹ Остаје неутврђено када је цар Урош свога брата по тетки крунисао за деспота. Са претпоставкама које су чињене у том смислу није се отишло даље од нагађања.⁵⁰ Али није споредно да ли је Јован постао деспот између маричке битке и Урошеве смрти, када почиње нагло уздизање Драгаша, или пре погибије Мирњавчевића у чијој се сенци налазе Дејанови синови. Због јасније слике о распореду феудалних снага било би занимљиво утврдити да ли је цар Урош дао Јовану Драгашу титулу деспота пре или после 1369, пре или после разилажења савладара — српског цара и краља. Пошто је достојанство деспота имало титуларан карактер, Јован је могао да буде крунисан и пре маричке битке, пре него што су Драгашини постали обласни господари, али овој хипотези не иде у прилог закључак Балдуина Сарије који тврди да је новац са натписом *и х-а благоугодно деспот Драгаш*⁵¹ кован пре погибије краља Вукашина и деспота Угљеша. Ми смо показали да је новац деспота Јована Драгаша, пронађен у Кичевској остави — не набрајајући овом приликом све примерке — заједно са новцем кнеза Лазара, жупана Гропе, краља Марка и његовог брата Андријаша, емитован после маричке битке (видети даље, стр. 213).

Пространом облашћу у источној Македонији — како је то било уобичајено у оно време — Драгашини су заједнички управљали. Пред судом господина Константина водила се 1376. распра између представника Хиландара и манастира Св. Пантелејмона око њихових имања у околини реке Струмице. По завршетку распре и разграничења властелинства ова два светогорска манастира, на-

49 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 173—4, са старијом литературом.

50 Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза*, 123, нар. 138.

51 Б. Сарија, *Кичевска остави*, 76, 80, 90.

писана је пресуда коју су потписали водочки епископ Данил и бањски епископ Григорије „у дане свеблагочастивог господина деспота Драгаша и брата му Костадина“.⁵² Наглашена је, међутим, улога старијег брата, можда због осетне разлике у годинама, али свакако не због ране младости Константинове који је 1392. имао кћерку за удају.⁵³ Малобројне сачуване повеље увек бележе њихову заједничку управу, али исправе је, изгледа, чешће потписивао само деспот Јован. Сенка старијег Драгаша, који се последњи пут помиње око 1378, осећа се и после његове смрти. Дарујући маја 1380. манастир Хиландар, Константин истиче да је брат деспота Јована.⁵⁴

Заједно са синовима иступа и њихова мајка Теодора-Евдокија. Синови јој указују поштовање. Не само да се њено име у заједничким повељама помиње на првом месту него монахиња Евдокија заиста наступа као владарка. „Благочастива и христољубива госпођа царица Евдокија са превазљубљеним синовима царства ми деспотом Јованом и Константином“ даровала је руском манастиру на Св. Гори велики посед, може се рећи цело једно властелинство на реци Струмици. Карактеристично је да је ову повељу ипак потписао само деспот Јован Драгаш.⁵⁵ После његове смрти политичке амбиције Дејанове удовице још више долазе до израза. „Заповешћу госпође превисоке царице српске кира Евдокије и господина Костадина“ манастир Хиландар добио је задужбину деспота Дејана, властелинство цркве у Архилевици.⁵⁶ Она се с правом назива царицом јер је њен муж Дејан носио знаке деспотског достојанства. Напомињемо да је царица Евдокија надживела свога брата цара Уроша и његову мајку царицу Јелену-Јелисавету, која се 1378. бележи као блажена, а према једном запису из XVI века умрла 7. новембра 1376.⁵⁷

Кућа Драгаша се после смрти цара Уроша сматрала наследником династије Немањића. Искључи ли се лоза Душановог полу-брата цара Симеона, који се још 1359. године одвојио на југу Српске државе у Епиру и Тесалији, Драгаша су остали најближи

⁵² *Одабрани споменици*, 171.

⁵³ Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291. нап. 26.

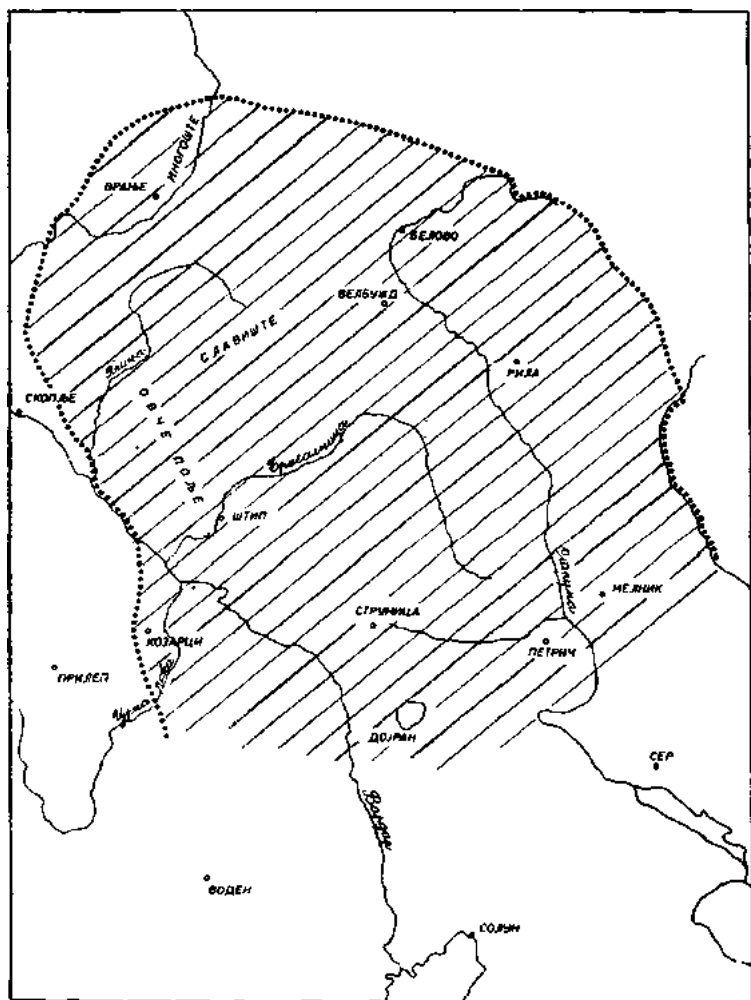
⁵⁴ *Законски споменици*, 457; П. Е. Наумов, *Дарбение грамоти на Дејановики (Кон анализати на историските извори од крајот на XVI век)*, *Историја XX* (1984) 219—237.

⁵⁵ Исто, 510—12.

⁵⁶ Исто, 448.

⁵⁷ Ђ. Сп. Радојичић, *Архивист* 2 (1952) 72.

сродници двовековној српској династији, свакако много ближи не-
го босански бан Твртко I, који се 1377. прогласио за краља Срба
и Босне. Као потомци српске владарске породице Драгаши су
уживали углед и у Византији. У том смислу тумачимо њихово
орођавање са династијом Палеолога. Кћерка господина Констан-

Област браће Драгаши

тина, Јелена, једина је српска принцеза која је доспела на цариградски двор као византијска царица.⁵⁸ Фебруара 1392. удала се за византијског цара Манојла II Палеолога.⁵⁹ У браку са Манојлом II Јелена Драгаш је имала шест синова од којих су Јован (VIII) и Константин (XI) два последња византијска цара.⁶⁰ Константин XI Палеолог (1449—1453) по свом деди са мајчине стране називао се и Драгаш (Κωνσταντῖνος ὁ Δραγάσης).⁶¹ Мада таст византијског цара, српски великаш Константин Драгаш није носио знаке деспотског достојанства као његов отац и брат.⁶² Млађи али у ствари познатији Драгаш, остао је као и већина обласних господара после смрти цара Уроша без високих титула византијског порекла: кесара, севастократора или деспота. Документарна грађа проистекла из куће браће Драгаша никад нам не представља деспота него господина или господара Константина док се његов брат увек потписивао као деспот Јован Драгаш. Исти је случај и са савременим византијским документима. Посредством „благородног господина Константина Драгаша (τῷ εὐγενεστάτῳ καὶ Κωνσταντίνῳ τῷ Δράγασι) цариградски патријарх Антоније је 1393. доделио манастиру Кутлумушу, чији је ктитор био обласни господар у источној Македонији, привилегије патријаршијског манастира.⁶³ Напомињемо да се у повељи патријарха Антонија истиче да је Константин отац, у ствари таст, византијског цара, али у њој се Константин јавља само као благородни господин, као што се са титулом „славног господара Србије“ јавља у повељи своје кћери царице Јелене и зета Манојла II Палеолога од октобра 1395.⁶⁴ У манастиру Св. Дионисија на Атосу чува се крст са натписом из кога сазнајемо да је он „поклон Јелене, владарке Ромеја, Палеоогине, жене цара Манојла Палеолога, кћери Драгаша, господара Србије.“⁶⁵ Недавно издање приручника адреса Цариградске па-

58 Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*. Братство 30 (1939) 1—23.

59 Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291, нап. 26.

60 Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*, 12—13; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 290.

61 Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 287—91.

62 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 124—6; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 291—4.

63 P. Lemerle, *Actes de Koutlumas*, Paris 1945, № 40.

64 Miklosich — Müller II, 260—64.

65 В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 5 (1938) 136—7; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 289, нап. 14.

тријаршије садржи један податак који само на изглед противречи многобројним доказима о скромној титули Константина Драгаша. "Ὡπως γράφει ὁ πατριάρχης πρὸς τὸν δεσπότην Σερβίας Κωνσταντῖνον τὸν Δραχάσην "Εὐγενεστάτε κῆρ Κωνσταντῖνε Δραχάση, ἐν ἀγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ πλὴν τῆς ἡμῶν μετριότητος."⁶⁷ Податак је сам по себи противречан. За деспота и севастократора устаљен је епитет *πανευγενεστάτος* — пресрећан, а не *εὐγενεστάτος* — благородни — епитет који уосталом редовно прати титулу господара у Константиновим ћирилским исправама, а налазимо га и у поменутој грчкој повељи патријарха Антонија.⁶⁸

Наведени документи, домаћи и страни, јасно показују да се Константин сматрао владаром Србије, као што се њихова мајка Теодора-Евдокија називала царицом српском. Тешко је, међутим, пресудити колико су претензије куће Драгаша одговарале стварности. Константинови натписи тумачени су као докази о независности његове државе.⁶⁹ Подвлачимо да крајње оскудна изворна грађа онемогућава да се прецизно утврди када су па чак ни које су покрајине изгубиле независност. Вероватно не дуго времена после маричке битке Драгаша су постали султанови вазали. Али, без икакве сумње, Драгаша су доста дуго или, боље речено, све до битке на Ровинама владали са широком унутрашњом самоуправом. Како другачије објаснити суверена издавања повеља, потврђивање старих и даривање нових замашних поседа светогорским манастирима који су се — то је овде значајно нагласити — налазили изван граница њихове државе. Они кују свој новац, а из њихових исправа види се да је у оптицају значајну улогу играла страна, млетачка монета.⁶⁹ Али то није једини доказ о присуству страних трговаца на њиховој територији, па према томе и о слободној трговини са медитеранским земљама. Драгаша су контролисали транзитну трговину из Солуна у унутрашњост, а у оквиру њихове државе налазе се плодне равнице богате житом које се извозило. Нема директних података о рударству али се несумњиво наставило са експлоатацијом рудника у Кратову и Злетову. О њиховој економској снази посредно сведочи Кичевска остава. Иако пронађена далеко од граница државе Драгаша, ипак је новац деспота Јована у њој, у односу на савременике, заступљен са сра-

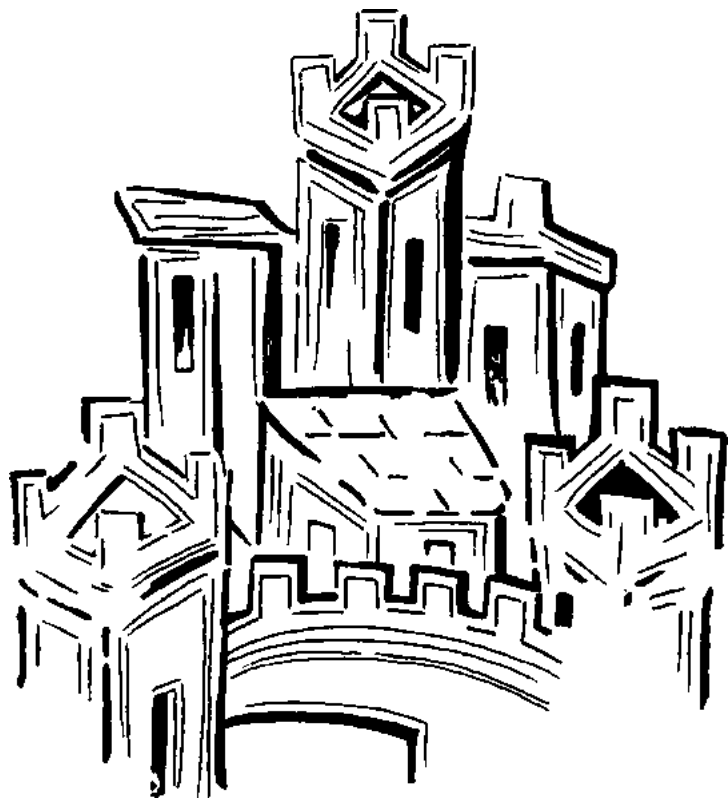
⁶⁶ J. Dattouzes, *Manuel des pttakia*, 62.

⁶⁷ Уп. Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, 292.

⁶⁸ Ј. Иванов, *Северна Македонија*, 130.

⁶⁹ *Законски споменици*, 766.

змерно упечатљивим бројем примерака. Поред новца који је кован пре 1371. и кога има далеко више, Кичевска остава садржи, насупротив досадашњем мишљењу, новац који је емитован после маричке битке.⁷⁰ Новац деспота Јована Драгаша налази се у Ки-

Модел Охрида из цркве у Лескоецу

⁷⁰ С. Димитријевић сматра да је Кичевска остава доспела у „земљу негде око 1373, пошто ми везујемо кирилске натписе на новцу Ђурђа I Балшића за заузеће Призрена од стране овог великаша (септембар 1372 год.).“ *Проблеми српске средњовековне нумизматике*. Историјски гласник 3—4 (1957) 126; С. Димитријевић, *Динар цари Константина Дејановића*, Нумизматичар 2 (1979) 131—148; *Остаци које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик СХХII—1 (1981) 1—59; П. Прљинчевић, *Неке врсте динара цара Уроша само са натписом „Стефан цар“*, Нумизматичар 3 (1980) 187—202.

чевској остави заједно са новцем краља Марка, његовог брата Андријаша, кнеза Лазара, жупана Гропе и Ђурђа I Балшића. Познати нумизматичар Балдуин Сарија тврди да је новац ових великаша кован пре маричке битке, свакако поводећи се чињеницом да Кичевска остава садржи далеко већи број примерака краља Вукашина, цара Уроша и цара Душана. Сумњу већ изазива твђење да је деспот Драгаш око 1370. владао крајем око Струмице и Штипа, јер се зна да су ови крајеви до 26. септембра 1371. припадали Мрњавчевићима.⁷¹ Искључујући Ђурђа Балшића и, можда, кнеза Лазара, о коме за први период има мало вести, већина наведених великаша постају и делују као обласни господари после 1371. Ми смо показали и за кнеза Лазара да је пре маричке битке у сенци многих великаша. Допуштамо могућност да је Лазар Хребџановић пре маричке битке ковао новац, али малу неверицу изазива релативно велики број његових примерака пронађен далеко на југу изван територије којом је управљао и то у време када он очигледно још не располаже са значајнијом војном и економском снагом. С друге стране, жупан Гропа се први пут у једном датованом извору спомиње 1377/78, те бисмо почетак његове власти у Охрид у морали да померимо скоро једну деценију уназад и то на територији државе Мрњавчевића када су ови на врхунцу моћи. Питање ипак коначно решава новац са натписом *ъ хъ ва владѣвѣни краљъ Марко*.⁷² Уколико је новац краља Марка кован пре смрти краља Вукашина, онда би отац и син, мимо свих обичаја, истовремено носили титулу краља и поред тога што је давно пре тога за престолонаследника установљена титула младог краља. Не може се ни помислити да је Марко узурпирао титулу краља, јер се она у тренутној државној хијерархијској структури није ни могла узурпирати. Као што се у царству могла узурпирати само царска титула, тако се, сходно томе, у краљевству могла узурпирати краљевска титула. А Српска држава је све до Урошеве смрти, који је, као што је познато, умро после маричке битке, била царевина. Утврђено је да ни Вукашин није узурпирао краљевску титулу, а то је још мање могао да учини Марко. Сем тога, нема података о раздору између оца и сина. Штавише, зна се да су Вукашин и Марко три месеца уочи маричке катастрофе припремали заједнички напад на Николу Алтомановића. Данас се,

захваљујући недавном открићу једног натписа у надвратнику цркве Св. Недеље у Призрену, зна да је Марко непосредно пре маричке битке носио титулу младог краља а не краља како је Балдуин Сарија мислио.⁷³ Ради прегледности доносимо списак новца из Кичевске оставе који је, као што смо видели, кован после 1371.

Кнез Лазар	14 комада
Андријаш, син краља Вукашина	13 комада
Краљ Марко	8 комада
Деспот Јован Драгаш	8 комада
Жупан Андрија Гропа	3 комада
Ђурађ I Балшић	2 комада

Ма колико имали у виду случајност омера примерака непотпуне Кичевске оставе, ипак горња табела донекле употпуњује нашу слику о економској снази појединих обласних господара. Донекле изненађује мали број примерака Вукашиновог сина Андријаша и брата му краља Марка, па и жупана Гропе, пошто је Кичевска остава пронађена на њиховој или у близини њихове територије, на којој се, уосталом, у оптицају још налазио далеко највећи број примерака краља Вукашина и цара Уроша.

Наш закључак о широкој унутрашњој самоуправи у области ма браће Драгаша и Вукашинових синова заснива се на Јиречекском изучавању најраније турске колонизације у Европи. „По турској топографској номенклатури могу се још и данас пратити границе насељавања у XIV и XV веку. Равнице старе Тракије преобразиле се у нову турску земљу. Једна слабија струја турске колонизације допирала је дуж мора до Солуна, а доцније до у Тесалију. Млађе беху турске насеобине у равницама источне Бугарске, између Дунава и Црног мора, које беху грдно опустеле због татарских провала у XIII и XIV веку. Код ових измена од свих балканских народа највише су земљишта изгубили Грци. Даље западно боље се очувало словенско становништво, које је живело у мање опустошеном планинском крају у унутрашњости Полуострва.“⁷⁴ Истовремено, у држави деспота Јована и господина Константина, судећи према архијевачком црквеном властелинству, повећава се

⁷³ М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка*, 20; Б. Сарија, *Кичевска остава*, 74.

⁷⁴ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 313.

број насељених места било унутрашњом било спољном колонизацијом, али свакако не турског живља. Ово властелинство се 1354. састојало од девет села и девет селишта, а 1381, када га господин Константин са мајком дарује Хиландару, не помиње се ни једно селиште, за која смо утврдили да су најчешће представљала напуштена, бивша насеља.⁷⁵

Међу многобројним личним именима забележеним у повељама браће Драгаша, нема ни једно турско. Наравно да још не постоји ни једна турска институција. Напротив, уређење у држави браће Драгаша идентично је са уређењем у бившој држави Немањића.

У крајњу забуну ставља нас повеља од 20. јуна 1379. или 1389, у којој се млађи Дејанов син потписао као Б Христа Бога благодетни и христолюбиви Константин господар сръбскои и Подунаи, братъ дикота Јоана Драгаша.⁷⁶ Повеља којом се Хиландару потврђује дар војводе Дмитра, издата је, наводно, у Приштини. Издавачи ове повеље истичу да је потпис и место издања изгледало те је у новије време „извучено мастилом“.⁷⁷ Најлакше је одбацити ове податке као непоуздане, али то не би било најбоље, ни решење најближе истини. Овај Константинов потпис сличан је потписима кнеза Лазара Хребељановића. Веома је примамљива претпоставка, наравно са свим резервама, да је Константин Драгаш, учествујући у неком турском продору, од султана, добио обећање за проширење својих поседа.

Косовска битка несумњиво је преломни моменат у прошлости покрајина на југу бившег Српског Царства. Широка самоуправа која је у појединим моментима прерасла у потпуну независност сигурно је сужена после 1389. Од десет сачуваних повеља које су потекле из куће Драгаша, девет их је из времена пре косовске битке. Али Турци нису покорили земљу Константина Драгаша и Вукашинових синова све до битке на Ровинама 1395. у којој су Константин Драгаш и краљ Марко изгубили животе.⁷⁸ Бајазит је стрпљиво сачекао Константинову и Маркову смрт. Тек

75 Законски споменици, 738—40, 446—48; Р. Михаљчић, *Селишта*, 173 сл.

76 Законски споменици, 457.

77 К. Лиречек, *Историја Срба I*, 316, нап. 18; Законски споменици, 456—7, нап. 1.

78 Ђ. Сп. Радојичић, *Листина манастира Петре од октобра 1395. год. као извор за хронологију битке на Ровинама*, *Богословље* 2 (1927) 293—301.

онда су турске трупе лако, свакако без отпора, запоселе земље ових султанових вазала.

Држава браће Драгаш основа је нове турске провинције. Она постаје санџак са центром у Велбужду-Ћустендилу, изгледа са приближно истим обимом као у доба власти српских обласних господара.⁷⁹

⁷⁹ Према Хаци Калфи или Ћатиб Челебији, турском географу XVII века. Санџак Ћустендил је обухватао Радомир, Дупницу, Петрич, Мелник, Дојран, Тиквеш, Велес, Струмицу, Радовиште, Штип, Кратово и Врање. Ст. Новаковић, *Хаци Калфа или Ћатиб Челебија, турски географ XVII века о Балканском Полуострву*, Споменик СКА (1892) 46—6; К. Лиречек, *Историја Срба I*, 332.

НОВА ПОДЕЛА ОСТАКА СРПСКОГ ЦАРСТВА

Пропашћу Мрњавчевића највише су се окористили раније потиснути синови деспота Дејана, браћа Драгаш. Они, тако рећи, преко ноћи постају моћни обласни господари. Не само да су обновили област свога оца него су је за кратко време бар удвостручили. Као последица маричке битке настају крупне територијалне промене и у централним деловима некадашњег Српског Царства. Жупан Никола Алтомановић крајем 1371. или почетком 1372. повратио је Рудник, вероватно користећи тренутак када је Лазар Хребелановић запоседао Приштину и Ново Брдо.¹ Никола Алтомановић свакако је због освајања Рудника мало закаснио на „део-бу“ државе Мрњавчевића. И овако кратко време било је пресудно. Балшићи су га предухитрили те су пре жупановог продора на југоисток заузели богато трговачко место Призрен.² Међутим, Мавро Орбин обавештава нас да је Никола Алтомановић од Мрњавчевића приграбио „читаву област која се граничила са његовим земљама“.³ Ако од Вукашинових наследника, како изгледа, није освојио ни једно значајније место ипак је у ово време поред Рудника повратио и Звечан на Косову. Још 1370. Звечан, некадашње утврђење Николиног стрица Војислава Војиновића, држао је челник Милош Повић. Челника Милоша је, међутим, заробио Степош Степановић, човек жупана Николе. За 782 дуката и 15 гроша Милош се, августа 1372, ослободио сужањства.⁴ Несумњи-

1 А. Theiner, *Vetera monumenta* II, 116, № 231; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 320, *нап. 41*; М. Димић, *О Николи Алтомановићу*, 23.

2 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 254, *нап. 102*.

3 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54.

4 Из Обода у Конавлима, где је засуђен, Милош је од Дубровачке општине затражио свој депозит. Општина је предају депозита поверила Влахоти Водо-

во да су пре овог датума у Звечан ушле жупанове чете. Поново је област породице Војиновића достигла стари обим.

Док је била на врхунцу моћи кућа Војиновића држала је бар део ако не и цело Попово поље и, природно, одговарајући део приморског појаса између Дубровника и Стона. Да би ово показали морамо се вратити пет деценија уназад. Користићемо истраживачке резултате Вељана Трпковића који је са неколико запажених радова указао на нове моменте у прошлости Хумске земље, која је годинама била камен спотицања у односима између Србије, Босне и Дубровника. Део Хумске земље, полуострво Пељешац и Стон, за време краља Милутина налазио се у оквиру Српске државе.⁵ После 1321. настају познати династички сукоби које користи српска властелинска породица Бранивојевићи. Браћа Бранивојевићи осамостаљују се у Хумској области са седиштем у Стону.⁶ Зна се сигурно да су држали Пељешац, а несумњиво још неке крајеве Хумске земље. Као самостални обласни господари, Бранивојевићи су, покоравачући суседе, знатно проширили своју власт. Када се ради о прошлости Хума, обично добро обавештени Мавро Орбин је несумњиво претерао истичући да се власт Бранивојевића „протезала од реке Цетине све до Которског залива“.⁷

Бранивојевићи су се ородили са војводом Војином, господарем Гацка у време Стефана Дечанског. Брајко Бранивојевић ожењено је кћерку војводе Војина, родоначелника Војиновића.⁸ Независна власт браће Бранивојевић, који су се замерили својим суседима, али и потхранили њихове амбиције, није трајала дуго.⁹ Осамостаљење ове породице искористили су босански бан Стјепан II Котроманић и Дубровник. Они су 1326. победили Бранивојевиће и поделили Хумску земљу. Дубровник је запосео Стон и Пељешац. Брајко Бранивојевић и његова жена, кћер војводе Војина, доспели су у дубровачко ропство. Тек на интервенцију младог краља Душана и војвода Војина и Младена, Дубровчани су, уз

пићу који је у наоружаној барци доплвено до обале у близини Обода, где је Степош, у присуству сведока Латина и Срба, примио наведену суму. К. Јиречек, *Споменици српски*, 10, нап. 2; М. Динић, *Област Бранковића*, 7.

5 В. Трпковић, *Око „уступања“ Стона и Пељешца*, 43.

6 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 190; В. Трпковић, *Око „уступања“ Стона и Пељешца*, 43.

7 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 190; В. Трпковић, *Бранивојевићи* 82—4.

8 Према Мавру Орбину (*Краљевство Словена*, 56) Брајкова жена звала се Села. И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 127; В. Трпковић, *Бранивојевићи*, 61.

9 В. Трпковић, *Бранивојевићи*, 62. сл.

извесне уступке, пустили на слободу Војинову кћерку, али о Брајку нису хтели ни да разговарају. Он је, према Орбину, уморен глађу у тамници, пошто је краљ Стефан Дечански наредно да се Брајков брат Бранко затвори у Котор и убије. Ове Орбинове вести узимају се као тачне, јер их великим делом потврђују савремени архивски подаци.¹⁰

Вељан Трпковић је утврдио да је српски краљ Душан стављен пред свршен чин када је 1333. „уступио“ Дубровнику Стон и Пељешац који се од 1326. фактички налазе у власти града под Св. Срђем. На препуштање Стона и Пељешца за 8000 дуката и 500 перпера годишњег трибута краљ Душан се одлучио зато што је босански бан пуштао све више корена у Хуму, а амбиције српског краља биле су окренуте према Византији.

Губитак хумских покрајина погодио је не само Српску државу већ и породицу Војиновић. Делом Хумске области, не зна се од када, управљали су Војинови синови, вероватно као очеви наследници. Сестра браће Војиновић, видели смо, била је протерана са Пељешца, после пропасти њеног мужа Брајка Бранивојевића. Најстарији Војиновић, ставилац Милош, изгледа да није случајно учествовао у српско-дубровачким преговорима око „уступања“ Стона и Пељешца. Наше излагање потврђује иначе прихvatљиву претпоставку Михаила Динића, који сматра да је Алтоман Војиновић пре 1350. примао стонски доходак. Када се 1347. женио, Алтоман је на име стонског дохотка за идућу годину тражио зајам од Дубровачке општине.¹¹ Цар Душан у својој политици освајања Византијског Царства није се одрекао, али је запоставио изгубљене Хумске земље. Додуше он је у јесен 1350. покушао да заустави даљи продор босанског бана чије су чете претходне године пљачкале чак у Конавлима, али је морао брзо да крене на југ, где су најамници цара Јована Кантакузина напали градове Бер, Воден и Сервију.¹²

Истраживачи који Попово поље и Сланско приморје, појас између Дубровника и Стона, укључују у Босанску државу у време успона Војислава Војиновића и Николе Алтомановића, немају у виду чињенице да су Дубровчани у току рата са хумским кнезом

10 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 192; В. Трпковић, *Око „уступања“ Стона и Пељешца*, 44 сл.; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 363.

11 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*.

12 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 227—29.

и касније са његовим синовцем увек утврђивали Стон за који су највише страховали. Војислав Војиновић отворено је претио. Још једанпут подсећамо на његове речи упућене Дубровчанима: „... Осим тога узећу вам Стонски Рат јер је мој; ја сам хумски кнез, а Стонски Рат је седиште Хумске области, значи мој је.“¹³ Стон и Пељешац ни хумски кнез Војислав ни његов синовац, који га је у свему следио, нису могли угрожити с мора јер нису поседовали флоту. Пошто се Драчевица, Конавле и Требиње налазе у оквиру старе Травуније, дакле, северно и источно од Дубровника, то је копнени пут из области Војиновића до Стона водио једино преко Поповог поља и Сланског приморја. Сем тога унутрашњи сукоби у Босни поклапају се са успоном хумског кнеза и жупана Николе.

Истина, у доба власти породице Војиновић, Попово поље и Сланско приморје повремено су се враћали у оквиру Босанске државе. Наведене покрајине кнегиња Гоислава сигурно није задржала. Јованка Мијушковић утврдила је да је немирни босански великаш Санко Милтеновић, савременик Војиновића, поред Дабарског поља, Трусине, држао и Попово поље.¹⁴ Једно време Санко је, вероватно као поданик босанског бана Твртка, држао и део Конавала. Али, то је било непосредно после догађаја у 1369, када је Никола Алтомановић за кратко време био потиснут. Довољно је да напоменемо да је управо Санко Милтеновић, пошто се одметнуо од Твртка, пришао жупану Николи и то не као његов равноправан партнер. Када је Санко Милтеновић пришао младом жупану, Босна је несумњиво изгубила највећи део хумских крајева. Оно што цару Душану није пошло за руком успео је, додуше за кратко време, српски обласни господар. Због Санка Милтеновића, видели смо, Никола Алтомановић је дошао у сукоб са босанским баном Твртком. Међутим, августа 1370. завађене стране су се измириле, али свакако не на штету српског обласног господара. Жупан Никола је одбио да се мировним уговором обухвати и Република св. Влаха са којом је ускоро заратио.¹⁵ Дубровачка Република нашла се у веома тешком положају, јер је њену територију целом копненом страном опкољавала област Николе Алтомановића.

13 *Monumenta Ragusina II*, 280; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 7, № 6; *Зборник К. Јуречка I*, 355—6; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 57; М. Зељевски, *Ратовање*, 24.

14 Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 32.

15 В. Ђоровић, *Краљ Твртко I*, 32; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 14—15.

Немамо намеру да понављамо оно што је већ више пута речено у литератури о овом сукобу. Дубровачки извори говоре да је српски жупан био немилосрдан. Ти искази у основи су тачни и њима је с правом поклоњено поверење. Али под утицајем ипак једностраних извора у литератури се више говорило о пустошењу незаштитеног дубровачког залеђа и злостављању дубровачких трговаца од стране жупанових поданика, него о евентуалном поводу, узроку или циљу рата. Истицало се, опет под утицајем упутстава дубровачким дипломатским представницима — који су могли да буду, а разумљиво је што су и били тенденциозни — да је Никола Алтомановић тражио светодмитарски доходак. Не изгледа нам много уверљиво да је жупан Никола ратовао због српског владарског трибута, а није сигурно да га је, пре смрти цара Уроша, захтевао од Дубровчана. На основу записа Већа умољених, које је 5. новембра 1368. одлучило да се одговори — не види се шта — посланику жупана Николе, Константин Јиречек претпоставља, додуше доста опрезно, да је „око 1368“ српски великаш захтевао за себе светодмитарски доходак. Јиречеково мишљење прихватио је Михаило Динић, али оно, чини се, нема довољно основа.¹⁶ Истина, Дубровчани се априла 1371. туже угарском краљу Лудвигу да им је у јесен 1370. на име светодмитарског дохотка жупан тражио 6000 дуката, али се не види да је са истим захтевом иступао и 1368.¹⁷ С друге стране, 1370. курс динар — дукат био је 1 : 27¹⁸, те је 6000 дуката износило 13.500 перпера.¹⁹ Пошто су Дубровчани овај трибут у износу од 2000 перпера плаћали сваке године српском владару, то значи да је жупан светодмитарски доходак тражио не за претходне три године, како се то тврдило, већ за непуних седам година, дакле, и за период када он још није био на власти. Чини нам се да је у питању била обична уцена коју

16 *Зборник К. Јиречека* I, 370, 372; М. Динић, *Дубровачки трибути*, 231.

17 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 209—215, № 207.

18 В. Винавер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Дубровник)*. Историјски гласник I—2 (1960) 76.

19 К. Јиречек претпоставља да је можда посредни грешка и да је уместо 6000 дуката требало да стоји 6000 перпера. У том случају писар би требало да узастопно два пута погреши, или да при том не зна како је и у ком износу општина плаћала српским владарима светодмитарски доходак, што је искључено, јер се на почетку упутства помње прави износ српског владарског трибута. Ако је Јиречек мислио на грешку у издању није био у праву јер су сви издавачи читали 6000 дуката, а не перпера. *Зборник К. Јиречека* I, 372—3, нап. 92; *Monumenta Ragusina* IV, 116; *Codex diplomaticus XIV*, 329; № 245; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 211, № 207.

су Дубровчани, ваљда из дипломатских разлога, радије представљали као потражњу трибута. У сваком случају овако формулисане тужбе дубровачких поклисара на угарском двору против српског обласног господара нису у складу са односима младог жупана и цара Уроша. И Михаило Динић, који у целини прихвата наводе дубровачких поклисара, склон је да поверује да Никола Алтомановић није потпуно раскинуо односе са својим сизере-ном.²⁰ У прилог добрих односа између жупана Николе и Уроша говори врло вероватан савез рашке властеле и српског цара против Мрњавчевића.²¹

Као што смо видели, није много вероватно да је жупан Никола против Дубровчана водио рат због српског владарског трибута, а још мање је вероватно да је до сукоба дошло само због овог трибута. Предмет дугог спора није сума од 2000 перпера годишње већ много више — Хумска земља — односно делови Хумске земље који су се налазили у оквиру територије Дубровачке Републике. Уосталом и пошто је добио светодмитарски трибут, Никола Алтомановић је припремао напад на Стон и Пељешац.²² Као припадник породице Војиновића и, у крајњој линији, законити наследник хумског кнеза Војислава, жупан Никола је полагао право на Хум, па и онај део Хума којим су, још од 1326, управљали Дубровчани.

У граду под Св. Срђем живело се у нади да ће њихов агресивни сусед, који је стицао све више непријатеља брзо завршити политичку каријеру.²³ Једно време Дубровачка општина се чак лежерно понашала када је у пролеће 1371. добила жупанову понуду за мир, јер се очекивао пад овог великаша.²⁴ Процена Дубровчана у основи је била реална и њихова очекивања су се на крају остварила. Међутим, после краткотрајне кризе 1369. и велике опасности у којој се средином 1371. нашао, жупанова снага је наочиглед његових непријатеља све више расла. Након маричке битке у којој су изгинули најопаснији противници Николе Алтомановића, положај Републике св. Влаха све више се погоршавао. Али, на изглед неочекивано, жупан Никола је сам пре 10. фебруара 1372,

20 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 21—2.

21 Видети напред, стр. 137 сл.

22 Видети даље, стр. 222 сл.

23 *Monumenta Ragusina IV*, 98, 110; *Зборник К. Јиречека I*, 370; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 11, 12, 38—40; Ј. Мијушковић, *Санковићи*, 29.

24 Ј. Тадић, *Писма и унутства*, 225, № 215.

ако не још почетком исте године, понудио примирје. Дубровчани су, природно, оберучке прихватили примирје, да би касније показивали више жеље за закључење мира. Најкасније средином 1372. успостављени су нормални односи између два суседа.²⁵ Октобра исте године „Степош Месиновић из Драчевице и Добројој Зубец, људи жупана Николе, упућени од Обрада Зорке, кнеза реченог жупана у Конавлима“, подигли су Дубровнику 2000 перпера на име светодмитарског дохотка. Крајем 1372. жупанови људи примили су 900 перпера за кумерк солски.²⁶

Изненадни обрт жупанове политике према Дубровнику није тешко објаснити. Он није хтео да изостане са јатме за области браће Мријавчевића и стога је понудио примирје. Приликом „поделе“ огромног наследства Вукашинових синова, жупан Никола, као што смо видели, није много добио, али је повратио богато трговачко и рударско место Рудник и град Звечан. Након драматичних догађаја после маричке битке млади жупан постао је најјачи обласни господар на територији бившег Српског Царства. Његова област протезала се од Рудника до Косова и мора. Западна граница према Босни често се радикално мењала. Али, грубо речено, Никола Алтомановић је за време своје краткотрајне власти стално држао слив Дрине, искључујући њен доњи ток. Као и његов стриц Војислав Војиновић, жупан Никола управљао је приморским жупама Драчевицом, Конавлима и Требињем. У оквиру области породице Војиновић, као што смо видели, повремено су улазили мањи или већи делови Хумске земље, пре свега Попово поље и Сланско приморје. Према томе, жупан Никола је повремено управљао или боље речено контролисао дуги приморски појас од Боке до Стона, искључујући узану територију Дубровачке Републике. Иако је дубровачка територија са свих страна била окружена поседима Николе Алтомановића, мало је вероватно да је он добио светодмитарски доходак као господар Требиња, Конавала и Драчевице, како се до сада тврдило.²⁷ Жупанове земље

25 J. Тадић, *Писма и упутства*, 239—40, № 229; 242, № 231; *Зборник К. Јиречка I*, 379; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 20.

26 *Зборник К. Јиречка I*, 379—80, нап. 116; *Доходак стонски*, 539; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 21.

27 М. Динић, *Дубровачки трибути*, 225—6. Српски владарски трибут Дубровчани су први пут узимали за Конавле, Требиње и Драчевицу у повељи краља Твртка I од 10. априла 1378, дакле, после потискивања Николе Алтомановића и смрти Ђурађ Балшића. Пре тога Ђурађ Балшић (код М. Динића, нав. дело, погрешно Ђ. Страшимировић) примао је трибут као господар, „земље која је

биле су „од изузетног значаја за дубровачку копнену трговину“.²⁸ Он је управљао тренутно највећом облашћу на територији некадашње државе Немањиха. Разумљиво је онда да је владарски доходак припао најмоћнијем обласном господару. Додуше током 1371. и 1372. браћа Балшићи бележе један од највећих успеха у прошлости ове феудалне породице. Не само што су освојили и баш од Николе Алтомановића одбранили Призрен, него 1372. постају господари Берата, Валоне и Химаре. Најмлађи Балшић, Балша II, оженио се Комнином, кћерком деспота Јована Комнина Асена, некадашњег велможе и шурака цара Душана.²⁹ Ово завидно проширење носило је у себи клице слабости државе Балшића. Она није представљала јединствену целину. Делила ју је област Карла Топије. Истина, у ово време они су живели у пријатељским односима, али довољно је подсетити се њихових односа током претходне деценије па да се предочи колико је успех Балшића био релативан. И поред завидног проширења, држава Балшића није била већег обима од оне којом је управљао жупан Никола. Насупрот држави Балшића, поседи Николе Алтомановића захватили су континуирану, заокружену територију без већих енклава. Остали великаши на територији некадашњег Српског Царства током 1372. не могу се поредити са Балшићима и Николом Алтомановићем. Они тек формирају или проширују своје области углавном на рачун Мрњавчевића.

Краткотрајно затишје у односима између српских обласних господара користио је Никола Алтомановић да се припреми за продор у оне делове Хумске земље који се нису налазили у саставу његове државе. Релативан неуспех у општој јагми за наслеђе Вукашинових синова још више га је оријентисао према југозападу. Чињенице из прошлости ове већ деценијама спорне територије уверавају нас да се српски владари, а поготову српски обласни господари, ни једног тренутка нису одрекли Хумске земље. Они нису намеравали да је препусте ни Босни, па ни Дубровнику који је још од 1333. за полуострво Пељешац и Стон плаћао двоструки стонски доходак од по 500 перпера српској и босанској држави. Породица Војиновић сматрала се легитимним наследником Хум-

около Дубровника“ под којом се, изгледа, подразумевало и Сланско приморје. Николи Алтомановићу такав услов се не поставља.

28 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 20.

29 *Зборник К. Јурчека* I, 379; *Listine*, 100, № 185; *Историја Срба* I, 319; М. Гецић, *Зета под Балшићима*; С. Ђирковић, *Историја Црне Горе* II, 149.

ске земље а Никола Алтомановић показивао је више активности и имао више успеха у настојању да поврати ове територије него његов стриц Војислав Војиновић, који се називао хумским кнезом.³⁰

Зато не изненађује чињеница што је српски жупан ушао у савез са Млетачком Републиком и Балшићима. Циљеви овог савеза били су у складу не само са тренутним политичким намерама Николе Алтомановића него и са дугогодишњим настојањима да се поврате изгубљене територије. Мавро Орбин пише како је Венеција приводела „Балшиће и Николу Алтомановића да у савезу с њима пођу на освајање Котора и Дубровника, ови с копнене стране, а Млечани ће ударити с флотом с мора, уз обећање да ће, ако ствар успе, Балшићима дати град Котор и Драч, а Николи Алтомановићу Стон и Пељешац. Сазнавши то, Дубровчани су одмах обавестили угарског краља Лудовика. Овај поручи Балшићима и Николи да ће он лично доћи са својом војском да их нападне у њиховој кући ако буду нападали његове градове. Ове Лудовикове претње деловаше тако да су речена господа одустала од тога подухвата и да је свако ковање завере Млечана постало узалудно“.³¹ Ове вести се пренебрегавају иако се могу контролисати изворима, савременим догађајима које описује аутор *Краљевства Словена*.³² Средином маја 1373. Дубровчани су послали угарском краљу писмо у коме га обавештавају о поменутој дипломатској акцији Републике св. Марка. Дубровчани су јављали да је Венеција „прошних дана“ у Зетско приморје послала своју галију са једним послаником *ad tractandum et componendum cum dicto Georgio et cum cuppato Nicola de Altomano, nostris circavicinis, ad destructionem et dampnum vestrarum terrarum et precipue huius terre vestre Ragusine*. Општина је молила свога штићеника да интервенише код Балшића и жупана Николе.³³ Можда наведено писмо није ни стигло на угарски двор, а Дубровчани су сазнали и појединости о циљу овог савеза. Истог месеца они су поново обавестили краља Лудвига да је савез уперен против Дубровника, Котора, Драча и господара Падове чиме се, природно, угрожавају интереси Угарске. Наиме, Венеција је од својих савезника тражила војску „про-

30 *Monumenta Ragusina II*, 280; Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 7, № 6.

31 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 82.

32 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 32 сл.; С. Ћирковић, *Историја Црне Горе II*—2, 30.

33 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 273, № 260.

Метеори — ман. Преображења

Манастир Матејча, задужбина царице Јелене и младог Уроша

тив ваше висости и господара Падове, обећавајући реченом Ђурђу ваше градове Котор и Драч, а Николи Алтомановићу Стонски Рат". Предвиђало се да Млечани нападу Дубровник с мора а њихови савезници с копна, дакле, управо онако како нас Орбин обавештава.³⁴

Помирење доскорашњих непријатеља Балшића и Николе Алтомановића Константин Јиречек тумачи као савез против кнеза Лазара и босанског бана Твртка, што би се у крајњој линији могло прихватити. Али на основу повеље од 30. новембра 1373, у којој се Ђурађ Балшић јавља као господар Драчевице, Конавала и Требиња, Јиречек је чврсто веровао, а од свог убеђења није одступао, да је жупан Никола уступио Ђурђу наведене приморске жупе како би га придобио као савезника у борби против бана Твртка и кнеза Лазара.³⁵ О таквој трансакцији не налазимо ни речи ни код Орбина ни у дубровачким писмима од маја 1373. у којима се потанко описују могуће територијалне промене. Мало је вероватно да би Никола Алтомановић пристао на такав уступак.³⁶ То се уосталом не слаже са нашом представом о жупановој снази и његовој младалачкој самоуверености која му се на крају осветила. На крају, Михаило Динић је са више аргумената показао да је до слома младог жупана дошло пре 30. новембра 1373.

34 У свом другом писму од маја 1373, Дубровчани су писали краљу Лудвигу *quod hiis diebus miserunt galeas suas cum uno ambaxiatore iuxta capitaneum dictarum galearum ad Georgium de Balsa ad tractandum et componendum cum dicto Georgio et cum Nicolao de Altomano, nostris circavicinis, in hunc modum videlicet, quod dicti Veneti petunt a dicto Georgio gentes in eorum adiutorium contra magnificenciam vestram et dominum Paduanum, promittentes dicto Georgio dare civitates vestras Chatari et Duracii, et Nicolao de Altomano Punctam Stagni. Et quod debeant hanc terram vestram Ragusii obsidere, Veneti per mare et predicti Georgius et Nicolaus per terram; et istud certitudinaliter habemus. Quod autem dicti Veneti firmaverint vel fecerint cum dictis Georgio et Nicolao ignoramus. J. Тадић, Писма и упутства, 274, № 261; М. Динић, О Николи Алтомановићу, 24; С. Ђирковић, Историја средњовековне босанске државе, 134; Коментари и извори, 326.*

35 *Monumenta Serbica*, 183—4, № 173; *Повеље и писма I—I*, 106—7, № 107; *Зборник К. Јиречека I*, 248, 380; В. Клајк, *Povijest Bosne* 154; G. Gelcich, *La Zedda*, 95 equ.; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 320; В. Ђоровић, *Краљ Твртко I*, 35.

36 Једини уступак који је Никола Алтомановић учинио Балшићима јесте Котор са којим су он и његов стриц Војислав Војиновић живели у пријатељству. Котор се налазио на граници области Балшића и Војиновића, чиме се жупан једино одрекао освајања према југоистоку, што је у тренутној констелацији снага било нормално, пошто се источно од Котора налазила држава његових савезника. Није ли угарски двор и од Которана могао да добије сигнал о стварању коалиције? И они су били угрожени, а и пре 1370—71. из све снаге су се упуњали да не дођу под власт обласних господара Балшића.

када се Балшићи помињу као господари Драчевице, Конавала и Требиња.³⁷ Међутим, и Михаило Динић с резервом прима дубровачке вести о коалицији Венеције, Николе Алтомановића и Ђурђа Балшића.³⁸ Дубровчани су несумњиво били добро обавештени о поменутом савезу. Они су у релативно кратком року два пута — други пут са новим појединостима — извештавали угарски двор о ситуацији у којој су се нашли. Писма и упутства Дубровачке општине често су тенденциозна, али није нам познато да су се заснивала на неистини. И дипломатске акције, не тако ретко, почивају на полунистинама, али мала и тренутно несумњиво мирољубива Република св. Влаха била је сувише опрезна да би се упустила у интригу. Овог пута Дубровчани разликују вести у које су сигурни — *certitudinaliter habemus* — од оног што нису успели да сазнају — *quod autem dicti Veneti firmaverint vel fecerint cum dictis Georgio et Nicolao ignoramus*. Било каква сплетка довела би у велику опасност град под Св. Срђем, јер се радило о два моћна суседа у залеђу и најјачој поморској сили на Јадрану. Сем тога, до овог времена Дубровчани су са Балшићима живели у пријатељству, а погрешним обавештењем ризиковали су да га сами наруше. Из страха — „а у страха су велике очи“ — они су могли да преувеличају опасност, али она је у стварности заиста постојала.

Тешко је поверовати у неискреност савеза. Радило се о плану у коме би Венеција као најјачи савезник извукла и највећу корист. Али и остали чланови савеза добили су примамљиве понуде које нису могли лако да одбаце. Понуде су биле у складу са амбицијама и Николе Алтомановића и Ђурђа Балшића. Озбиљност подухвата гарантовала је Млетачка Република. Управо због озбиљности савеза, који је, овог пута, претио угарским интересима, краљ Лудвиг је реаговао. На раније учестале позиве Дубровчана у рату са Николом Алтомановићем, угарски краљ, тако рећи, није се обзирао. Тренутно је било у питању неколико градова на Јадрану, а поред свега учвршћивање Млетака на Јадранској обали. Зато је олако жртвовао жупана Николу, тим пре што је на територији некада јединствене Српске државе добио новог вазала — кнеза Лазара Хребељановића. Док се млади жупан држао Угарске, могао је да чини и непромишљене политичке потезе. Оног

³⁷ У ствари, Балшићи се помињу као господари дубровачког залеђа. Ове покрајине се изричито не помињу. Видети претходну напомену.

³⁸ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 24—5.

тренутка када је пришао Млечанима, потписао је себи пресуду. Угарском краљу нудили су се и егзекутори.

„Како даље о пројектованом савезу или о некаквој акцији на основу њега нема ни помена, то је вероватно да се све свршило само на покушајима“, сматра Михаило Динић.³⁹ У ствари, до озбиљнијих ратних операција свакако није ни могло доћи јер је за припреме остало мало времена. У међувремену, страдао је један од савезника. Све се, посебно за ондашње прилике, одиграло невероватном брзином. Још у току преговора између савезника Дубровачка општина писала је угарском краљу Лудвигу. Уплашени Дубровчани, дакле, одмах су реаговали. Угарски двор такође, готово што је бар неколико месеци пре слома Николе Алтомановића постојао савез бан Твртко — кнез Лазар. Савез Млетака и српских обласних господара посредно је угрожавао и Босну. Уколико би се циљеви овог савеза остварили, онда би жупан Никола, као господар Стона, Пељешца, Сланског приморја и Половог поља, несумњиво оспорио и власт бана Твртка у оним деловима Хума који су били у оквиру Босанске државе. О циљу савеза знала је Дубровачка општина. Она је свакако нашла могућност да о намерама савеза Млетака, Николе Алтомановића и Ђурђа Балшића сазна и Твртко, јер јој је то ишло у прилог.

Очигледно је да савез под окриљем Млетачке Републике није формиран против босанског бана Твртка и кнеза Лазара, али је такође јасно да ова два савеза постоје истовремено. То је највише збуњивало истраживаче и увлачило их у често недовољно основане комбинације. Вероватно је да је Никола Алтомановић у невољи рачунао на помоћ Балшића. Стварност је, међутим, показала друго. Балшићи су изостали јер их на то, уосталом, уговор о савезу са њим и Млечима није ни везивао. Штавише, пад дојучерашњег савезника искористили су за проширење своје државе.

39 М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 24. У извесној недоумици ставља нас упутство Дубровачке општине од 19. јануара 1432. Тражећи погодан пример из прошлости, дубровачки пописари добили су инструкције да пред босанским краљем Твртком II изјаве: *come per lo passato, quando Nicola e i rapali Venetiani facevano guerra a Ragusa. la famosa e bona memoria dal gratioso e iustissimo Rè. Vostro padre. mando ad essa nostra signoria in suo soccorso contra li detti una bella gente di valenti homeni.* „Par са Николом — објашњава Јиречек — сигурно је онај који је вођен 1370. и касније, али непријатељство са Млечанима спада у касније године, у 1378—1382. после Николиног пада.“ Наведени текст могао би се тумачити као да се ради о заједничком рату српског жупана и Млетачке Републике. *Зборник К. Јиречека I*, 379. нап. 114.

Највише појединости о слому младог великаша налазимо код Мавра Орбина. Пошто жупану Николи није успело да на превару убије кнеза Лазара, овај се обратио „угарском краљу молећи га да му помогне како би осветио увреду коју му је нанео подмукли Никола, уз обећање да ће му дати десет хиљада фунти сребра и да ће му убудуће бити покоран и веран слуга. Лазар је преговарао такође с босанским баном Твртком, који је био непријатељ Николин, и молио га да му помогне у овом подухвату.

Угарски краљ му је одмах послао хиљаду копљаника под заповедништвом Николе Горјанског, који је тада био бан Срема, а бан Твртко је лично дошао са својом војском. Здружени тако, сви заједно уђоше с кнезом Лазаром у Николину земљу и ставише све под огањ и мач. Видећи Никола да им се неће моћи одупрети ни супротставити, поче се повлачити према Приморју. Мада је дошао најпре под тврди град Клобук, који је био предао на чување некој властели званој Зорке, и поред многих добротинастава која је био учинио тој властели, није био примљен у утврђење. Пошто је видео да је издан, продужи према Требињу и Конавлима, али ни тамо није био радо примљен. Поставши свестан положаја у којем се налазио, замисли се мало куда би се кренуо да потражи спаса. У Дубровник није хтео да оде, јер се није поуздавао у тај град због немилосрдног рата који је с њим водио, мада је тада владао мир међу њима, већ се поврати натраг и уђе у свој тврди град Ужице. Кад је о томе био обавештен кнез Лазар, сместа похита тамо са својом војском и опседне га. Пошто је на разне начине јуришао на град, а нарочито ватром, његови се браниоци, кад више нису могли одолевати, предадоше.

И тако пакосни Никола би заробљен са свом својом имовином. Као заробљеник био је предан на чување некој властели, смртним својим непријатељима. Њихов поглавица је био Стефан Мусић, који му је, по тајном одобрењу кнеза Лазара, дао ископати очи. Тако слеп, боравио је неко време у једном манастиру; касније, идући од места до места, на крају се повуче у Зету код Балшићих синова да би код њих некако животарио. Ту је завршио своје дане 1374. године. На тај начин Никола Алтомановић, који никада није хтео живети у миру и пријатељству било с ким, беше кажњен за своја зла дела. Од земаља и крајева које је он држао сваки савезник узео оно што је било на његовим границама, сем Требиња, Конавала и Драчевице, које заузеше Балшини синови,

мада не узеше учешћа у овоме рату.⁴⁰ Овај Орбинов извештај, у новијој литератури, примљен је као тачан. Он се вишеструко потврђује савременим изворима. Непријатељства између два обласна господара почела су много раније. Вероватно датирају од времена њихове неуспеле коалиције из 1369. у којој се, изгледа, Лазар Хребелановић неславно понео према свом тадашњем савезнику Николи Алтомановићу. Пример Рудника који су један од другог отимали и пресотимали јасно указује на њихове закрвљене односе. Константин Јиречек скренуо је пажњу на једну повељу угарског краља Сигисмунда од 1406. у којој се помињу „служба“ и „давања“ на која се *Lazarus kenezius regni Rascie* обавезао према краљу Лудвигу.⁴¹ Михаило Динић, аутор монографије о Николи Алтомановићу, трагајући у Дубровачком архиву за подацима о породици Обрада Зорке, закључио је да „стоји Орбинова тврђња, да је жупан Никола подигао Зорке до извесног значаја“⁴² Са своје стране додајемо да је Алтомановић годину дана пре пада уздигао свога кефалију Обрада за кнеза.⁴³ Из нашег ранијег излагања видели смо да су Орбинове вести о односима између српског жупана и Дубровника у основи веродостојне, а и Орбинов опис сукоба удружених снага против Николе Алтомановића, како је приметио Михаило Динић, логичан је и тачан.⁴⁴ Последњи отпор несрећни великаш пружио је у Ужицу. У лето 6882 (1374) расипа смрти кнеза Лазара жупана Николе у Ужицу и ослепио га, бележе наши летописи.⁴⁵ Овим се не исцрпљују чињенице које иду у прилог веродостојности цитираног Орбиновог текста. Међутим, година смрти Николе Алтомановића није тачна. Па и наведене вести о савезу Млетачке Републике, Николе Алтомановића и Ђурђа Балшића Орбин је погрешно уклопио у догађаје из 1370/71. Ни један други податак у два цитирана Орбинова текста не подлеже сумњи а потврдили смо веродостојност већине аргумената из поменутих вести које смо у овом погла-

40 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 60—1.

41 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 320, нап. 43.

42 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 26—7, нап. 11.

43 Обрад Зорка помиње се као кефалија 22. марта 1372, а 27. октобра исте године као кнез. Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 242, № 231; *Зборник К. Јиречека I*, 379, нап. 116.

44 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 26.

45 *Родослови и летописи*, 71.

вљу преузели из *Краљевства Словена*. Писац овог дела не-
сумњиво је користио један веома поуздан, али, на жалост, данас
изгубљен извор. Вероватно је то била *Историја хумских господара*,
домаћи извор настао не много после догађаја које описује.
Досад најпотпунијом анализом *Краљевства Словена* као извора,
Сима Ћирковић наговестио је могућност реконструкције *Историје*
хумских господара на основу извода из изгубљеног списка, које
је Орбин уносио у своје дело.⁴⁶ Задржавамо се на оцени наведених
извештаја о два савеза из 1373, јер су многи представници критич-
ке школе без целовите анализе Орбиновог дела често падали у
хиперкритицизам. Међутим, и Михаило Динић, који је ретко узи-
мао Орбинове вести као веродостојне, посебно у првим радовима,
истиче обавештеност аутора *Краљевства Словена* када се ради о
територијама у ближем дубровачком залеђу.⁴⁷ Прегледањем ко-
ментара последњег издања *Краљевства Словена* лако је увидети
да се највећи број веродостојних података налази у оним деловима
Орбинове историје коју је посветио опису Хумске земље. Иако
прошлост Хума не излаже континуирано, Орбинови описи ове по-
крајине нису контрадикторни, што није редак случај са осталим
деловима *Краљевства Словена*. Оно што је Орбин преузео из из-
губљене *Историје хумских господара* спада међу најпоузданије
странице његовог дела. А његове вести о два савеза из 1373. веза-
не су за Хумску земљу. Зато их је, оцењујући њихову веродостој-
ност, неоправдано двојити, поготово што постоје многи савреме-
ни, директни и индиректни подаци који их скоро у целини потвр-
ђују. Штавише, тешко је наћи непосреднији доказ о стварању
савеза Млетачке Републике, Николе Алтомановића и Ђурђа Бал-
шића од два писма Дубровачке општине, упућених, тако рећи, са
места догађаја. Друго је питање да ли су планови ових савезника
спроведени у дело. На основу дубровачких писама, таман да је и
њихова садржина лажна оптужба, краљ Лудвиг је, уосталом, реа-
говао, како нас, поред Орбина, обавештава "Јулије Растић".⁴⁸ Већ
и само постојање неког савеза делује као покретачка снага и че-
сто изазива противакцију. Један савез неретко изазива други. У
то нас уверавају два савеза из 1373.

46 С. Ћирковић, *Коментари и извори*, 426.

47 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 27, нап. 12.

48 *Chronica Ragusina Junii Restii*, 158—9.

Жупан Никола Алтомановић платио је дуг свом неискуству у веома компликованој политичкој игри. Имао је највише 25 година када је доживео „расутије“. Акција је, изгледа, бар од бана Твртка и кнеза Лазара, дуго припремана, али је изведена муњевито. За мање од три месеца, између 1. септембра и 30. новембра 1373, уништена је власт до тада најсилнијег српског обласног господара.⁴⁹ Ми смо показали да је територија којом је управљао била већа него што се досад узимало. Као и његов стриц Војислав Војиновић, жупан Никола је држао велики део Хумске земље, а у покушајима да поврати ову територију имао је више успеха него његов претходник. Када је придобио Санка Милтеновића, бан Твртко изгубио је власт над највећим делом Хума. Снагу младог жупана више су респектовали његови савременици него што су је „осетили“ истраживачи. Појединачно нико му се није могао да супротстави, па ни у доба очите превласти Мрњавчевића. За три године створена су два савеза против младог жупана. Акцију Мрњавчевића и Балшића који су се удружили против њега спречили су Турци. Пре напада на жупана Николу, бан Твртко и кнез Лазар тражили су помоћ од угарског краља.

Амбициозни жупан, разумљиво, није уживао симпатије савременика, али су његове негативне црте у модерној литератури пренаглашене. Константин Јиречек га је окарактерисао као силеџију уског погледа⁵⁰, а Владимир Ћоровић му се придружује: Никола Алтомановић се „јавља међу првима, који сасвим „ударају у страну“ и не признају ни цара, ни краља. Суров и безобзиран, а у ствари, како Јиречек добро рече, „плиткога ума“, он је хтео да се подигне на рачун свих, и убрзо је дошао у сукоб са свима суседима, у Рашкој, у Зети и у Босни“.⁵¹ Без намере, како сам каже, да га брани, Михаило Динић сматра да је суд о несрећном жупану мало преоштар и налази да је Иларион Руварац дао још најбољу карактеристику о Николи Алтомановићу: „Бејаше млад-луд, охол и поносан могућник.“⁵² И сам склон да поверује да је жупан Никола био „прек и суров“, Михаило Динић је у великој мери ублажио суд о њему.⁵³ После нашег излагања могло би се отићи корак да-

49 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 26—8.

50 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 249.

51 В. Ћоровић, *Краљ Твртко* I, 27.

52 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 132.

53 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 31—2.

ље не толико у рехабилитацији личности младог жупана колико у скидању ореола незаслужене славе његових противника. У ствари ни најштрији судови не би се могли оповрћи без детаљне анализе и оцене података о Николи Алтомановићу.

Целовиту и потпуно сигурну оцену личности младог жупана није могуће дати. Нема довољно података ни за скицу његовог портрета. У изворима много шта је остало недоречено. Посебно је потребно нагласити да су дословно сви искази о жупановој личности изречени од његових противника — Дубровчана који су му не једном радили о глави. Породица Војиновић у настојањима да поврати Хумске земље била је скоро непрекидно непријатељски расположена према Дубровнику. Против Републике св. Влаха Никола је, као и његов стриц, хумски кнез Војислав, водио немилосрдан рат. Дубровчани су се жалили да је жупанов војвода Радин Дубравчић напао незаштићене делове дубровачке територије тек пошто је жупан примио поклон од општине. Према процени Дубровачке општине, други жупанов поданик, Радашин Лиска, злоостављањем дубровачких трговаца изнудио је 4000 дуката. Не изненађује што су Дубровчани у једној жалби угарском краљу означили Николу Алтомановића као најгорег међу „рашким баронима“ који су иначе сви *falsi et iniqui*.⁵⁴ Али много лепше речи Дубровчани нису налазили ни за дугогодишњег пријатеља, Ђурађа Балшића. Бану Твртку су почетком 1376. изјављивали — додуше таква изјава тог тренутка им је одговарала — да је Ђурађ *homo furioso et chi non possede rason*.⁵⁵

Непријатна успомена на породицу Војиновић дуго се одржала у граду под Св. Срђем. Почетком XV века Дубровчани су истицали да су једино они остали пријатељи цара Уроша пошто су му управо Војиновићи, кнез Војислав и жупан Никола, „хтели узети и то мало што му је било остало код нас“ (светодмитарски доходак — наша прим.).⁵⁶ Већ је Михаило Динић указао „да је Војислав Војиновић у пуној сагласности са царем Урошем. Због тога подлеже сумњи и она тврдња Дубровчана“ која се односи на жупана Николу.⁵⁷ Ми смо видели да није много уверљива ни она тужба Дубровачке општине по којој је жупан још за живота Уро-

54 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 209—20, № 207, 208, 209, 210, 211; *Зборник К. Јиречка* I, 373.

55 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 298—300, № 279; *Зборник К. Јиречка* I, 381.

56 *Зборник К. Јиречка* I, 385.

57 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 22.

ша захтевао светодмитарски доходак, а камоли због њега ратовао.

Николу Алтомановића, природно, није поштедео ни дубровачки писац друге половине XVI и почетка XVII века, Мавро Орбин, који за жупана каже да је у сваком злу превазилазио деду Војина и стрица Војислава. „Био је велики јунак на оружју и спретан, пише Орбин, али дрзак, непостојан у свим својим делима и вероломан; врло лако се лаћао оружја и започињао рат са свим владарима својим суседима . . . А да не би било ни једног злодела које га се не би латио, одлучи да убије кнеза Лазара и заузме његове области.“⁵⁸ Аутор *Краљевства Словена* делио је српске обласне господаре на пријатеље и непријатеље роднога града што је утицало на његово очито субјективно опредељење. Да бисмо се у ово уверили довољно је да се упореде његови описи породице Мрњавчевића и Војиновића. У модерној литератури поверовало се свим негативним исказима о Николи Алтомановићу, али истраживачи истовремено остају неми за оне Орбинове податке који не иду у прилог жупановим непријатељима. Насупрот несрећном жупану његови победници уживају неподељене симпатије историчара било ког правца. Бан Твртко је творац моћне Босанске државе, а кнез Лазар је легендарна личност, „косовски мученик“ у коме су сви видели државника који је обновио Српску државу. С друге стране, по општем мишљењу, Никола Алтомановић био је главна препрека у настојању кнеза Лазара за уједињењем српских области. У ствари када је млади жупан „расут“, он је управљао сразмерно највећим делом раније јединствене Српске државе, а управо његовим сломом почиње нагли успон кнеза Лазара. Пре тога кнез Лазар управљао је облашћу која се није могла поредити са пространом државом Војиновића.

Николи Алтомановићу се приписивало и оно што није урадио. Михаило Динић је показао да жупан Никола није отео Рудник кнезу Лазару већ само повратио своје место које је претходно Лазар од жупана освојио.⁵⁹ Оне витешке особине које се с правом оспоравају Николи Алтомановићу нису красиле ни његове противнике. Великаше су раздвајали или мирили тренутни интереси. Жупан Никола је лако, рекло би се чак непромишљено менаџер савезнике. Али не само он. Ђурађ Балшић сродник, пријатељ и савезник Мрњавчевића осваја од Вукашинових синова Призрен,

⁵⁸ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 58—9.

⁵⁹ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 32.

брани га од Николе Алтомановића а онда постаје жупанов савезник. Само неколико месеци касније пад дојучерашњег савезника искористио је за проширење своје области. Мавро Орбин истиче вероломство Николе Алтомановића. Чињенице, међутим, говоре да је сам жупан жртва вероломства. Напустио га је превртљиви босански великаш Санко Милтеновић, тако упорно наговаран од Дубровчана. Врло је вероватно да је жупан Никола био изневерен у коалицији рашке властеле из 1369. године. У одлучном моменту његов кнез Обрад Зорка затворио му је капије града Клобука. Као најмоћнији обласни господар своју позицију је не само бранио него и нападом спречавао, као што су, уосталом, чинили сви обласни господари. Недостајало му је искуство да иступа са више такта. Сувише се уздао у сопствену снагу и храброст. Веома брзи успон у раној младости није га научио да стрпљиво чека праву шансу, већ га је подстицао у нове авантуре. У борби за престиж, боље речено за опстанак, платио је дуг неискуству.

Ослеђењем физички онеспособљен за витешки занат — рат, Никола Алтомановић је, изгледа, живео све до краја XIV века.⁶⁰ Унеколико је то тачно, пола живота је провео слеп. С обзиром на његов темперамент, гора га судбина није могла снаћи.

*

„Расапом“ Николе Алтомановића највећа српска феудална област подељена је између победника. Како је и између кога извршена деоба остатака Српског Царства не зна се тачно. Пошто су Балшићи заиста само привремено завладали приморским жупама Драчевицом, Конавлима и Требињем, опште је мишљење да су Николине земље припале бану Твртку и кнезу Лазару. Извори не помињу да су се на рачун области жупана Николе проширили Угри, који су, према Орбину, учествовали у нападу на српског великаша. Угарски краљ Лудвиг вероватно се задовољио чињеницом да је у личности кнеза Лазара добио новог вазала са одређеним обавезама. Међутим, ако то нису били Угри, у подели је учествовао још један српски властелин, познатији по свом пореклу, него по поседу који је држао. Што је још интересантније, реч је о блиском жупановом рођаку — Вуку Бранковићу. Територије које касније срећемо у оквиру његове области припадале су породици Војиновића, односно Николи Алтомановићу.⁶¹

⁶⁰ Исто, 29—31.

⁶¹ М. Динић, *Област Бранковића*, 7—10.

Жупан Никола и Вук Бранковић су блиски сродници. Подсећамо да је жупанова мајка Витослава кћерка војводе Младена, родоначелника Бранковића, и тетка Вукова.⁶² Јасно, није лако поверовати да је Вук Бранковић напао свог брата од тетке, али је још мање вероватно да су победници препустили Вуку део Николиних поседа који би му по неком, евентуалном праву наслеђа припадали. Мало је вероватно да је Вук као зет кнеза Лазара добио тако простране територије у мираз. Постоје и друге индикације које указују да је Вук Бранковић приступио коалицији против свог рођака. Побеђени жупан није нашао уточиште код Вука. На територији кнеза Лазара, Николи је, изгледа, остављен мањи посед, а кнез Лазар га свакако није задржао у страху од могуће реституције жупанове власти јер је овај био ослепљен.⁶³

Мавро Орбин казује да се Никола Алтомановић проширио на рачун Мрњавчевића. Јужно од Призрена Алтомановић није могао да продре јер је овај град заузео Ђурађ Балшић. Пошто је кнез Лазар освојио Приштину и Ново Брдо, млади жупан могао је да се прошири једино између помнутих, од Лазара и Балшића већ заузетих места: Призрена, Приштине и Новог Брда. Према томе у области жупана Николе нашла се и баштина његовог рођака Вука Бранковића. Вероватно је ова чињеница била пресудна у односима између два рођака. На крају, пријатељство између Вука Бранковића и његовог таста кнеза Лазара у складу је са нашом представом о сукобу између Вука и жупана Николе. Један запис из 1387. говори како су кнез Лазар и његов „вазљубљени син“ Вук „у јединству побеђивали непријатеље своје“.⁶⁴ Према томе, у савез против Николе Алтомановића удружила се, тако рећи, сва остала рашка властела. Бану Твртку и кнезу Лазару приступили су Мусићи, кнежеви сестрићи, чије учешће у савезу и није спорно, а несумњиво и кнежев зет Вук Бранковић. Овај последњи учествовао је и у подели жупанове државе.

Кнез Лазар и његови сродници заузели су северне делове потиснутог великаша, а босански бан Твртко освојио је највећи део, али, изгледа, још увек не целу Хумску земљу те је дугогодишње трвење око ове покрајине настављено. Бан Твртко је закорачио и у централне делове некадашње Српске државе. Али све оно што је намеравао и што му је договором савезника било предо-

62 *Записи и натписи I*, 45, № 136.

63 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 31.

64 *Записи и натписи I*, 50, № 157.

дужењено, није освојио. Предухитрили су га Балшићи. Они су нај- касније новембра 1373. запосели Драчевицу, Конавле и Требиње, дакле, непосредно после слома Николе Алтомановића или чак у време док је млади жупан пружао последњи отпор у Ужицу.

Крајем новембра 1373. Ђурађ Балшић боравио је у граду под Св. Срђем где је издао повељу којом Дубровчанима потврђује старе трговачке повластице на целој територији државе Балшића. Он гарантује да ће штитити интересе дубровачких пословних људи, да се неће уводити нове царине које нису постојале у доба цара Стефана, „ни у мене, ни у мога брата Балше, ни у мога синовца, младог Ђурђа“. Истом исправом Дубровачка општина се обавезала да исплаћује светодимитарски доходак Ђурђу Балшићу који је постао господар „земље приморске која је около Дубровника“. Међутим, Општина је поставила један услов: „ако тко кдѣ царѣ господињѣ Србаемъ и властеломъ и земли српској да иѣсѣ дрѣжани властеле дѣбровчки дати миѣ доходука ииѣи писаного.“⁶⁵ Излазило би као да се очекивала рестаурација Српског Царства. Тако се тумачила ова клаузула уговора између Балшића и Републике св. Влаха.⁶⁶ То би било једино могуће објашњење ако се овај податак схвати дословно и посматра изоловано од осталог текста уговора. Пажљивијом анализом целе повеље осећа се да Дубровчани нису у подређеном положају према Ђурђу Балшићу као годину дана раније према Николи Алтомановићу. Општина је тренутно била у положају да сама поставља услове али не стога што су Балшићи и поред проширења 1373. још увек били можда објективно слабији од жупана Николе када је 1372. примио поменути трибут, него зато што је на границу Републике св. Влаха избио све моћнији бан Твртко. Дубровчани, добро обавештени о снази својих суседа, предвиђали су даље напредовање босанског бана. Снагу Босанске државе осећали су још пре смрти цара Уроша. Када су саветовали Санка Милтеновића да напусти жупана Николу, наглашавали су вечност Босанског Баната у односу на тренутни жупанов тријумф. И овог пута су били на страни бана Твртка. Због лакшег пословања, а посебно због далеко већег профита на јединственом тржишту, Дубровчани су јединствену државу претпостављали мањим, независним феудалним областима. Али не само то. Српски владарски трибут могао је да их увуче у нове ком-

⁶⁵ *Monumenta Serbica*, 183—4, № 173; *Повеље и писма I—I*, 106—7, № 107.

⁶⁶ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 28; С. Ђурковић, *Историја Црне Горе II*, 150—1.

пликације, јер се насупрот њиховој изјави није очекивало смирење ситуације у залеђу града под Св. Срђем. Управо очекујући промену власти у ближој околини града Дубровчани су клаузулом, „ако неко буде цар, господин Срба, властеле и земље српске“, нашли згодан дипломатски изговор и најцелисходније решење у уговору са Ђурђем Балшићем, за кога је оваква формулација била једино прихватљива. Дубровчани су свакако имали у виду бана Твртка, као новог господара суседних приморских жупа које су му измакле и због којих је убрзо дошло до спора са Балшићима. Зато су српски владарски трибут — који се у износу од 2000 перпера плаћао за слободу трговине, у целој Српској држави, а која као јединствена територија више није постојала — везали за приморске жупе. Повељу од 30. новембра 1373. написао је Ђурђев логотет Витко, али цитирану клаузулу очигледно су диктирали Дубровчани, користећи ново груписање снага у залеђу. С друге стране, Ђурађ Балшић дозвољава могућност да би неко могао да буде „цар господин Срба“, не зато што је она била реална, него зато што су му Дубровчани, ослањајући се на босанског бана, могли да ускрате српски владарски трибут.

Ко би уосталом тренутно, па и у скорој будућности могао да преузме улогу рестауратора Српског Царства. На мањој територији никад није било више обласних господара. Браћа Драгаш, најближи рођаци династије Немањића, још увек су формирали своју област, која је, уосталом, прва била на удару Турака. Вукашинов син Марко носио је титулу краља али његова снага није се могла поредити са осталим великашима без високих титула. После „расапа“ најсилнијег великаша Николе Алтомановића, кнез Лазар се, не по обиму области већ по економској снази, наметнуо као најмоћнији обласни господар. Територије Балшића нису захватале јединствену, непрекидну целину. Област кнеза Лазара захватала је богате, централне делове Србије, а уз њега био је Вук Бранковић. Ни бан Твртко није могао да преузме улогу обновитеља Српског Царства. Његово даље напредовање према истоку, за кратко време, спречили су Балшићи. Зато је своју намеру да се прогласи за српског краља оставио за повољнија времена.

До спора између босанског бана Твртка и Балшића дошло је због поседа потиснутог жупана Николе Алтомановића. Као што Мавро Орбин тврди, Ђурађ Балшић није учествовао у рату против свог савезника, али није ратовао ни на његовој страни. Ипак он је истицао своје право на српске покрајине које је заузео или

намеравао да запоседне босански бан. Ђурађ Балшић не тврди да претендује на те покрајине зато што је био у савезу са Николом Алтомановићем јер своје евентуалне обавезе није ни извршио. Он се позива на сродство са династијом Немањића. Подсећамо да се Ђурђев брат Балша око 1372. оженио кћерком деспота Јована Комнина Асена, брата Душанове жене Јелене. Ближе сродство Балшића и Немањића није нам познато. Спор који је тињао неколико година завршио се отвореним сукобом.

Пошто се ради о догађајима у дубровачком залеђу и овог пута најбоље је обавештен Мавро Орбин, јер је, по свој прилици, користио податке из неког изгубљеног списка о хумским господарима. Он најпре износи аргументе Балшића који су истицали да су жупанове „покрајине биле зависне од Рашког Краљевства“ и да, према томе, „с више права припадају њима, који су били великаши онога краљевства и рођаци краљеви који су поседовали то краљевство, неголи Твртку, који није имао с њима никакве везе. Њима је Твртко одговарао да њему припадају и поменуте покрајине и читаво краљевство, јер је он потекао по женској лози од рашких краљева“.⁶⁷ У даљем тексту описују се преговори који су, посредством Дубровчана, вођени на Локруму. Дубровчани су спречили отмицу бана Твртка. Они су га на Локрум допратили у

Печат Вука Бранковића

67 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 69; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 320.

добро наоружаној галији, слутећи или знајући да се у галији, којом је Ђурађ Балшић допловио из Улциња, крију наоружани људи. До споразума није дошло.

„Нешто касније Требиње, Конавли и Драчевица — даље нас обавештава Орбин — одметнуше се од Балшића и потчинише бану Твртку. Видећи Твртко да је изумрла кућа Немањића у Рашкој те да њему припада то краљевство, узео наслов краља Рашке, о чему ћемо у овој књизи после опширније расправљати кад будемо говорили о босанским владарима.

Кад су Балшићи чули за ово одметништво, сакупивши војску од десет хиљада људи, прођоше с Карлом Топијом преко Оногоста и продреше све до Невесиња, уништавајући огњем и мачем сву Тврткову земљу, а затим се вратише у Зету носећи плен. Три месеца после тога, 13. јануара 1379. године, умре у Скадру Ђурађ Балшић.“⁶⁸

Из једне савремене али, на жалост, недовољно датоване повеље види се да је Дубровачка општина очекивала сукоб између Балшића и босанског бана Твртка. Ђурађ Балшић је 30. маја — не зна се које године — у Конавлима издао повељу којом на молбу својих пријатеља, властеле дубровачке, дозвољава људима босанског бана слободан долазак у град под Св. Срђем преко Сланог или неким другим путем.⁶⁹ Ђурађ обећава да ће, у случају свађе са босанским баном, писмом обавестити дубровачке пословне људе како би они могли на време да се склоне. Штета што ова повеља нема годину јер бисмо сазнали од када Ђурађ Балшић управља Сланским приморјем. С обзиром да се у повељи од 30. новембра 1373. помиње као господар „земље која је около Дубровника“, помишљамо да је непосредно после слома Николе Алтомановића заузео не само Драчевицу, Конавле и Требиње већ и део хумских крајева које је држао млади жупан. Недатована повеља Ђурађа Балшића доводи се у хронолошку везу са посланством које су јануара 1375. Дубровчани упутили босанском бану Твртку.⁷⁰ Пошто је сазнала да Твртко са војском креће на Хум, Дубровачка општина је наредила својим поклисарима да се одмах, преко Неретве, врате у Дубровник, и да никако не прате бана, јер би тиме изложили опасности своје суграђане, који послују у држави Балшића. Требало је објаснити бану да би Требињци, који пису дубровачки

68 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 70; С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 321.

69 *Monumenta Serbica*, 185—6, № 177; *Повеље и писма I—I*, 106, № 106.

70 *Зборник К. Јиречека I*, 381.

пријатељи, могли погрешно обавестити Ђурђа, а он је „бесан и човек без разума“.⁷¹

Иначе основне податке цитираног текста Мавра Орбина већ је проверио Михаило Динић. Он је указао на једну тужбу у дубровачкој архивској серији *Diversa Cancellarie* у којој се помиње побуна Конављана против Ђурђа Балшића. Неки Жупљанин наплатио је тек 5. јула 1388. остатак дуга за коња који му је одузет *in Canali, tempore quo contrata fecit rebellionem a Jure de Balsa*. Увек опрезни Михаило Динић истиче да је овај податак још увек недо-вољан јер се не види циљ и исход побуне, која се, сем тога, помиње само у Конављима иако је ова жупа заједно са Требињем и Драчевицом скоро увек делила исту судбину.⁷² Пуну потврду наведеном Орбиновом тексту Михаило Динић налази у упутству од 23. фебруара 1377, које је Дубровачка општина упутила Матку Ђорђићу, свом посланику код Ђурђа Балшића. Из упутства сазнајемо да је Кресоје, човек босанског бана, долазио у град под Св. Срђем са неким Требињцима.⁷³ Ближа обавештења о мисији Твртковог посланика Кресоја даје Јуније Растих.⁷⁴ На основу наведених података аутор монографије *О Николи Алтомановићу* с правом је закључио да је реч о побуни против Балшића у којој су „Требињани постављали Твртку извесне услове, под којима би признали његову власт, тражећи при томе и гаранцију Дубровника. Републици је, појмљиво, био врло непријатан тај покушај да се и она увуче у спор између Босне и Зете, и она је, као што Растих изреком каже, одбила свако посредништво, гледајући уз то и да се оправда пред Балшићем, ако би јој овај, криво обавештен, штогод замерио.

Сада, дакле, знамо да је било побуне и у Требињу, а знамо и циљ њен. Исто тако сада знамо и да је побуна избила у јануару или у првој половини фебруара 1377. Твртко је дакле завладао Требињем, Конављима и Драчевицом пре свога крунисања за краља Рашке и Босне. Тај успех га је свакако још више утврдио у намери да се прогласи наследником Немањића.“⁷⁵

Ђурађ Балшић, природно, се није лако помирио са губитком приморских жупа. Зато је врло вероватан Орбинов опис заједнич-

71 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 298—300, № 279; *Зборник К. Јиречка I*, 381.

72 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 35.

73 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 346—7, № 318; *Зборник К. Јиречка I*, 381; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 35.

74 *Chronica Ragusina Junii Restii*, 162.

75 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 36.

*Парапетна плочи са грбом кнеза Лазара на јужној страни
припрате главне цркве манастира Хиландара*

Охрид — Св. Никола Болнички — портрет царице Јелене

ког продора Ђурђа Балшића и Карла Топије на територију Босанске државе, иако нема директну потврду у изворима. Орбин је прецизан — поход у Босну се завршио три месеца пре смрти Ђурђа Балшића, који је према нашим старим записима умро 13. јануара 1378.⁷⁶ Код Орбина је датум исти, али година је 1379, што је резултат погрешног прерачунавања године од стварања света (6886). Погрешка од једне године карактеристична је за Орбина.⁷⁷ Према томе, поход Ђурђа Балшића завршио се октобра 1377.⁷⁸ Баш у то време бан Твртко се са војском налазио на југу своје државе у Подвисоком, одакле је кретао у Србију, о чему сазнајемо из једног савременог писма клишког трговца Радича.⁷⁹ Иако се овај податак подудара са продором Ђурђа Балшића и Карла Топије у Хум, Михаило Динић је више склон да поверује да је босански бан тада ишао у Србију ради крунисања.⁸⁰ Заиста, више аргумената говори да се Твртко крунисао на Митровдан, 26. октобра 1377⁸¹, али то не искључује Орбинов опис упада Ђурђа Балшића и Карла Топије у Босну. Још неки подаци потврђују Орбиново излагање. Иако се прогласио за краља, Тврткова власт у приморским крајевима још се није учврстила. Није искључено да је и Ђурађ Балшић за кратко време чак повратио неке жупе. Упадљиво је да је нови краљ Србије и Босне издао Републици св. Влаха повељу о повластицама којом су се истовремено Дубровчани обавезали да му исплаћују српски владарски трибут, тек 10. априла 1378, дакле, непуна три месеца после смрти предводника породице Балшића.⁸² С друге стране, Општина се обавезала да Ђурђу исплаћује светодмитарски доходак непосредно после слома Николе Алтомановића, јер је ситуација у залеђу града под Св. Срђем била јаснија, иако се и тада очекивала промена власти. Тек у повељи краља Твртка I, први пут се светодмитарски доходак јасно веже за одређене територије — Дубровчани ће га давати онима ко буде држао Конавле, Требиње и Драчевицу. Ђурђу су га исплаћивали као господару „земље која је около Дубровника“, под којом се, поред Драчевице, Конавала и Требиња, подразумевало и Сланско приморје. Не тврдимо да је Ђурађ Балшић повра-

76 *Записи и натписи I*, 48, № 150; VI, 93 № 10019.

77 С. Ђирковић, *Коментари и извори*, 321.

78 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 37.

79 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 356, № 328.

80 М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 27.

81 М. Динић, *О крунисању Твртка I*, 135 сл.

82 *Повеље и писма I—II*, 75—82.

тио све ове приморске жупе приликом продора у Хум са Карлом Топијем. Али неке је, бар оне ближе, вероватно задржао до смрти, када почиње опадање моћи Балшића. Иначе тешко би било објаснити зашто је Општина Ђурђевим посланицима исплатила светодмитарски доходак и после Твртковог проглашења за краља Срба и Босне.⁸³ Изгледа да је тек смрћу најистакнутијег Балшића коначно завршена подела некадашње области Николе Алтомановића.

⁸³ М. Динић (*О Николи Алтомановићу*, 36; *О крунисању Твртка I*, 139—40, нап. 20) за ову исплату налази објашњење, али аргументи које наводи не чине нам се довољно убедљиви.

ПРИПРЕМЕ ЗА РЕСТАУРАЦИЈУ

Током последње четвртине XIV века нагло расте значај северних, раније — посебно у доба најистакнутијих Немањића — запостављених покрајина Српске државе. Стратешка улога ових покрајина произлазила је из нове политике груписања снага на Балкану после катастрофе Мрњавчевића. Оне постају центар окупљања у борби против Турака. Истовремено повећава се и њихов привредни значај. Не само да се богати рудници налазе у овим крајевима већ се и ненасељена места колонизују живљем које је несумњиво бежало испред учесталих турских провала на југу некадашњег Српског Царства. Није потребно посебно наглашавати да се у таквим околностима повећавало богатство и политички углед Лазара Хребељановића, господара Поморавља. После потискивања Николе Алтомановића и Радича Бранковића он постаје први и најјачи српски обласни господар, али кнез Лазар није наследник Немањића нити је обновио њихову државу. У ствари, иако нас безмало цео век дели од Руварчеве критичке монографије о кнезу Лазару, у свести људи којима је блиска и драга наша прошлост живе, боље речено мешају се, две личности о Лазару Хребељановићу — истинска и легендарна. Примера ради довољно је да се подсетимо титуле коју је овај великаш носио. Његови савременици знају га као кнеза Лазара. Са истом титулом потписивао је исправе. Са титулом кнеза помиње се у старијим летописима, похвалама савременика, богослужбеним списима, па и многе, свакако раније настале и забележене народне песме певају о кнезу Лазару. Косовски мученик је код Орбина и Лукаревића *conte Lazaro*. Царску титулу свети Лазар „добиа“ први пут у Хроникама грофа Ђорђа Бранковића. Пошто је гроф Ђорђе Бранковић као извор користио Данилов родослов, а у њему нема ни једне

речи о Лазаревом крунисању за цара, „то је јасно ко сунце — пише Иларион Руварац — да је описани чин венчања Лазарева на царство гроф Бранковић додао, то јест измислио и даље придодео, да је том приликом венчани цар Лазар Вуку Бранковићу, зету своме, дао наслов деспота“.¹

Легендарна личност косовског мученика толико је снажна да многи образовани савременици нису прихватили истраживачке резултате Илариона Руварца. Па и данас не слави се „цар Лазар“ и „царица Милица“ само уз гусле народних певача. Традиција још увек заснежује истину. Уметнике је кроз векове, па и у најскорије време, више инспирисала легендарна него историјска личност Лазара Хребљановића. Мора се одмах нагласити да и једна и друга — у националним оквирима — имају историјски значај.

Култ кнеза Лазара почиње његовом канонизацијом.² Проглашен је за светитеља годину или две после погибије на Косову, када је његово тело пренето из Приштине, где је био сахрањен у цркви Вазнесења, у манастир Раваницу, кнежеву задужбину.³ Одлука о преносу моштију донета је у кући Лазаревића.⁴ Кнегиња Милица, како нас обавештава патријарх Данило III у *Слову о кнезу Лазару*, „умилила се“ тј. услишила је молбу својих синова Стефана и Вука, те је поворка угледних црквених лица кренула у Приштину. Већ и сама транслација, извршена пре Лазаревог проглашења за светитеља, имала је култни карактер. Свечаној поворци, која је носила тело погинулог кнеза, прикључио се Вук Бранковић са својом властелом и, природно, женом Маром, Лазаревом кћерком. Тако се „велики плач и риданије сатворише“.⁵ Поворка је зановила у Брвенику, а тело косовског мученика привремено је положено у манастир Нову Павлицу поред гробова кнежеве сестре Драгиње и његових сестрића Мусића који су 1389. изгинули на Косову. У сретане моштима изишли су сви „благодородни“ и, природно, општежитељно братство Лазареве задужбине Раванице.⁶

Култ кнезу Лазару установио је патријарх Данило III, срод-

1 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 188. *О кнезу Лазару*, Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975.

2 Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 47 сл.

3 Исто, 47; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 54 сл.

4 И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, *Летопис МС 117 (1874/75)* 108—116; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 55.

5 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 57—8.

6 Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници*, 67.

ник Лазаревића и, свакако, „један од најважнијих организатора преноса тела“.⁷ „Кнежева улога у измирењу српске и цариградске патријаршије, а нарочито његов мученички завршен живот и целе мошти били су главни разлози што му је створен култ“, закључује Леонтије Павловић.⁸ Овако тумачење, најблаже речено, није потпуно. Истина, апологетски списи, сви одреда, истичу јуначко држање и мученичку смрт кнеза Лазара:

*На најезду мноштва турског насрнуо јеси,
Не трпећи да храмови молитвени и сасуди свети
буду спаљивани
Достојан дивљења и мужаствен у боју био јеси,
нови међу мученицима, Лазаре . . .
Радуј се, што за благочашће крв своју излио јесу,
радуј се, што се због тога у мученике уврсти.
Радуј се, јер слава твоја прође васељеном.*

Исти канон слави кнеза Лазара и из других разлога:

*Радуј се, стубе православља непоколебљиви,
радуј се, сиздатељу и украситељу светих цркава.
Мноштво храмова светих обновио јеси,
још веће мноштво из темеља подигао јеси.*

Последњи стихови могу се потврдити савременом документарном грађом. За сада је довољно да напоменемо да ни један владар или великаш у средњовековној Србији није својој задужбини приложио већи број села од кнеза Лазара.⁹

Проглашењем за светитеља почело је организовано ширење култа кнеза Лазара. Његов култ за Лазаревиће значио је исто што и Немањин и Савин култ за Немањиће. Лазаревом канонизацијом створена је још једна светородна династија у средњовековној Србији. Стога је почело организовано ширење култа косовског мученика подстицано од владајуће породице у оквиру које настају, може се рећи, први списи посвећени новом светитељу. Лазарев син, деспот Стефан Лазаревић, написао је *Надгробно риданье* у коме истиче да безмало цела земља оплакује својега „начални-

⁷ Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 65.

⁸ Л. Павловић, *Култови лица*, 126.

⁹ *Србљак* 2, 187, 173, 175.

ка".¹⁰ Један спис кнезу Лазару посветила је његова удова, кнегиња Милица.¹¹ Надалеко је позната *Похвала кнезу Лазару* коју је написала сродница кнегиње Милице умна и племенита Јефимија, која се обраћа новом светитељу да „утиша буру љуту душе и тела“ њенога. *Слово о кнезу Лазару* саставио је патријарх Данило III, то смо већ нагласили, сродник Лазаревића.¹² На савременике несумњиво је импресивно деловао косовски стуб око кога се свакако плела легенда. Сви су изгледи да је натпис на косовском стубу дело деспота Стефана Лазаревића.¹³

Велики број богослужбених списа о новом мученику настао је, може се рећи, непосредно после косовске битке.¹⁴ Већ је Владимир Ђоровић уочио да ниједином светитељу није посвећено више похвала, житија и богослужбених списа.¹⁵ У три недавно изда-
те књиге *Србљака* — четврта обухвата истраживачке чланке и студије — сразмерно највећи број стихова слави косовског мученика.¹⁶ Тиме је он обележен као најважнији култ у нас, сматра Ђорђе Сп. Радојичић, који је у култу кнезу Лазару видео корен косовске легенде.¹⁷ У ствари култ кнеза Лазара и косовска легенда стварају се упоредо и то не у народној већ у старој књижевности.¹⁸ Догађаји и личност у овом случају не могу се одвојити.

Пре краја XIV века кнеза Лазара називају светим и у документарној грађи.¹⁹ Његов син Стефан Лазаревић назива га светим у повељи манастиру Св. Пантелејмона на Атосу из 1395. године²⁰, а „светим родитељем“ у *Закону о рудницима*²¹, чиме подвлачи божанско порекло своје власти. Више него преко документарне грађе, култ кнеза Лазара ширио се преко његових многобројних пор-

10 Ђ. Сп. Радојичић, *Непознато књижевно дело из 1389. „Надгробно рицање“ деспота Стефана Лазаревића над кнезом Лазаром*, Политика, 26 јул 1964; *Књижевна збивања*, 218—20; Р. Михаљчић, *Словенска канцеларија арбанашке власти*, Симпозијум о Скендербегу (9—12. мај 1968), Приштина 1969, 219, нап. 2.

11 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија*, 129—30.

12 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 40 сл.

13 Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија*, 137—8; Ђ. Трифуновић, 270 сл., 288.

14 Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи*, 442—3.

15 В. Ђоровић, *Силуан и Данило II*, Глас САН 136 (1929) 94.

16 *Србљак II*.

17 Ђ. Сп. Радојичић, *Почетак косовске легенде*, *Летопис МЦ* 390 (1962) 85; *Књижевна збивања*, 214.

18 Исто.

19 Ј. Павловић, *Култови лица*, 116 сл.

20 Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 49.

21 Н. Радојичић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, пос. изд. САН, Београд 1962, 37, 57.

трета, живописаних кроз векове како у савременим тако и на зидовима касније подигнутих црквених здања.²² Сачуван је и приличан број икона са ликом кнеза Лазара²³, а у XIX и XX веку посвећено му је више цркава.²⁴ Култ косовског мученика и косовске легенде проширио се изван граница Лазареве државе и територије некадашњег Српског Царства. Ширење ових култова текло је упоредо са миграцијом нашег становништва.²⁵ Слави кнеза Лазара допринео је пренос његових моштију. Управо ова транслација указује на значај култа косовског мученика у српској прошлости. Као изузетну драгоценост, мошти кнеза Лазара преносе, за време велике сеобе Срба, у Сент Андреју, одакле су, после четири године, враћене у Врдник. Најчешће су немирна ратна времена узроковала пренос драгоцених моштију. Пре него што су средином априла 1942. положене у Саборну цркву у Београду, налазиле су се још у Футогу, Фенеку па чак и у Загребу.²⁶

Култ косовског мученика, поново наглашавамо, засенио је историјску личност. Творац критичке школе у српској историографији није случајно за предмет својих истраживања узео кнеза Лазара. Иларион Руварац се немилосрдно, често не бирајући речи, разрачунавао са својим противницима који, с друге стране, ни њега нису штедели. Ипак ни Руварац, услед недостатака извора, није у потпуности разлучио историјску и легендарну личност кнеза Лазара. Примера ради наводимо да се од времена Руварца па до данас провлачи мишљење да је кнез Лазар рестауратор Српске државе.²⁷ А ригор може се рећи да оно нема основа. То није тешко показати.

*

Када је погинуо на Косову, кнез Лазар је имао 60 година.²⁸ Према томе рођен је око 1329.²⁹ Његов отац Прибац Хребељановић био је логотет цара Душана.³⁰ Млади Лазар доведен је на Душанов двор где започиње каријеру као ставилац. Хребељановићи,

²² Л. Павловић, *Култови лица*, 124.

²³ Исто, 124—5.

²⁴ Исто, 122.

²⁵ Исто, 122—3.

²⁶ Исто, 123.

²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 322.

²⁸ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 8.

²⁹ Исто, 5—12.

³⁰ К. Јиречек, *Историја Срба I*, 250.

изгледа, не потичу из старе властелске породице. Њихов сродник патријарх Данило III наглашава да се Лазар оженио Милицом, кћерком „великог кнеза Влатка“, потомка Немањиног сина Вукана.³¹ Још изразитији је у том погледу текст старијих српских родослова. Кнез Лазар „не беше пак од царске крви, међутим, жена његова била је од племена раније поменутих царева“.³²

Све до почетка седме деценије XIV века о Лазару Хребелјановићу нема директних вести из савремене дипломатичке грађе. Зна се да је као ставилац служио и Душановог наследника. Веран цару, Урошев дворанин изгледа да дуже време није пошао путем великаша који су стварали независне феудалне области оспоравајући при том централну власт. Међутим, није стајао по страни збивања. Његов утицај на двору младог Уроша осетили су Дубровчани. Уочи закључења Оногошког мира између Српске државе и Дубровачке Републике, Веће умољених одлучило је да обдари Лазара са три свитка тканине (*de donando Lazaro I peciam de mesolo et II de stameto*) иако није директно учествовао у преговорима. Подсећамо да је том приликом Урошевим поклесарима, логотету Дејану и кесару Гргуру Голубићу, Општина обећала по 100 дуката.³³

Старији родослови нас обавештавају да је цар Урош претрпео „многаја озлобљенија“ јер је одбацивао савете старијих а поводио се за мишљењем млађих.³⁴ Иларион Руварац скренуо је пажњу на чињеницу да је царев дворанин Лазар на почетку Урошеве владавине припадао кругу млађе властеле.³⁵ На двору цара Уроша Лазар је остао до 1363, а можда и до 1365. када је цар у личности краља Вукашина, противника рашке властеле, добио савладара.³⁶ Јула 1363. цар Урош је потврдио замену града и жупе Звечана за град и жупу Брвеник између хумског кнеза Војислава Војиновића и челника Мусе. Уз кнеза Војислава као милосник у овој повељи јавља се ставилац Лазар, шурак челника Мусе.³⁷ Дуго је, дакле, Лазар носио најскромнију дворску титулу коју му је још цар Душан доделио. Са титулом кнеза, која посредно указује да

31 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 3; Ђ. Трифумовић, *Српски средњовековни списи*, 47.

32 *Родослови и летописи XVI*.

33 *Monumenta Ragusina III*, 210, 212.

34 *Родослови и летописи*, 12.

35 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 46.

36 Видети напред, стр. 108—109 сл.

37 *Законски споменици*, 316.

је напустио Урошев двор, јавља се тек априла 1371.³⁸ Conte Lazaro из которског привилегија односи се на српског кнеза, али ова повеља је изгледа интерполирана после Урошеве смрти, ако не и чист фалсификат.

У доба превласти Мрђавчевића, када практично нестаје централне власти, осамостаљује се и Лазар Хребељановић. Међутим, све до пред крај, тада већ формалне власти цара Уроша, о области кнеза Лазара ништа се поуздано не може рећи. Баштина му се свакако налазила код Новог Брда, око Прилепца, где је рођен.³⁹ Пошто је Ново Брдо и Приштину врло вероватно држао краљ Вукашин, Звечан кнез Војислав Војиновић, а после њега жупан Никола Алтомановић, а град и жупу Брвеник челник Муса — област Лазара Хребељановића током седме деценије XIV века требало би тражити негде између Ибра, доњег тока Западне и Јужне Мораве. Не зна се када је Лазар проширио своју област северно од поменутих река. Растислалићи, с времена на време самостални обласни господари, али чешће вазали угарског краља, држали су Браничево и Кучево. Нису познате јужне границе области Растислалића да би се могло нешто одређеније рећи докле је допирао утицај угарског краља Лудвига, који је, у јесен 1368, код Ковина прешао Дунав и долином Велике Мораве спустио се до Сокобање да би помогао свом поданику Petru de Nitru.⁴⁰ Привремено освајање Рудника током 1370. био је први значајнији продор Лазара Хребељановића на север.⁴¹ Запоседање Рудника, најважнијег града Николе Алтомановића, последица је наглог избијања непријатељстава између Лазара и младог жупана.

Узрок и почетак сукоба два рашка властелина остаје најнестраженији и најтамнији део биографије кнеза Лазара. Досад се углавном тумачио безобзирношћу жупана Николе, који је, по мишљењу свих истраживача, био главна препрека обнове Српске државе. Вести Мавра Орбина о почетку њиховог сукоба нису повољне за Лазара Хребељановића и вероватно у овој чињеници треба тражити узрок што су их истраживачи, оптерећени леген-

38 Lamenta I, f. 14.

39 И. Руварац. *О кнезу Лазару*, 3.

40 Nos Lodovicos dei gratia rex Hungarie ... quos in nostro descensu exercituali in regno Bulgarie penes Danubium ex opposito castri Zeurin existenti reperisset ... Datum in eodem descensu nostro, die et loco prenotatis, anno domini Millesimo octavo sexagesimo octavo. Gyula Nagy. *Gróf Szűráy család, Oklevéltára*, Budapest 1887, стр. 354—5; L. Thallóczy. *Nagy Lajos és a Bulgár banság, Századok*, 34 (1900) 589—90.

41 М. Динић. *О Николи Алтомановићу*, 17.

дарном личношћу косовског мученика, одбацивали. Као најистакнутији представници рашке властеле, Никола Алтомановић и Лазар Хребељановић имали су веома много разлога да, крајем седме и почетком осме деценије XIV века, заједно иступају против моћних Мрњавчевића. Као и Орбин, подаци Дубровачког архива говоре у прилог да се Мрњавчевићима само жупан, свакако понесен необузданим темпераментом и младићком самоувереношћу, отворено супротстављао.⁴² Далеко искуснији, Лазар је чекао повољнију прилику. Већ је зашао у пету деценију живота када се, после битке на Марици, знатно проширио на рачун немоћних Вукашинових синова. Кнез Лазар им је, према Орбину, „узео Приштину и Ново Брдо као и многа друга оближња места“.⁴³ Можда је он тада само повратио део раније изгубљених територија, пошто се код Новог Брда налазила баштина Хребељановића. Мада то није нигде директно забележено, у продору на југ заједно са кнезом несумњиво је учествовао и Вук Бранковић. Тешко би иначе било објаснити откуда се Приштина нашла у његовим рукама. Доскора се сматрало да је Приштина била у поседу Бранковића и пре маричке битке. Међутим, недатована повеља којом Вук дарује манастиру Хиландару „обе Гадимље“, села у околини Приштине, издата је не само после погибије краља Вукашина и деспота Јована Угљеше него и после смрти цара Уроша, пошто се у овој исправи помињу „бивши цареви и краљеви“.⁴⁴

У претходном поглављу показали смо да је у време борби против Николе Алтомановића Вук Бранковић ратовао на страни кнеза Лазара. Вук је имао више разлога да се држи кнеза Лазара него моћног жупана, који га је својом облашћу непријатно окружавао ако не и потчињено. Исти је случај и са челником Мусом и његовим синовима. Када је Никола Алтомановић заузео Рудник, жупа Брвеник несумњиво се нашла у оквиру његове области. Зато је врло вероватна вест Мавра Орбина да су Мусићи били „смртни непријатељи“ жупана Николе.⁴⁵ Али за разлику од челника Мусе и његових синова, Вук Бранковић је, изгледа, учествовао и у подели државе потиснутог жупана. Михаило Динић је утврдио да је Вук управљао Сјеницом, Звечаном и делом Полимља, крајевима који су раније били под влашћу Николе Алтомановића

⁴² Видети напред, стр. 137 сл.

⁴³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 54.

⁴⁴ *Законски споменици*, 451; М. Динић, *Област Бранковића*, 6.

⁴⁵ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61.

и Војислава Војиновића.⁴⁶ Додуше, подаци који говоре о Вуку као господару ових крајева забележени су после погибље кнеза Лазара. Могло би се онда помислити да се Вук проширио на рачун Лазаревића после косовске битке. Ово нам се не чини много вероватно јер се не ради о подацима из повеља које се обично издају после значајнијих политичких и територијалних промена, већ о случајно забележеним вестима у књигама Дубровачког архива. С друге стране, Михаило Динић је показао да је сукоб између Бранковића и Лазаревића преувеличан, а негде у исто време када се Вук помиње као господар Сјенице, овај великаш излази у сретање кнежевим моштима које су преношене из Приштине у Раваницу.⁴⁷ Раније смо поменули запис који изричито говори о заједничкој акцији кнеза Лазара и његовог зета Вука који су „у јединству побеђивали непријатеље своје“ па, према томе, није неосновано говорити и о међусобној подели државе Николе Алтомановића. У том случају 1373. кнезу Лазару припао је крај око Западне Мораве са Ужицем и, наравно, Рудник.

Победом над Николом Алтомановићем кнез Лазар је избио у ред првих великаша, а ускоро је постао најбогатији обласни господар, јер је контролисао два најзначајнија центра средњовековне Србије — Ново Брдо и Рудник. Ипак његову снагу током осме деценије XIV века не би требало прецењивати. Победу над Николом Алтомановићем кнез Лазар је платио вазалством према угарском краљу са одређеним, изгледа, не тако малим обавезама. Ширење кнежеве државе бар према северу за извесно време било је заустављено. Свакако његов положај у ово доба објашњава зашто је остао пасиван према догађајима који су задирали и у његове интересе. Када се босански бан Твртко, октобра 1377, прогласио за краља „Србљем, Босни, Поморју и западним странама“, реаговао је само Ђурађ Балшић, иако се нова титула најистакнутијег Котроманића косила са амбицијама српских великаша.⁴⁸ Краљ Твртко је истицао да је потомак Немањића, али двовековној српској династији сродством много ближи били су синови севастократора, односно деспота Дејана, браћа Драгаш, господари источне Македоније. Србија је, у ствари, законитог владара имала у личности Вукашиновог сина, краља Марка — Марка Краљевића наших народних песама. Међутим, на њега и његову браћу, као

46 М. Динић, *Област Бранковића*, 5, 9—10.

47 Исто, 7—10.

48 *Повеља и писма I—II*, 75—6.

турске вазале сабијене на малом простору у југоисточној Македонији, нико се није освртао.

Током осме деценије XIV века кнез Лазар је свакако консолидовао своју власт над облашћу којом је управљао. Кнежевој власти успротивила се нама непозната властела, али он их, како нас обавештава Константин Филозоф, „од почетка покори под ноге своје. А ови беху Никола Зојић и Новак Белоцрквић са другима некима“.⁴⁹ Међутим, кнез Лазар се благонаклоно односио према властели која га је признавала за врховног господара. Чак им је давао мање територије на управу. То су углавном били његови рођаци. На молбу челника Мусе и његових синова Стефана и Лазара, „благотверни и самодржавни господин Стефан, кнез Лазар“, потврдио је манастиру Св. Пантелејмона на Атосу „село Уларе, назван Горњи Закут и заселак му Трнаву, цркву Св. Николе са заселком, и заселак с оне стране Лаба Горњи Луковк“.⁵⁰ Цитирани део ове повеље уверава нас да је област челника Мусе захватала и пределе на Лабу, које је свакако добио у „државу“ од кнеза Лазара.⁵¹ Према томе, област челника Мусе простирала се између средњег тока Ибра и Лаба, укључујући ту цео крај Копачника. Ова два властелина у присној су вези још од почетка седме деценије XIV века када је ставилац Лазар гарантовао челнику Муси замену града и жупе Звечана за град и жупу Брвеник.⁵² Лазарева сестра Драгиња била је удата за челника Мусу, а њихов млађи син Лазар носио је име по свом угледном ујаку.⁵³

Слично челнику Муси и његовим синовима, врховну власт кнеза Лазара признавали су властела Витомир и Цреп. То су они Лазареви властелини који су 1381. сузбили Турке „на Дубравници“, код Параћина.⁵⁴ Док се о Витомировом поседу не зна ништа, управо код Параћина налазило се властелинство Црепа Вукославића. Један судски записник из доба кнеза Лазара говори нешто више о породици Вукославића и њеном поседу.⁵⁵ Још средином XIV века, територија на којој се формирало њихово властелин-

49 К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, Гласник 42 (1875) 266.

50 *Законски споменици*, 516.

51 Исто, 516.

52 Исто, 316.

53 И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 3.

54 *Родослови и летописи*, 71; Јв. Стојановић, *Цреп и Витомир*, 356—7; *Историја народа Југославије*, 417.

55 А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке XXXV, 3 (март 1929) 3 сл.

ство била је пустош коју је цар Душан доделио жупану Вукославу, Цреповом оцу. Шта је све обухватала та пустош било је свакако записано у изгубљеној Душановој хрисовуљи. Једино је сигурно да је из те пустоши настало Петрушко властелинство. Стратегијски центар овог властелинства био је град — утврђење Петрус⁵⁶, али његов природни центар било је село Лешје које је већ 1360. у повељи цара Уроша забележено са засеонима.⁵⁷ У Лешју је жупан Вукослав са синовима Држманом и Црепом сазидео цркву због које је касније дошло до спора са манастиром Хиландаром.⁵⁸ Границе овог властелинства треба тражити у сливовима Мораве, Црнице и Јовановачке реке. То је и географски издвојена целина која је у средњем веку била и посебна административна јединица.⁵⁹ Из једне неиздате повеље кнеза Лазара сазнајемо за Црепову царину, али овај податак не говори у прилог његовој самосталности јер је у истој исправи забележено да се Цреп обратио кнезу, наравно као свом господару, да му потврди дар који је приложио „богородици Петрушкој у Лешју, у својој баштини“.⁶⁰ Црепа кнез Лазар назива благоверним властелином и братом, али није утврђено о каквом се сродству ради.⁶¹

Тек пред крај осме деценије XIV века кнез Лазар је осетно проширио своју област према северу. Он је 1379, победом над Радичем Бранковићем-Растислалићем, дакле, пре смрти моћног Лудвига I, избио на Дунав, али не зна се да ли као независан обласни господар или и даље као угарски поданик. Током 1378. Лудвиг I припремао је поход на Србију⁶², али није јасно кога је желео да покори — Растислалиће који су му и раније у zgodним приликама показивали непослушност или кнеза Лазара који је у међувремену несумњиво ојачао. У сваком случају, следеће године Лазар је „расуо“ Радича Бранковића, господара Браничева и Кучева.⁶³ Није искључено да је то учинио по Лудвиговом одобрењу, на чији миг

56 Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус*, Прилози за КИФ, књ. 34, св. 3—4 (1968) 265 сл.

57 А. Соловјев, *Повеље цара Уроша*, 288—90.

58 А. Соловјев, *Једно суђење*, 6, сл.; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Даровнице властелске породице Вукославић*, ИГ 1—2 (1976) 99—106.

59 Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус*, 264 сл.

60 Видети прилог.

61 Љ. Стојановић, *Цреп и Витомир*, 356—7.

62 Мађарски државни архив у Будимпешти, ДЛ 42072.

63 *Родослови и летописи*, 71; М. Динић, *Растислалићи*, 139 сл.; *Историја народа Југославије*, 416; М. Николић, *Властелинство манастира (Горњака)*, ИГ 20 (1973) 149—155; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1—2 (1987) 43—74.

је раније „расут“ и жупан Никола Алтомановић. Дакле, однос кнеза Лазара према угарском двору последњих година Лудвигове владавине није јасан. Али он се сигурно из основа мења најкасније 1382, после Лудвигове смрти. Лазар не само да раскида вазалне везе према угарском двору већ напада Београд и Голубац, а његове чете прелазе и Саву.⁶⁴ Кнез Лазар се чак, заједно са краљем Твртком, меша и у династичке сукобе у Угарској, али је уочи косовске битке морао да се помири са краљем Жигмундом, примајући старе обавезе.⁶⁵

Већ крајем осме деценије XIV века Лазар је држао цело Поморавље, а ускоро се усталио на десној обали Саве и Дунава. И непотпуно убицирана села манастира Раванице показују да је кнежева задужбина имала поседе у Звижду, Пеку, Браничеву, Мачви и Битви⁶⁶, али Београд и Голубац Лазар није успео да освоји.⁶⁷ Међутим, у оквиру његове области налазе се градови Ниш, Крушевац, Ужице и, наравно, рударски и трговачки центар Ново Брдо и Рудник.

Упоредо са облашћу кнеза Лазара формирала се и област Вука Бранковића. За разлику од кнеза Лазара, у чијој се сенци налази више према предању него у стварности, Вук Бранковић је потицао из старије и много познатије феудалне породице. Отац му је био севастократор Бранко Младеновић, господар Охрида, а деда и родоначелник Бранковића, војвода Младен, савременик Стефана Дечанског и Душана. Брат војводе Младена, жупан Никола вероватно је управљао крајем око Љеша.⁶⁸ Младеновићи, односно Бранковићи, видели смо, ородили су се са Бранивојевићима и Војиновићима. Међутим, ове родбинске везе нису много помогле Вуку. Дуго је остао по страни збивања. У доба цара Уроша синови севастократора Бранка Младеновића, Вук и Гргур, држали су само баштину у Дреници.⁶⁹ Из ове матичне области почиње ширење Вука Бранковића, али тек после маричке битке.

За Вука Бранковића веома је значајна била женидба са Маром, кћерком кнеза Лазара. Вуков успон текао је упоредо и уз

64 Ј. Мијушковић, *Београд*, 79.

65 Исто, 80.

66 Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16—17 (1970) 235—53.

67 Ј. Мијушковић, *Београд*, 78—80; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 9 сл.

68 М. Динић, *Област Бранковића*, 5.

69 Љ. Ковачевић, *Годишњица Николе Чупића* 10 (1888) 217; М. Динић, *Област Бранковића*, 5.

помоћ кнежеву.⁷⁰ У ствари, снага ових великаша огледала се у њиховом заједничком деловању. Таст и зет удружили су се јер су имали заједничке непријатеље. Два момента била су пресудна за њихово уздизање — погибија краља Вукашина и деспота Угљеше и слом жупана Николе Алтомановића. Пошто су довољно ојачали, њихове се области шире у различитим правцима — Лазарева према северу на рачун Радича Бранковића и Угарске, а Вукова према југу, на рачун Мрњавчевића и Балшића, што управо сведочи о трајним пријатељским везама између два сродника. Вуков успон био је нешто спорији. Али пре него што је кнез Лазар освојио Кучево и Браничево, Вук је од Вукашинових синова заузео Скопље, а од Балшића, не зна се када, Призрен. Поред ових градова у оквиру његове области налазе се још Пећ, Приштина, Вучитрн, Трепча, Звечан, Сјеница, Комаране на Лиму а вероватно и Брсково на Тари. Михаило Динић је, може се рећи, врло прецизно утврдио границе између Вукове и Лазареве области. Делиле су их доњи ток Дежевке, притоке Рашке, Плакаоница и Бистрица, лева и десна притока Ибра, затим „теснац који одваја жупу Лаб од Косова, тако да је село Вранин До остајало Бранковићу. Изворна област Јужне Мораве налазила се у власти кнеза Лазара и његовог наследника“.⁷¹ Природно, граница није једини доказ постојања две сасвим одвојене и независне области и поред присних, сродничких веза између кнеза Лазара и господина Вука.

Међу српским обласним господарима, поред Вука Бранковића, кнез Лазар је имао још једног зета — Ђурђа Страцимировића Балшића.⁷² Области ових великаша наслањале су се једна на другу, чиниле географску али не и политичку целину. Доскора се у историографији инсистирало на породичном савезу, па, према томе, и на јединству ових области. Константин Јиречек пише да је кнез Лазар „само старешина породичног савеза чији чланови беху његови зетови Вук и Бура“.⁷³ Рекли бисмо да је он само најугледнији члан, у политичком смислу, равноправних партнера. Према спољном свету они иступају потпуно самостално. С друге стране, питање је да ли је тај савез уопште постојао с озбиром да је Призрен, додуше не зна се у које време, управо у оквиру овог „савеза“ насилно мењао господаре.

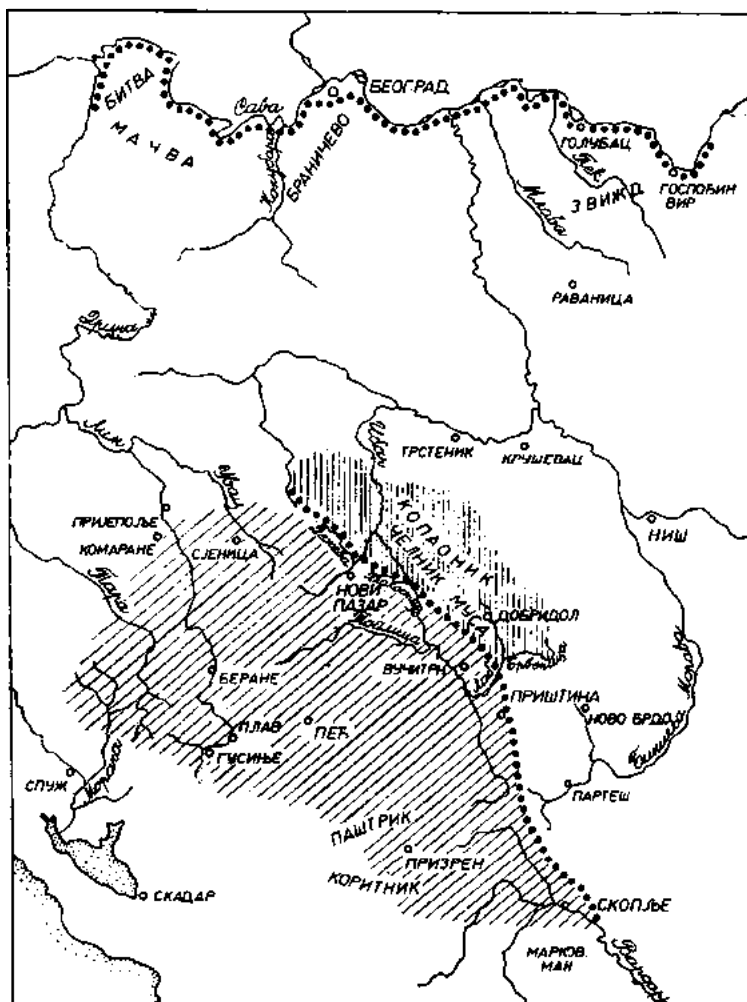
70 М. Пурковић, *Кљери кнеза Лазара*, 19 сл.; М. Динић, *Област Бранковића*, 9.

71 М. Динић, *Област Бранковића*, 9—10.

72 М. Пурковић, *Кљери кнеза Лазара*, 73 сл.

73 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 322; М. Благојевић, „Владаније“ кнеза Лазара у приморју, *Зборник ФФБ XV—I* (1985) 97—114.

Зетови кнеза Лазара били су истакнуте личности и изван територије средњовековне Србије. Удајом својих кћери за Александра, сина бугарског цара Шишмана, и Николу Горјанског Млађег, мачванског бана и угарског палатина, стицао је углед на страни, али и обезбеђивао своју источну и северну границу

Област кнеза Лазара и област Вука Бранковића

74 М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, 67 сл., 105.

Кнез Лазар је уживао свесрдну помоћ цркве коју је веома задужио. Подигао је више задужбина и пребогато обдарио. Није заборавио ни светогорске манастире. Црквено измирење са Цариградском патријаршијом и признање Српске патријаршије (1375) највећим делом заслуга је кнеза Лазара.⁷⁵ Исте године, заједно са Ђурђем Балшићем, „који тада начелствоваху“, сазван је сабор у Пећи, пошто је „свети престо“ био упражњен у пролеће 1375, смрћу патријарха Саве. Али тешко је било наћи достојну личност јер су многи, како пише Данилов настављач, били „покренути славољубљем и осталим трима саборним страстима“, па су чак покушали „да разбојнички и са нападањем уграбе свети престо и апостолско достојанство . . .“.⁷⁶ За српског патријарха на сабору је, пошто се није нашла погодна личност, изабран пустињак Јефрем. Очигледно су се унутрашње размирице међу српским великашима рефлектовале и на цркву.⁷⁷

Тек после победе над Радичем Бранковићем кнез Лазар почиње отворено да истиче своје претензије. Потписује се као самодржавни господин Србљем, Подунављу, Стефан кнез Лазар⁷⁸, а назива се следећег издата *Србљем*.⁷⁹ Од Немањића је преузео име Стефан, али не и „началство“, како бележе стари родослови у његову славу састављени.⁸⁰ Видели смо да Данилов настављач, који је писао пре појаве родослова, поред Лазара помиње и Ђурђа Балшића. Лазарева држава није захватала ни једну четвртину некадашњег Српског Царства. Истина, он је проширио своју власт и на крајеве који су само кратко време били у саставу Српске државе, за време владавине краља Драгутина. Истовремено, када је достигала највећи обим, уз Лазареву област постоје области Балшића, Мрњавчевића, браће Драгаш и Вука Бранковића. Поред „самодржаца свих Србаља“, на територији раније јединствене Српске државе управљала су и два крунисана краља — Вукашинов син Марко и Твртко Котроманић који је проширио Босну на рачун области Николе Алтомановића. Штавише, српску краљевску титулу задржали су и Тврткови наследници.⁸¹

75 *Животи краљева*, 382; Превод Л. Мирковића, 290.

76 *Животи краљева*, 384; Превод Л. Мирковића, 292.

77 С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*, 151.

78 *Законски споменици*, 449—50, 775.

79 Архив САНУ 887689, хил. бр. 71; Ф. Баришић, *О Повелема кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФБ 12—1 (1974) 357—377.

80 *Родослови и летописи*, 16.

81 С. Ђирковић, *Сузуби венац*, 365 сл.

Међутим, помињући га као бившег вазала, у повели краља Жигмунда из 1406, Лазар је, из разумљивих разлога, забележен не као кнез у Краљевини Рашкој, већ као „кнез Краљевине Рашке“ (*Lazarus kenezius Regni Rascie*) што је само по себи противречно.⁸² Али Лазареви савременици Дубровчани никада га у записима Већа не називају кнезом Србије већ једноставно *comes Laçarus*, или само *Laçaro*.⁸³

Донскле се прецењује и кнежева улога у борби против Турака. Лазар је несумњиво био довољно снажан и утицајан да 1389. окупи своје суседе на Косову, али не треба изгубити из вида чињеницу да су сви они подједнако били угрожени. На изглед заштитијни краљ Твртко I „је после победе код Билећа (1388) очекивао турску одмазду“.⁸⁴

Иако ужива наклоност истраживача, који га, неретко оптерећени његовом легендарном личношћу, непотребно уздижу, није уочена улога кнеза Лазара у проширењу и учвршћењу средњовековне Србије, на северу према Угарској. Судећи према Петрушком властелинству, оснивање Лазаревих задужбина пратио је процес унутрашње и спољне колонизације на пошумљеној и мочварној територији, коју су владари из династије Немањића запоставили. Почети и исходиште Српске државе налазе се на југоистоку Лазареве области. Све амбиције Немањића биле су окренуте према Византији. Освајањем на југу Душан је чак занемарио северне и западне покрајине. Насупрот Немањићима, делатност кнеза Лазара везана је за Поморавље, за северне делове некадашњег Српског Царства. Његова држава етнички и просторно у великој мери подудара се са територијом данашње уже Србије.

Економски и стратешки значај Лазареве државе, углед ван Србије, подршка цркве, веома разгранате породичне везе, трагичан крај на Косову, а затим његова рана канонизација и култ, били су основа будућег уједињења самосталних феудалних области. Кнез Лазар није рестауратор Српске државе, али је припремио њену обнову.

Истинска и легендарна личност Лазара Хребљановића — поново наглашавамо — у националним оквирима има историјски значај. Легенда о косовском мученику, посебно косовској бици,

82 К. Јирчек, *Историја Срба I*, 320, нап. 43.

83 М. Динић, *Одашке I*, 208, 246, 331, II, 63.

84 М. Динић, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 497–8.

превазилази значај историјске личности и стварног сукоба 1389. Легендарна личност кнеза Лазара и косовска битка, коју је традиција уздигла до најтрагичнијег догађаја наше прошлости, били су и јесу саставни део етничке, односно националне посебности, блистави пример који је подстицао на борбу, централни догађај у вековној борби између Срба и Турака.

Неспоразуми настају због необавештености и због погрешног методског приступа изворима, и непотребног настојања да се истином о кнезу Лазару, која, уосталом, није неповољна, не „оскрнави“ једна легенда, једна национална светиња.

ОД ЦАРСТВА КА КНЕЖЕВИНАМА НОВИ УСЛОВИ ПРИВРЕДНОГ И ДРУШТВЕНОГ РАЗВИТКА

Изучавање економског живота у оквиру феудалних области које тек настају и често мењају обим, поред оскудне изворне грађе, веома је сложен али ипак не и залудан посао. Често случајна сведочанства, обично везана за неки немили догађај, више омогућавају да наслутимо него да прецизно пратимо привредни развитак феудалних области у време њиховог формирања. С друге стране, резултати наших истраживања, сазнања о постојању и постепеном опадању централне власти, захтевају осврт на привреду целе територије Српске државе. Неоправдано је једино говорити о засебном економском животу несталног административног региона који се у процесу одвајања по обиму мењао и, који је још увек, више или мање, саставни део државне целине. Далеко је лакше пратити привредни развитак на формираним, релативно устаљеним областима. Међутим, изучавање економског живота на новонасталим државама, прелази оквире наше теме. У процесу настајања феудалних области, замата нових држава, циљ нам је да уочимо промене и укажемо на нове услове привредног и друштвеног развоја.

Негативан суд о добу превласти обласних господара (видети даље страну 279) свакако је утицао на погрешну оцену економског живота, посебно могућност трговачког пословања. Као најјачи аргуменат цитирана је изјава дубровачких посланика на угарском двору, априла 1371: „Не можемо живети ако не тргујемо — поручивала је општина Лудвигу I — а већи део наше трговине обављали смо у Краљевини Рашкој, али услед лошег стања у којем се налази речено Краљевство због раздора властеле, не можемо ни-ти се усуђујемо да тргујемо у толиком обиму у којем смо трговали

у прошлости.¹ Ова жалба несумњиво је сведочанство о великим тешкоћама на које су дубровачки пословни људи наилазили у средњовековној Србији у време надмоћи обласних господара. Мада је написано под непосредним утиском рата са жупаном Николом Алтомановићем, садржина упутства дубровачким посланицима заиста делује искрено. Неоспорно, стање у Србији због рата са Николом Алтомановићем, поготово због његових претензија на Стон и Пељешац, изгледало је Дубровчанима горе него икад раније.² Не можемо се међутим, отети утиску да је ова жалба изговорена у контексту молбе Дубровчана свом заштитнику Лудвигу I. Посредством угарског краља, Дубровчани су настојали да од папе испослују одобрење за слободу трговине са „неверницима“. Жалба на стање у Србији, добро је дошао аргуменат за њихову молбу, а у истицању овог аргумента наслућујемо тенденцију упутства дубровачким посланицима на угарском двору. Међутим, само поређењем са другим, савременим подацима — уколико их, наравно, има — могло би се утврдити да ли је и у којој мери је садржина овог документа субјективно писана.

Дубровчани, како су сами изјављивали, нису могли живети без трговине, а већи део ове привредне делатности обављали су у Србији. Значај Србије за дубровачку трговину илуструје помало необична привилегија Дубровчана коју су добили од угарског краља Лудвига I. Признајући га 1358. за врховног господара, Дубровчани су тражили и добили повластицу да у Србији тргују и у случају угарско-српског рата. Општина је настојала да обезбеди неметану делатност својих грађана у Србији, али непосредно после Задарског мира дошло је до несугласица између Војислава Војиновића и Републике св. Влаха, а две године касније и до српско-дубровачког рата. Међутим, промена на српском престолу, бар у почетку, није утицала на пословање Дубровчана. Три недеље после смрти оца, цар Урош је издао страним трговцима повељу о слободи трговине. Вероватно је то први докуменат који је млади цар одобрио.³ Мада се цар обавезао да ће надокнадити било какву штету нанету трговцима, исте, 1356. године властелин Жарко је одузео Дубровчанима знатну количину робе на царинарници код Светог Срђа на Бојани. Када је сазнао за немиле догађај Урош је

1 J. Тадић, *Писма и упутства*, 214, № 207.

2 И. Божић, *Дубровник и Турска*, 2—3.

3 *Законски споменици* 175—6; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару*, Прилози за КИФ XXXIX, св. 3—4 (1973) 226—234.

интервенисао. Послао је у Свети Срђ властеличића Вукшу, после чега се Жарко примирио.⁴ Три године касније, кнез Војислав Војиновић запленио је у Железнику у Кучеву олово дужницима дубровачког трговца Грге Скринића. Из писма Грге Скринића не види се да ли су у питању били Дубровчани или поданици цара Уроша, али се дубровачки трговац жалио да је оштећен.⁵ Већа количина робе одузета је 1373. дубровачком трговцу Јунију Бунину. Роба, коју је из Солуна слао у Ново Брдо, заплена је код утврђења Коњух у области браће Драгаш. Интересантно је да Јуније Бунин оптужује и свога сутрађанина Јунија Мариновога Соркочевића. Овај му је, према изјави сведока, уз помоћ војводе и поданика деспота Драгаша, одузео робу.⁶ Примери које смо навели нису једини самовољни иступи према страним трговцима. Дубровчани су имали неприлике и са осталим обласним господарима па и са кнезом Лазаром, који је чинио услуге Општини и који је у каснијим упутствима истицао као пример добре сарадње. Дубровчани су доживљавали неприлике и од својих пријатеља и грађана браће Балшића. Ђурђа Балшића су чак означавали као човека без разума. Али самовољни иступи властеле нису се дешавали једино у доба опадања централне власти, појаве и надмоћи обласних господара. Подсећамо на невоље Млечана са деспотом Јованом Комнином Асеном за владе цара Душана. Период настајања самосталних феудалних области можда се једино издваја по учесталости инцидената са пословним људима са стране. Али они никада нису изазвали прекид трговачких веза. Штавише, из расположивих савремених извора не види се у којој су мери ови инциденти угрожавали трговину или, пошто је она у ово време била очигледно у успону, успоравали њен развитак. Међутим, два рата вођена у ово доба са Републиком св. Влаха нанели су знатне штете економским односима. Дубровчанима је теже пао сукоб са Српском државом током 1361—1362. године. Пuteви су пресецајући, а дубровачким трговцима онемогућен је одлазак из Србије. Општина је, с друге стране, секвестрирала робу српских трговаца из Призрена. Већу штету, то није потребно посебно наглашавати, имали су дубровачки трговци. Сем тога, пустошена је незаштићена околина града са засејаним културама.⁷ Нарочито су страдали

⁴ *Monumenta Serbica*, 175; *Законски споменици*, 187.

⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, 32—3.

⁶ Ј. Тадић, *Писма и упутства* 462—4, № 400; *Lamenta de foris* 1, f. 118.

⁷ Видети поглавље: Појава обласних господара.

виногради. Оштећеним домаћинствима Општина је одобравала увоз вина без царина.⁸

Не би требало изгубити из вида да Дубровчани у овим ратовима воде борбу за очување интегритета па, индиректно и проширења својих територија. Република св. Влаха то је могла постићи одбраном Стона и Пељешца на коју је полагала право српска властeosка породица Војиновић. Војислав Војиновић се називао хумским кнезом, а Пељешац је део, док је Стон некадашњи центар Хумске области. Преко ове чињенице није олако прелазимо ни Стефан Душан који је повремено уступао стонски доходак Војиновићима. Одбраном Стона и Пељешца Република светог Влаха се постепено учвршћивала и на делу српске територије — острву Мљету. Иако је још 1365. Ђорђе Владимирић изјављивао да са својом браћом плаћа српском цару,⁹ неколико година раније, Дубровчани су регрутовали становништво са острва Мљета у рату са Србијом. Немоћни на копну, Дубровчани су онемогућили Которанима поморску трговину, а одлучили су се и на економску блокаду. Општина је забранила извоз соли у унутрашњост. Рат, који се после мањих војничких чарки и пустошења незаштићене дубровачке околине сводио на обострано економско исцрпљивање више је погађао град под Светим Срђем, као што је застој трговине више штетио дубровачким пословним људима. Али и приходи царске благајне у време рата били су знатно смањени. Зато је енергична акција Дубровчана, који су, због закључења мира, покренули све утицајније људе у унутрашњости, наишла на одобравање и одзив. Уговор о миру, потписан 22. августа 1362. у Оногосту, природно, регулисао је и економске односе. Предвиђао је поравнање дугова, обострано подизање поклада и слободу трговине, наглашавајући при том старе повластице — „како је било у родитеља царства ми“.¹⁰ Овај рат је изазвао привремени застој трговине, али не и потпун прекид економских односа. Пословни људи из приморских градова српске средњовековне државе, искључујући опседнути Котор, одржавали су везе са Дубровчанима. Новембра 1361, дакле, пре закључења мира, Општина је, изузимајући Которане и поданике Војислава Војиновића, одо-

8 Д. Динић-Кнежевић, *Трговина вина у Дубровнику у XIV веку*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 9 (1966) 47—8.

9 М. Динић, *Повеље кнеза Десе*, 9.

10 *Molitena Serbica*, 147; *Законски споменици 171: Повеље и писма* I—1, 100, № 99.

брила долазак у град и несметано пословање „свим трговцима из Србије“.¹¹

Рат Дубровчана са жупаном Николом Алтомановићем суштински се разликује од рата који је Република св. Влахa водила, како смо то утврдили, не само са Војиславом Војиновићем и Котором, него са Српском државом. Док је Војислав Војиновић био у животу, централна власт, мада угрожавана, ипак делује, док непуну деценију касније, она практично не постоји. На територији бившег Српског Царства, поред још живог цара, засебним животом живе, мада се из године у годину мењају, већ формиране феудалне области, у ствари нове државе. Стога су сукоби Николе Алтомановића са Републиком св. Влахa паралисали пословање Дубровчана само у области младог жупана. Од рударских места која су привлачила пажњу пословних људи са стране, Никола Алтомановић је држао Брсково, а повремено и Рудник.

Мада отиман и преотиман, Рудник као да није престајао са производњом. У њему се без већих, или скоро без прекида, налазе страни трговци. Управо у години рата са Николом Алтомановићем у архивској серији *Lamenta de foris* забележена је међусобна оптужба Дубровчана из које се види да они послују у Руднику.¹² Додуше, тада се овај рударски центар привремено налазио у власти Лазара Хребљановића који је обезбеђењем производње обезбеђивао себи и владарске приходе. Из истог разлога непрекидна рударска производња одговарала је и осталим обласним господарима. Страни трговци послују у Руднику и у време док се овај рударски центар налазио у области жупана Николе Алтомановића. Он је, по мишљењу Михаила Динића, баш у Руднику ковао новац са натписом ВЪ Х[рист]А Б[ог]А БЛАГОВЕРНИ ЮПАНЪ НИКОЛА SVPAN NICOLA.¹³ Несумњиво, када је био у сукобу са Републиком св. Влахa, Никола Алтомановић онемогућавао је, боље речено, спречавао долазак Дубровчана у Рудник. Не зна се колико је у томе успевао јер је у време жупановог рата са градом под Св. Срђем, Рудник држао кнез Лазар. С друге стране, привре-

11 *Monimenta Ragusina III*, 139—40; *Зборник К. Јиречка I*, 361; В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом*, 64.

12 М. Динић, *За историју рударства II*, 6, нап. 18. Спор Мароја Вучинића, цариника кнеза Лазара у Руднику, са Богавцем Прибојевићем Округлићем, забележен априла 1371. г. дакле, у време рата жупана Николе Алтомановића са Дубровчанима.

13 М. Динић, *За историју рударства II*, 12.

мено обустављање пословања Дубровчана у Руднику, не значи и обустављање производње у овом рударском средишту.¹⁴

„Мирнија времена за Рудник — пише Михаило Динић, настала су када га је кнез Лазар, после пораза Николе Алтомановића крајем 1373. коначно запосео. Рудник је могао сада држати корак са осталим нашим рударским центрима који ускоро улазе у фазу свога највећег успона.“¹⁵

Судбина Брскова, најстаријег рударског и трговачког центра средњовековне Србије, није иста. Али на примеру Брскова јасније се уочавају погрешна схватања о привредном животу Србије за време слабљења централне власти. Дубровчани су 1433. изјављивали да је ово трговачко и рударско место запустело и да га више не посећују.¹⁶ Доскора су сви истраживачи, који су се бавили прошлoшћу Брскова, без конкретних аргумената наводили да ово место, после 1350. године опада.¹⁷ Резултати Игнација Војеа, засновани на подацима Дубровачког архива, оспоравају овакво мишљење. Он је документовано показао да Брсково цвета бар још једну деценију.¹⁸ Оно је шездесетих година XIV века још увек значајан трговачки и рударски центар. По броју трговаца из овог места који уживају кредите дубровачких поверилаца, затим по опсегу кредитног пословања, Брсково се првих година Урошеве владе још увек мери са Котором, Пријепољем и Призреном. Рударска производња није обустављена јер брсковски трговци управо средом исплаћују дугове својим повериоцима. Наравно да су ратови Републике св. Влаха са Војиславом Војиновићем и Николом Алтомановићем повремено прекидали пословања Дубровчана у

14 Наше излагање није у потпуности у складу са мишљењем М. Динића: „Ни у време распада српске државе није Рудник могао сасвим неистајати да се развија. Од 1367. године налазимо га у рукама Николе Алтомановића. Познат његов непријатељски став према Дубровнику, који је довео и до двогодишњег рата, ометао је а неко време и сасвим онемогући долажење дубровачких трговаца у Рудник. Потресе је морало изазвати и то што је кнез Лазар одузео Николи Рудник за неко време. Тешкоће кроз које је пролазио Рудник у ово доба нису ипак биле толике да би на дуже време одстраниле стране трговце од ове привлачне тачке.“ М. Динић, *За историју рударства II*, 5—6.

15 М. Динић, *За историју рударства II*, 6.

16 *Зборник К. Јиречка I*, 283; *Историја народа Југославије*, 374; I. Воје, *Brskovo*, 285.

17 *Зборник К. Јиречка I*, 283; *Историја Срба I*, 270; II, 92; В. Ђоровић, *Брсково*, Гласник српског географског друштва 30 (1934); *Историја народа Југославије*, 374.

18 I. Воје, *Brskovo*, 285 сл.

Брскову, али оно је коначно запуштено због исцрпљености рудаче.¹⁹

Није спорно да је Призрен до краја државе Немањиха остао један од најзначајнијих трговачких центара. „Највећи успон достигао је за првих седам деценија XIV века.“²⁰ Погодан географски положај утицао је да се ово старо црквено средиште развије у жив трговачки центар. Призрен су пресекали путеви из приморја у унутрашњост. Дубровчани су овде организовали своју колонију, а Општина управо Призрен одабира за стално седиште дубровачког конзула у Србији. Призрен је први град у унутрашњости Србије са релативно бројним домаћим трговачким елементом. Занимљиво је да број домаћих трговаца из Призрена расте управо у доба опадања централне власти и надмоћи обласних господара.

Новац Бурђа Балшића

Још очигледније, тако рећи из месеца у месец расте кредитно пословање Призренаца у Дубровнику. Истог дана, 25. фебруара 1368. седам Призренаца боравило је у граду под Св. Срђем и код дубровачких поверилаца задужило се за прилично велику своту.²¹ По опсегу кредитног пословања међу призренским трговцима издваја се Богдан Киризмић. Примера ради наводимо да се он октобра 1368. задужио код тројице кредитора за преко 3000 дуката.²²

¹⁹ M. Dinić, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 343.

²⁰ *Историја народа Југославије*, 382.

²¹ *Debita Notariae* VII, 132–132'.

²² *Debita Notariae* VII, 158, 158', 160.

За живота цара Уроша Призрен нису потресали унутрашњи нере-ди. Овај град бар привремено фигурира као административни цен-тар. Млади цар је овде боравио и издавао повеље. Приходе од призренске царине уступио је манастиру Св. Арханђела. Призре-ном је, не зна се тачно од када, управљао најмоћнији обласни господар Вукашин Мрњавчевић. Он је обезбедио миран развитак града. Најбогатији призренски трговац, Богдан Киризмић, поста-је краљев протовестијар. Нагле и чешће промене господара овај град доживљава тек после маричке битке. Крај Српског Царства вероватно је значио почетак краја Призрена као трговачког цен-тра. Град је губио ранији значај, али је услед недостатака извора тешко пратити његово опадање.²³ Према сопственој изјави (1433) дубровачки пословни људи га, као и Брсково, не обилазе. Ипак, чини се, нису само унутрашње несугласице и појава Турака утица-ли на привредно замирање града. Близу памети је још један уз-рок. Призрен није лежао у непосредној близини рудника племенитих метала, за који страни трговци показују највећи интерес. Ова чињеница сама по себи је утицала на привредни живот Призрена. Изгледа, да Призрен почиње да опада управо у време када страни трговци показују осетније занимање за трговину племенитим ме-талима и када се извоз сребра из Србије повећава. Наравно, том приликом успон доживљају рударски центри, пре свих Ново Брдо.²⁴ Неки Дубровчани су чак мењали пребивалиште и у Новом Брду се за дужи време или стално настањивали, купујући непо-кретну имовину. Међу Дубровчанима у Новом Брду, повеља кне-за Лазара од 1387. разликује госте и баштинике.²⁵

Царине, закуп и експлоатације рудника, а нарочито тргови-на племенитим металима били су веома уносни послови за Ду-бровчане. Док су трговином племенитим металима остваривали велику добит, трговином гламским сребром остваривали су посе-бан профит. Утврђено је да је гламско сребро имало постотак злата. Основана је претпоставка о недовољно развијеној металур-шкој техници у Србији XIV века, те се, према томе, рудача пле-

23 Пословање призренских трговаца пратили смо преко серије *Debita Notariae*. Међутим, књиге ове серије недостају за период од 1369—1377, када се очигледно нешто мењало у привредном животу града. Интересантно је да скоро за исти период недостаје основна серија Дубровачког архива — записници Већа.

24 М. Динић, *За историју рударства*, 40 сл.

25 *Повеље и писма I—I, 120, № 127.*

менитих метала чистила и у Дубровнику, где је вероватно лучено злато од сребра.²⁶

Мogućности велике добити привлачили су стране трговце. Свесни опасности, Дубровчани су долазили у српске тргове и у критичним моментима, за време унутрашњих несугласица и криза изазваних слабљењем централне власти. Због уносних послова — са ризиком, који је уосталом, карактеристичан за средњовековну трговину, Дубровчани су рачунали. И поред повремених инцидентата и несугласица трговачке везе се не прекидају. Неспоразуми се брзо отклањају. На то, поред осталог, указује однос Богдана Киризмиха, протовестијара краља Вукашина, према пословним људима Републике светог Влаха. Један Дубровчанин изјављивао је да му је Богдан Киризмих без икакве кривице одузео робу у вредности 200 литара сребра.²⁷ Ипак, многобројни подаци уверавају нас да је Богдан Киризмих уживао поверење кредитора из града под Св. Срђем. Штавише, његове позајмице не једанпут прелазе вредност од 1000 златних дуката.²⁸ Не види се, дакле, из савремених података у којој су мери инциденти са страним трговцима угрожавали трговину и привредни развитак Србије у време надмоћи обласних господара. У недостатку извора најбољи индикатор за оцену стања привреде у средњовековној Србији су пословни односи са Дубровником. Али у томе се понекад претерује. Нарочито ако се закључци изводе на основу изјава и жалби Дубровчана. Они се често, пре и после распада Српског Царства, жале на „новине“ које су уводили владари и великаши у унутрашњости. Свака „новина“ за њих је значила нови намет, у ствари сужавање њихових повластица, другим речима, смањење трговачког профита.²⁹ Слика о укупном привредном развитку неке државе, односно формиране феудалне области стиче се на основу статистичких података о броју домаћих и страних трговаца, трговачких друштава, о опсегу кредитног пословања, обиму размене

26 Први подаци о пречишћавању сребрне рудаче и одвајање злата од сребра у Србији су из друге и треће четвртине XV века. К. Јиречек, *Историја Срба II*, 425. Дубровчани су и много касније покушавали да из унутрашњости извозе гламско сребро као обично сребро. О томе инструктивно пише И. Воје, који сматра да су дубровачки трговци на тај начин остваривали „невероватне приходе“. I. Voje, *Brskovo* 293.

27 *Lamenta de foris* I, f. 27.

28 *Debita Notariae* VII, 158, 158', 160.

29 Услови привредног пословања за стране трговце осетније се мењају и у време појаве и надмоћи обласних господара. Октобра 1368. Општина је упутила посланике због „новина“ које је увео Блаж Матаранго у Албанији, на територи-

вредности робе, а далеко мање на основу, не тако ретко тенденциозних жалби Дубровчана. Стога изјаву Дубровчана о њиховој преоријентацији на поморску трговину не схватамо ни као привремено повлачење из унутрашњости. Када покушавају да добију дозволу за трговину са „неверницима“ њихово пословање било је паралисано само у области жупана Николе Алтомановића. С друге стране, остаје отворено питање колико је привремено смањени обим дубровачке трговине у Србији утицао на укупну производњу на територији Царства, односно на територији осамостаљених феудалних области. „Напредовање рударства у нашим крајевима — закључује Михаило Динић — није било уско повезано са политичким приликама. Ове су могле само пролазно изазвати извесне поремећаје, али не и трајно утицати на његов развој. Распад Србије после Немањина на мање политичке јединице није успорио општи успон нашег рударства које у време Деспотовине досијева до највишег ступња развитка.“³⁰ Али, исто не би требало изгубити из вида заинтересованост обласних господара за привредну делатност. Преузимајући прерогативе централне власти они полажу право на регалне приходе, а од обима производње зависили су приходи па и снага обласних господара. Они издају у закуп царине, рударска окна, кују сопствени новац, што су свакако обележја њихове политичке самосталности, али и показатељи привредне делатности у време настајања засебних административних и економских целина.

Док је постојала централна власт цар Урош се старао да обезбеди несметано пословање страних трговаца. Спречавао је самовољне иступе властеле, а септембра 1360. укинуо је царине које су на својим територијама увели први обласни господари. Великаши се, међутим, понекад одричу новоуведених царина. Браћа Балшићи су почетком 1368. године укинули царину у Дању.³¹ Обласни

ји између Шкумбе и Девола. Несугласице су брзо отклониле јер је жито, које су Дубровчани куповали у надној области Блажа Матаранга, било од животног интереса за становништво Републике св. Влаха. Пословне и пријатељске везе Блажа Матаранга и Дубровчана прекинуте су само у току рата Републике са Српском државом 1361—1362 (видети стр. 77). Почетком 1368. Балшићи су на молбу Дубровчана укинули свакако новоуведене царине у Дању, а крајем 1387. Лека и Павле Дукађин, позивајући Дубровчане да тргују на њиховој територији, гарантују да ће им једино тражити „закону царину“. *Повеље и писма I—I*, 213, № 792.

30 М. Динић. *За историју рударства II*, 40.

31 *Повеље и писма I—I*, 105 № 104.

господари настоје да обезбеде своју територију од упада Турака који су ометали нормално пословање. Лека Дукађин позива 1387. Дубровчане да без страха тргују у области Дукађина пошто се „умирио с Турцима“.³² За обезбеђење и организацију привредног живота обласни господари постају лично заинтересовани од тренутка када су присвојили регална права. Чак од самих Дубровчана с правом оцрњени Никола Алтомановић, издаје разрешнице рачуна и дајући веру, позива дубровачке пословне људе да слободно „трже“ по његовој земљи.³³ Моћни обласни господари са устаљењом и дужом влашћу, као краљ Вукашин и касније, Лазар Хребељановић, по угледу на Немањине, склапају уговоре са Републи-

Новац жупана Гропе

³² Повеле и писма I—I, 213, № 792.

³³ Повеле и писма I—I, 115, № 120.

ком св. Влаха. Повеле ових обласних господара регулишу положај страних трговаца. Формално-правно за Дубровчане се ништа не мења. Уосталом повеље краља Вукашина и кнеза Лазара написане су по узору на повеље цара Душана. Али разлика је очигледна. Уговори Општине са Немањинима регулишу положај Дубровчана на целој територији Српске државе, а уговори са великашима само на области којом они управљају. На мањој територији безбедније се пословало, док се на већем, јединственом тржишту остваривала већа добит.³⁴ Били су то нови услови, привредног пословања којима су се Дубровчани, вешти и способни трговци, безболније прилагодили него што се то види из њихових изјава. Примери Брскова, Рудника, Призрена и Новог Брда то показују.

Организација привредног живота који је, како смо показали, текао без прскида и био у сталном успону, наметао је обласним господарима одређене задатке, пре свега одржавање реда и безбедности на територији којом су управљали. Рударска производња, ковање новца, контрола извоза племенитих метала, царине, трговина у целини, претпоставља стабилну управу. Природно, на мањој територији контрола се лакше и ефикасније спроводила. Унутрашње уређење феудалних области, нових управних целина, у ствари нових држава, почивало је на ранијем уређењу из доба јакс централне власти. Обласни господари нису иступали као реформатори. За управну реформу већина није имала могућности због краткотрајне власти, учесталих немира и наглих територијалних промена. Реформа није била императив ни за оне обласне господаре који су се дужи време одржали на власти, па чак установили и династију. Прве реформе извео је тек Стефан Лазаревић, и то не на почетку своје владавине.³⁵ Јединство територије обласни господари не одржавају војном акцијом. Они прихватају установе из доба Царства. Понекад само мењају личности. Погрешно је мишљење да феудалне области настају једино насилном дообом Српског Царства. Оно је већ било управно подељено. Стефан Душан је истакнутој властели и војсковођама поверио

34 Отуда су Дубровчани присталице легитимитета. Они се са достојним поштовањем односе према Урошу и када је овај суштински лишен власти. Из истог разлога Општина је уверавала Санка Милтеновића у зечност Босанског Баната насупрот области Николе Алтомановића коме се босански великаш привремено придружио.

35 М. Динић, *Власти за време Деспотине*, Зборник Филозофског факултета у Београду X—1 (1968) 273. сл.

управу над пространим областима. Крупни земљишни комплекси одраније се налазе у баштинској својини властеле и поседу цркве. Потискивање жупана и увођење кефалија као нових органа централне власти уперено је управо против мање поуздане, поседничке властеле. Према томе, клице разарања централне власти налазимо и у неуједначеном управном систему Царства и процесу феудализације власти. Цареви намесници постепено, полулегално преузимају владарске прерогативе. Феудализација власти текла је у два правца. Временом слабе везе цара и његових намесника, а јача утицај намесника на кефалије, понегде жупане, провинцијске чиновнике директно потчињене владару. Осамостаљење намесника огледа се и у њиховом све изразитијем посредништву између локалне и централне власти. Постављени као државни чиновници уместо мање поуздане, поседничке властеле, кефалије све више раде за великаше. У ствари, почетак власти обласних господара може се пратити од тренутка када се прекидају везе централне и локалне власти. Али улога кефалија не смањује се. Напротив, значај кефалија као органа локалне власти упечатљивији је у оквиру нових, територијално мањих државних целина. Понегде кефалије доспевају на двор обласних господара.

Друга етапа преузимања прерогатива централне власти огледа се у организацији двора обласних господара. Још за живота цара Уроша обласни господари уводе функције раније искључиво везане за владарски двор. Примера ради наводимо да је краљ Вукашин дужност протовестијара поверио најбогатијем призренском трговцу Богдану Киризмићу, пријатељу куће Мрњавчевића.³⁶ Средином седме деценије XIV века финансијске послове цара Уроша водио је Јован Стехат, а Георгије Стехат, вероватно Јованов рођак, подигао је фебруара 1370. за цара светодмитарски доходак.³⁷ Дужност протовестијара није поверена двојци људи. Они обављају финансијске послове сваки за свога господара, један на двору краља, други на двору цара. Чињеница да су Урош и Вукашин савладари не би требало да збуњује. Најкасније 1369. године цар и краљ постају противници.

Напоменули смо да обласни господари не иступају као реформатори, већ задржавају раније институције. Међутим, унутрашње уређење нових државних творевина није разнородно као уређење Царства. Удвостручена за време Стефана Душана,

36 Ј. Тадић, *Писма и упутства*, 230; *Зборник К. Јиречека* I, 274.

37 *Зборник К. Јиречека* I, 372, нап. 91.

Српска држава састојала се од два, управно хетерогена дела — новоосвојених крајева или „Романије“ са византијским установама и старих српских земаља са уређењем које носи печат законодавства претходника првог српског цара. Законик обелодањен тек пред крај Душанове власти, а допуњен уочи његове смрти, није много допринео уједначењу државних установа на територији Царства. Тежња ка уједначењу завршавала се на покушајима, јер од појаве Законика до почетка дезинтеграције Царства протекло је мало времена. Чак ни устаљена функција кефалије, уведена много раније а коначно санкционисана средином XIV века, није у потпуности потиснула жупане, непознате Душановом законнику. И после проглашења Законика, на територији Царства уз кефалије налазимо понекад и жупане.³⁸

Самосталне феудалне области настају на тлу старих српских земаља или на тлу „Романије“. Унутрашње уређење ових области зависило је од тога где су оне формиране. Нове државне целине управно уједначеније од Царства и није случајно да показује већу кохезиону снагу. Уређење Серске области за царице Јелене и деспота Угљеше у духу је византијског система и „сви елементи јавног живота остају византијски“.³⁹ Дворови обласних господара у старим српским земљама више подсећају на дворове Немањића пре проглашења Царства. Такав је изузетно и двор господина Јована Александра. Наглашавамо изузетно јер се област овог великаша налазила у „Романији“, око Канине и Валоне. Септембра 1368. Јован Александар издао је повељу о пријатељству са Дубровчанима. Свечаној заклетви присуствовали су:

продањь вомвода и миклешъ кефалиа бавлоаѣки вранило
и кефалиа канинаѣки касторитъ и раче двофодражица и зиги
ставицаѣ и стаматъ и шерада сѣдинъ и зѣбра двканшѣрениъ и
смонка и костадинъ шѣрвовиъ и воришъ и гѣвзон и драгшманъ
и радивон и вѣши.⁴⁰

Логотет Ђурица који је писао по заповести „господина Александра и све властеле“, није произвољно набрајао звања и функције. Истакнуто место у новој хијерархијској лествици добили су кефалије. Функције очигледно потискују звања. То је новина на двору обласних господара уређених по узору на владарски двор Немањића пре 1346.

³⁸ Грчке повеље, 176, 204.

³⁹ Г. Острогорски, *Серска област*, 80.

⁴⁰ *Повеље и писма I—II*, 115, № 119.

Неки обласни господари нису стигли да организују владарски двор. Сарадници жупана Николе Алтомановића помињу се без дворских звања. Новембра 1349, Никола Алтомановић послао је Црепа Рогатића по доходак у Дубровник, али жупанов поданик у савременом извору није забележен са титулом.⁴¹ Жупан Никола уздигао је кефалију Обрада Зорку, али је овај и даље остао провинцијски управник. Међу жупановим поданицима помиње се војвода или заставник (*vexilifer*) Радин Дубравчић.⁴² Иако без двора, жупан није био без канцеларије. Његове исправе састављао је логотет Нејан.⁴³ Кефалије као локалне органе власти је задржао. И поред учесталих сукоба, на жупановој територији, видели смо, одвијао се привредни живот. На устаљеним областима, новим државама, великаши не само да опонашају владаре, организујући владарске дворе, већ истичу родбинске везе са „светородном“ династијом Немањића. Као и Немањићи, већина обласних господара подиже задужбине. Њиховој економској и политичкој снази био је потребан спољни сјај и легитимитет.

Печат са повеље Александра, господара Канине и Валоне

Занимљива је судбина дворских звања у доба превласти обласних господара. Највиша дворска достојанства за време Царства претежно су византијског порекла. Византијски цареви их додељују блиским сродницима. Тога се, бар у већини случајева, држао

⁴¹ Повеље и писма I—I, 116, № 121.

⁴² Зборник К. Јиречка I, 372.

⁴³ Повеље и писма I—I, 115, № 120.

и први српски цар Стефан Душан. Нужда је натерала његовог сина да мења утврђено правило. Највише византијске титуле он додељује, не само сродницима, него и властели за коју није утврђено да су цареви рођаци. Од цара Уроша титулу деспота добио је Угљеша, можда и Вукашин, али извори не дају никакав наговештај да су ови скоројевићи у сродству са династијом Немањића. Не зна се да ли је у каквом сродству са Урошем севастократор Влатко Паскачић, Влатков син кесар Угљеша и кесар Новак. Извесно је међутим, да је породица Драгаш, чији су чланови носили висока византијска достојанства, били у родбинским везама са Немањићима. Још је цар Душан доделио свом зету Дејану титулу севастократора, а вероватно га је цар Урош уздигао за деспота. Исту титулу цар Урош је доделио Дејановом сину Јовану Драгашу. Али појавом обласних господара ова феудална породица била је извесно време избачена из политичке игре. Драгаши тек после маричке битке формирају своју област. Звучна титула деспота, коју је добио од цара Душана није помогла ни Јовану Оливеру. Потпуно потиснути, његови синови приморани су да се боре за део наслеђене баштине.

Новац кнеза Лазара

Првих година Царства висока дворска достојанства су најчешће титуларног карактера. Она су обезбеђивала место, углед и утицај у држави са јаком централном влашћу. Како је централна власт слабила, дворске титуле, уколико су биле без функције, губиле су свој значај. Инструктиван је пример судбина кесара Гргур Голубића. Као угледном дворанину цара Душана, кесару Гргуру обраћао се писмом и папа. Гргур Голубић се помиње као даро-

давац манастира Св. Арханђела, Душанове задужбине, а око 1361. подигао је у близини Охрида манастир Заум. При склапању мира у Оногашту (1362) има истакнутију улогу него, касније најмоћнији обласни господар, Лазар Хребељановић. Слабљењем централне власти кесару Гргуру се губи траг.

Поред царевих рођака, високе титуле стичу великаши који су се већ наметнули као обласни господари. Када је добио титулу деспота, Угљеша је владао Серском облашћу. Основана је претпоставка да је исту титулу носио и Угљешин брат Вукашин пре крунисања за савладара. Уколико је то тачно, подсећамо да је старији Мрњавчевић после смрти Војислава Војиновића, један од најмоћнијих обласних господара. Од 1365. са титулом севастократора јавља се Блаж Матаранго. Није утврђено ко му је доделио ово достојанство — цар Урош или цар Симеон, али се зна да Блаж Матаранго средином седме деценије XIV века управља релативно пространим облашћу у данашњој Албанији. Снага севастократора Влатка Паскачића није била за потцењивање иако се његова област није могла поредити са територијом коју су приграбили најмоћнији обласни господари. Његовог сина Угљешу цар Урош је уздигао за кесара. Кесар Новак, према расположивим изворима, једва да се може идентификовати. Стиче се утисак да доделом византијских достојанстава већ осамостањеним обласним господарима, немоћни цар Урош само санкционише постојеће стање.

Стварност је налагала цару Урошу да слично поступи приликом увођења савладарства. Као и титула деспота, севастократора и кесара, установа савладарства је византијског порекла. Али предузете државноправне установе нису увек и у свему дословна копија византијских институција. Вукашин, савладар цара Уроша, крунисан је за краља, док савладари у Византији носе царску титулу. Разлика, међутим, није у томе. Савладари у Византији су блиски цареви рођаци, у већини случајева наследници. Исто поступа и Стефан Душан. На Ускрс 1346. он је крунисан за цара а његов син, до тада млади краљ, добио је знаке краљевског достојанства. Овај, пак, није могао да настави традицију. Непуне две деценије касније, Урош додељује краљевску круну тренутно најистакнутијем обласном господару. Коначно установљена и дограђена у време надмоћи обласних господара, установа савладарства је само по форми копија византијске. Суштински је резултат унутрашњих прилика у средњовековној Српској држави.

Висока дворска достојанства византијског порекла, видели смо, цар Душан је претежно додељивао блиским рођацима, а његов син углавном ојачалим феудалцима. И једни и други везани су за новоосвојене територије или крајеве који су дуже време били под византијском влашћу. Стога не изненађује да неколико најмоћнијих обласних господара нема високе византијске титуле. Међу њима и они великаши за које смо утврдили да су били у добрим односима са царем Урошем, Војислав Војиновић, Никола Алтомановић, Лазар Хребелановић и Вук Бранковић засновали су своје области у старим српским земљама. Вук Бранковић чак после 1371. Вероватно је то основни разлог што га савременици бележе са скромним насловом — господин Вук. Овај наслов носи и Константин Драгаш, а област браће Драгаша формирана је после маричке битке. Деспотску титулу коју је носио Константинов отац и брат, млађи Драгаш није имао од кога да добије. Српски цар је умро пре деспота Јована Драгаша, а знаке деспотског достојанства византијски цареви од почетка XV века нису додељивали српским великашима. Господину Константину Драгашу није помогло ни блиско сродство са династијом Палеолога. Занимљиво је да је и предводник браће Балшића, одричући се титуле жупана, почео да потписује исправе као господин Ђурађ.⁴⁴ Стару титулу жупана носио је Никола Алтомановић, после маричке битке најсилнији српски обласни господар. Територију којом је управљао „наследно је“ од стрица а титулу од оца. Жупан Алтоман Војиновић, угледна личност за време Стефана Душана, у сенци је свога брата Војислава Војиновића за време цара Уроша. Био је у животу још 1359. На надгробном натпису жене му Витославе, испред његовог имена уклесана је титула великог жупана, али Алтоман Војиновић није формирао независну феудалну област.

Висока достојанства у доба опадања централне власти нису увек полазна основа за самостално иступање властеле. Док се деспот Симеон борио за наследство, централна власт још није била угрожена. Властела је скоро листом била на страни Душановог сина а не полубрата, а први обласни господари јављају се после борбе за Душаново наследство. Изузетак је деспот Јован Комнин Асен који је знаке самовоље показивао и за време првог српског цара. Сем тога оба ова великаша знаке деспотског достојанства

⁴⁴ *Историја Црне Горе II—2*, 33.

примили су од цара Душана. Напротив, за време цара Уроша високе византијске титуле долазе као нека врста признања статуса обласних господара, који су преузимали прерогативе централне власти, али сем деспота Симеона, нико није ни помишљао на Урошев престо. С друге стране велики хумски кнез Војислав Војиновић и кнез Лазар започињу каријеру најнижим дворским звањима. Као ставилац Лазар Хребџановић остао је на двору цара Уроша до 1363. или чак до 1365, када је успостављено савладарство. Без звучних титула на двору Стефана Душана започињу каријеру браћа Мрњавчевићи. Према Халкокондилу Вукашин је постао Душанов пехарник а Угљеша коњушар. Пре него што је крунисан, за Вукашина се зна да је са титулом жупана управљао околином Прилепа, которски привилегиј бележи га као челника, а група старијих летописа и Мавро Орбин као деспота. Подаци о Вукашину као челнику и деспоту нису потврђени поузданијим изворима, а уколико су тачни, сведоче о извесној поступности у напредовању Вукашина до савладара српског цара. Бржи је успон Вукашиновог млађег брата, мада је деспотској титули Угљеше претходила функција великог војводе. Међутим, осамостаљење и успон великаша не може се пратити преко звања која су носили. Титуле, било страног, било домаћег порекла, у време расула Царства нису увек адекватан израз угледа и моћи властеле. Властела са некадашњим владарским титулама играју другоразредну улогу, а поред њих великаши практично без звања иступају као самостални обласни господари. Примере господина Вука Бранковића, господина Константина Драгаша и господина Александра, допуњује и потврђује пример „заборављеног“ Радослава Хлапена који је без икакве титуле управљао на територији средње Грчке. Звучна проширења титула на „грчку“ и „све српске земље“ немају практичну подлогу. Они увек не истичу ни претензије властеле. Титула Влатка Паскачића, „севастократор све српске земље“, једино изражава припадност двору. У време превласти обласних господара и титуле савладара, Уроша и Вукашина, свакако су формалног карактера.

Међу истакнутим великашима место су изборили и скоројевићи. По Мавру Орбину Мрњавчевићи су били синови ситног властелина из околине Ливна, а родоначелник Балшића за време Стефана Душана држао је само једно село. Подсећамо да обласни господари отварају врата људима из трговачког staleжа. Млетачки трговац Филип Барели и призренски трговац Богдан Киризмић на дворови-

ма Ђурђа Страцимировића Балшића и краља Вукашина, добили су одговарајућу функцију протовестијара. Окоштала, дугогодишња државноправна традиција, преузета из Византије слама се у доба када српски владари присвајају највишу царску титулу „резервисану“ само за владаре РOMEја. Али сломом централних државних институција Српског Царства настаје ново јединство у оквиру мањих државних целина.

*

Расуло Српског Царства и настајање области феудалних господара подудара се са продором Турака на Балкан. Отуда у историографији као и у предању негативан суд о феудалним областима и њиховим властољубивим господарима којима се „приликује готово демонска жеља за влашћу“.⁴⁵ Заборавља се том приликом да је до сличних сукоба долазило и у оквиру династија где је био строго утврђен начин наслеђивања. Али расправе о личностима одвеле би нас од узрока дезинтеграције државе Немањина. У ствари цео феудални систем, наслеђен од Византије, дошао је у кризу. Брза освајања Немањина превазилазила су њихову управну моћ. То се посебно осетило после удвостручења Српске државе за време Душана. Освајањем византијских покрајина, Душан је освајао и усвајао све слабости византијског феудалног система. Није било времена па ни жеље за уједначавањем и стапањем са здравијом и чвршћом управом у „српским земљама“ Царства. Дестимулативно опорезивање које је највише погађало најсиромаш-

Новац цара Уроша и краља Вукашина — аверс

⁴⁵ Историја Црне Горе II—2, 7—8.

шније⁴⁶, велике црквене привилегије, не тако ретко на рачун војних поседа, постепено напуштање система проније, слабило је централну власт и одбрамбену моћ државе. Такве околности погодовале су стварању независних феудалних области, односно држава. Зато је, најблаже речено, неопрезно тражити узрок распада Царства у мањем или већем државничком таленту појединих владара. Феудализација власти је сложени друштвени процес који се одвија независно од личности владара. Додуше, истакнути намесници и војсковође Стефана Душана свакако су мање респектовали Душановог наследника, младог Уроша. Раније пренаглашавана, ова чињеница, међутим, не сме ни да се занемари. Још једанпут подвлачимо да није толико у питању улога личности у збивањима колико у међусобним односима. Не ради се, дакле, о слабљењу централне власти после смрти снажне личности и великог војсковође само у Србији. Релативно равномеран процес феудализације па, према томе, и унутрашњег расула, захватио је скоро све државе на источном делу Балканског полуострва. Када се Турци устаљују на Балкану, ни Византија ни Бугарска ни средњовековна Србија нису више јединствене државе. У години косовске битке, на Балкану је, по Константину Јиречеку, било око 24 феудалне области, односно државе, „не убрајајући овамо територије три стране силе: Угарске, Млетака и Ђенове“.⁴⁷

Новац цара Уроша и краља Вукашина — реверс

46 Г. Острогорски, *Елефтери. Прилог историји сељаштва у Византији*, Зборник Филозофског факултета у Београду I (1949) 45 сл.

47 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 312.

Осамостаљење феудалних области, разумљиво, текло је брже у „грчким земљама“ Српског Царства. Великаши у северним, „српским земљама“ остали су дуже време одани цару Урошу. Неспособност младог цара није се ни осећала за живота хумског кнеза Војислава Војиновића. Урошу је до краја остао веран Лазар Хребељановић. Чак ни својевољни и, по многим истраживачима, обесни Никола Алтомановић није у потпуности раскинуо везе са царем Урошем, иако жупанов успон почиње у време потпуне цареве немоћи. Но није у питању само култ Немањића који је, природно, био јачи у крајевима који су дуже време били под њиховом влашћу. „Српске земље“ Царства касније су биле захваћене процесом феудализације и феудалног раслојавања које је овде лакше и заустављено.

И поред оскудне изворне грађе ни један период наше прошлости није оставио више трага. Подела Царства осећа се чак и у савременој административној подели. На територији коју је 1373, после победе над Николом Алтомановићем добио босански бан Твртко, издвојена је касније Херцеговина. Област Лазара Хребељановића у великој мери поклапа се са територијом данашње уже Србије. Косовом, Пештерском висоравни и пределима Шаре владао је Вук Бранковић, а исходиште државе Балшића била је Доња и Горња Зета — касније Црна Гора. Моћ куће Мрњавчевића највише је дошла до изражаја у Македонији.

Распад Српског Царства не осећа се, дакле, случајно и у савременој административној подели, али личности и догађаји ове епохе много су живљи у предању. Не увек пресудна збивања традиција је уздигла до најтрагичнијих догађаја наше прошлости, а од историјских личности друге половине XIV века обликовала је негативне јунаке или националне хероје. Крај Српског Царства који је, као што смо показали, дошао пре косовске битке, историјска је подлога за два најлепша циклуса јужнословенске епике.

ПРИЛОГ

ПОВЕЉЕ ЦАРА УРОША

Бр.	ДАТУМ	АДРЕСАР	САДРЖАЈ
1	1356, јануар	10 Дубровчанима и Млечанима	Повластице о трговини
2	1356, мај	Мелинчком митрополиту Кирилу	Даривање у баштину ман. Св. Николе Стошког
3	1357, јануар	Дубровнику	Потврђује старе привилегије и расправља о сукобу дубровачких трговаца са властелином Жарком.
4	1357, април	10 Басету Баринчелу Биволичичу и Трипуну Михајловом Бући	Даје у баштину острво Мљет
5	1357, април	15 Кесариси Јерини	Потврђује баштину
6	1357, април	24 Дубровнику	Повеља о трговини
7	1357, април	24 Дубровнику	Повеља којом се потврђује стонски доходак Бог. Синајској.
8	1357, април	24 Дубровнику	Препоручује нове баштинике Мљета
9	1357, април	25 Дубровнику	Потврђује права и повластице
10	1357, април	25 Дубровнику	Даривање земље од Љуте до Курила
11	1357, јуни	20 Манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму	Потврда дубровачког дохотка
12	1360, септемб.	29 Дубровнику	Укида нове царине
13	1360, октобар	15 Хиландару	Потврђује дар жупана Вукослава
14	1360/61	Хиландару	Потврђује дар царнице Јелисавете, селиште Патрићево
15	1361	Лаври Св. Атанасија	Потврђује дар своје мајке царнице Јелисавете

16	1361	Хиландару	Утврђује границе Кунаранима
17	1362 (11 јула — 15 август) ¹	22 Дубровнику	Утврђује мир са Дубров- ником после рата са кне- зом Војиславом и Кото- ром
18	1362, август	Дубровнику	Потврђује трговачке по- властнице и пристаје на услове мира
19	1363, јула	15 Чеднику Муси	Даје град и жупу Брвеник у замену за Звечан
20	1366, март	11 Хиландару	Потврђује манастиру дар Бранковића
21	1366, маја	9 Хиландару	Потврђује манастиру дар великог војводе Николе

¹ М. Зечевић *Ратовање Војислава Војиновића*, 107, нап. 5; *Зборник К. Јиречеки* 1, 363. Р. Михалчић, *Прилог српском дипломатару*. Прилози за КИФ ХХХІХ, св. 3—4 (1973) 226—234.

СПИСАК ЧЕШЋЕ ЦИТИРАНИХ ДЕЛА

СКРАЋЕНИЦЕ

BSL	= Byzantinoslavica
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
Dist. test	= Distributiones testamentorum
Div. Canc.	= Diversa Cancellariae
ИГ	= Историјски гласник
ИЧ	= Историјски часопис
Lamenta	= Lamenta de foris
ЛЕТОПИС МС	= Летопис Матице српске
Ref.	= Reformationes
Зборник РИИ	= Зборник радова Византолошког института Серије архивских књига Дубровачког архива

Зборник ФФ у Београду = Зборник Филозофског факултета у Београду

ИЗВОРИ

- Аврамовић Ј. 'Ιστορικόν . . . Ј. Аврамовић, 'Ιστορικόν Κομνήνου και Πρόχλου Μοναχού περί διαφόρων δεσποτῶν τῆς 'Ηλείρου και τοῦ τυραννο Θεωδ. τοῦ σεβλότου και Κομνήνου τοῦ Πρελούμπου, Гласник ДСС 14 (1862)
- Acta Albaniae* . . . *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* ed. L. Thajaczy, C. Jireček et Em. Sufflay I—II, Vindobonae 1913, 1918.
- Acta graeca Rossici* . . . *Acta praesertim graeca Rossici in monte Atho monasterii*. Акты Руского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873.
- Actes d' Esphigménou* . . . *Actes d' Esphigménou*, publiés par L. Petit et W. Regel, BB 12 (1906), Приложение.
- Actes de Chilandar* . . . *Actes de Chilandar*. Deuxième partie: *Actes slaves*, publiés par B. Korabiev, BB 19 (1912), Приложение.
- Actes de Chilandar* . . . *Actes de Chilandar*. Première partie: *Actes grecs*, publiés par L. Petit, BB 17 (1911), Приложение.
- Actes de Zographou* . . . *Actes de Zographou*. *Actes grecs*, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korabiev, BB 13 (1907), Приложение.
- Vranoussis L., Τὸ χρονικὸν τῶν 'Ιωαννίνων, 'Επετηρίς Μεσαιωνικοῦ Αρχείου 2 (1962).
- Грчке повеље . . . А. Соповјев, В. Мошин, Грчке повеље српских владара, Зборник за ИЖ САН, књ. 7, Београд 1936.

- Животи краљева*, Превод Л. Мирковића . . . Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935.
- Животи краљева* . . . Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, Загреб, 1866.
- Законски споменици* . . . *Законски споменици српских држава средњег века*, изд. Ст. Новаковић, СКА, књ. 5, Београд 1912.
- Записи и натписи* . . . Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Зборник за ИЈК САН I—IV, Београд, Ср. Карловиц 1902—1926.
- J. Darrouzès, *Manuel des pinakia* . . . J. Darrouzès, *Ektthesis néa, Manuel des pinakia du XIVe s.*, Revue des Etudes Byzantines 27 (1969), 5—127.
- Јиречек К., *Споменици српски* . . . К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА II, Београд 1892.
- Lemerle—Soloviev, *Trois chartes* . . . P. Lemerle et A. Soloviev, *Trois chartes des Souverains serbes conservées au monastère de Koutumus, Annales de l'Institut Kondakov* II (1940), 129—46.
- Listine . . . Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, изд. JAZIU, Zagreb 1874.
- М. Динић, *Из Дубровачког архива I* . . . М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Зборник за ИЈК САН, III одељење, књ. XVII, Београд 1957.
- Miklosich—Müller . . . F. Miklosich et J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I—VI, Vindobonae 1860—90.
- Monumenta Serbica* . . . *Monumenta Serbica spectantiam historiam Serbice Bosinae, Ragusii*, ed. F. Miklosich, Vienna 1858.
- Monumenta Ragusina* . . . *Monumenta Ragusina*, MSHSM, Libri reformationum I—V, Zagrabiae 1879—1897.
- Mošin V., *Sovre A., Supplementa* . . . V. Mošin, A. Sovre, *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948.
- Muratorius . . . Muratorius, *Reum italicarum scriptores* XIV, Mediolani 1729.
- Новаковић Ст., *Хаџи Калфа* . . . Ст. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ѓатиџ Челебија, турски географ XVII века о Балканском Полуострву*, Споменик XVII, Београд 1892.
- Одабрани споменици* . . . А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права* (од 12 до краја 15 века), Београд 1926.
- Орбин М., *Краљевство Словена* . . . М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.
- Politis, *Griechische Handschriften* . . . L. Politis, *Griechische Handschriften der serbischen Kaiserin Elisabeth*, BSL, 2 (1930) 288—304.
- Родослови и летописи* . . . Љ. Стојановић, *Српски родослови и летописи*, Гласник СУД 53 (1883) 1—160.
- Соловјев А., *Повеље цара Уроша* . . . Богословље II, св. 4 (1927) 280.
- Србљак* . . . *Србљак I—4*, Београд 1970.
- Тадих Ј., *Писма и упутства* . . . Ј. Тадих, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, Зборник за ИЈК, пос. изд. СКА, књ. 1, Треће одељење књ. IV, Београд 1935.
- Theiner A., *Vetera monumenta* . . . A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II* (1352—1526), fototipisko izdanje, Osnabrück 1968.
- Chalcocondyles . . . L. Chalcocondylae, *Historiarum demonstrationes I—II*, ed. E. Dar-ko, Budapestini 1922—1927.
- Cantacuzenos* . . . Ioannis Cantacuzeni eximperatoris *Historiarum III*, Bonnae 1832.
- Chronica Ragusina Junii Restii* . . . *Chronica Ragusina Junii Restii* . . . ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- Codex diplomaticus* . . . *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* XIII, XIV, coll. T. Smičiklas, Zagrabiae 1915. 1916.

ЛИТЕРАТУРА

- Гецић М., *Зета под Балишићима* ... М. Гецић, *Зета под Балишићима*, Докторска дисертација одбрана на Филозофском факултету у Београду (рукопис).
- Димитријевић С., *Нове врсте* ... С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, *Старинар* 9—10 (1959) 137—168.
- Динић М., *Дубровачки трибути* ... М. Динић, *Дубровачки трибути — Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провиђун браће Влатковића*, *Глас СКА*, II разред, 86 (1935) 205—257.
- Динић М., *О Николи Алтомановићу* ... М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, пос. изд. СКА, књ. 90, Београд 1932.
- Динић М., *Област Бранковића* ... М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за КИФ књ. 26, св. 1—2 (1960) 5—29.
- Динић М., *Повеље кнеза Десе* ... М. Динић, *Повеље кнеза Десе у Мљету*, Прилози за КИФ 28 (1962) 5—16.
- Динић М., *Растислалци* ... М. Динић, *Растислалци*, Прилог историји распадања српског царства, *Зборник РВИ* 2(1953) 139—44.
- Ђурић В., *Три догађаја* ... В. Ђурић, *Три догађаја у Српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, *Зборник за ликовне уметности* 4, 67—100.
- Зборник К. Јиречка I ... К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, *Зборник К. Јиречка I*, Београд 1959.
- Зечевин М., *Ратовање* ... М. Зечевин, *Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником*, Београд 1908.
- Ивановић М., *Натпис младог краља Марка* ... М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве Св. Недеље у Призрену*, *Зограф* 2, (1967) 20—1.
- Ивковић М., *Установа младог краља* ... М. Ивковић, *Установа младог краља*, ИГ 3—4 (1957) 59—80.
- Јиречек К., *Доходак стонски* ... К. Јиречек, *Доходак стонски, који су Дубровчани давали српскоме манастиру Св. Арханђела Михаила у Јерусалиму и повељу о њему цара Уроша (1358) и царице Марје (1479)*, *Зборник у славу Ватрослава Јагића*, Берлин 1908, 527—42.
- Јиречек К., *Историја Срба I—II* ... К. Јиречек, *Историја Срба I—II*, Београд 1952.
- Кичевска остана Б. Сарија, *Из нумизматичке збирке Народних музеја у Београду*, *Старинар* 3 (1924) 25, 61—99.
- Кркић Б., *Дубровник и Левант* ... Б. Кркић, *Дубровник и Левант* (1280—1460), пос. изд. САН, књ. 256, Византолошки институт, књ. 4, Београд 1956.
- Lascaris M., *Deux chartes* ... M. Lascaris, *Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némánide (novembre 1372, indiction XI)*, *Byzantion* 25—27 (1955—57) 276—323.
- Ljubić S., *Opis jugoslavenskih novaca* ... S. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875.
- Марић Р., *Студије* ... Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, пос. изд. САН 259, Одељење друштвених наука, књ. 20, Београд 1956.
- Марковић В., *Односи Дубровчана са Србијом* ... В. Марковић, *Односи Дубровчана са Србијом од 1358—1962*, *Летописе МС* 244 (1907).
- Марковић В., *Православно монаштво* ... В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд 1920.
- Мијушковић Ј., *Београд* ... Ј. Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Мијушковић Ј., *Санковићи* ... Ј. Мијушковић, *Хумска властелска породица Санковићи*, ИЧ II (1961) 17—53.
- Милуков, *Хришћански* ... П. Милуков, *Хришћански древности Западној Македонији*, *Известия русс. археолог. инст. в. К/поле* 4 (1889).
- Мирковић Л., *Мрњавчевићи* ... Л. Мирковић, *Мрњавчевићи* *Старинар* 3 (1924/25) 11—41.

- Михаљчић Р., *Битка код Ахелоја* ... Р. Михаљчић, *Битка код Ахелоја*, Зборник ФФ у Београду 11—1 (1970) 271—275.
- Михаљчић Р., *Селишта* ... Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ у Београду 9 —1 (1967) 173—224.
- Мошин В., *Патријарх Калист* ... В. Мошин, *Св. патријарх Калист и српски црква*, Гласник Српске православне цркве 27 (1934) 192—206.
- Новаковић Ст., *Срби и Турци* ... Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века* Београд 1960¹.
- Новаковић Ст., *Византијски чинови* ... Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у Србији*, Глас САН 78 (1918) 178—279.
- Острогорски Г., *Господин Константин Драгаш* ... Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник ФФ у Београду 7—1 (1963) 287—294.
- Острогорски Г., *Серска област* ... Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, пос. изд. Византолошког института, књ. 9, Београд 1965.
- Павловић Л., *Култови лица* ... Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, пос. изд. Народног музеја у Смедереву, књ. 1, Смедерев 1965.
- Ραράγεοργι, Αἱ Σέρραι ... Π. И. Παλαγεωργίου, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ πρῶτα τετα ἔτη τοῦ Σέρραϊ καὶ ἡ μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τοῦ Προδρόμου*, ВЗ 3 (1894) 225—329, Београд 1960.
- Петковић В., *Преглед црквених споменика* ... В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повестницу српског народа*, пос. изд. САН, књ. 157, Одељење друштвених наука, књ. 4, Београд 1950.
- Пурковић М., *Авињонске папе* М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934.
- Пурковић М., *Царица Јелена* ... М. Пурковић, *Царица Јелена*, Годнишњак „Слоге“ (Перт, Аустралија) 1954, 35 — 48.
- Пурковић М., *Кхери кнеза Лазара* ... М. Пурковић, *Кхери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957.
- Радојичић Ђ. Сп., *Антологија* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI—XVIII века)*.
- Радојичић Ђ. Сп., *Белешке* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Белешке о једној надгробној плочи из Велеса*, Старинар 7—8 (1956 —1957) 207—208.
- Радојичић Ђ. Сп., *Избор патријарха Данила III* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизацији кнеза Лазара*, Гласник СНД 21 (1940) 33—88.
- Радојичић Ђ. Сп., *Књижевна збивања* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.
- Радојичић Ђ. Сп., *Феудална породица Багаш* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века)*, Врањски гласник 1 (1965) 19—23.
- Радојичић Ђ. Сп., *Ко је подигао манастир Заум?* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Ко је подигао манастир Заум?*, Историјски преглед 1 (1954).
- Радојичић Ђ. Сп., *Стари српски књижевници* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници XIV—XVII века*, Београд 1942.
- Радојичић Ђ. Сп., *Шта значи Умрак* ... Ђ. Сп. Радојичић, *Шта значи Умрак у запису патријарха Пајсија*, Наш језик, 6 (1938) 155.
- Радојичић Н., *Сабори* ... Н. Радојичић, *Српски државни сабори у средњем веку*, пос. изд. СКА 130, друштвени и историјски списи, књ. 34, Београд 1940.
- Радојичић С., *Портрети* ... С. Радојичић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934.
- Рајчић М., *Основно језгро* ... М. Рајчић, *Основно језгро државе Дејановића*, ИЧ 4 (1952—53) 227—243.

- Рајичић М., *Севастократор Дејан* ... М. Рајичић, *Севастократор Дејан*, ИГ 3—4 (1953) 17—28.
- Soloviev A., *Un beau-frère* ... A. Soloviev, *Un beau-frère du tsar Dušan*, Revue internationale des études Balkaniques 1—2 (1934—1935) 180—187.
- Стричевић Ђ., *Једна хипотеза* ... Ђ. Стричевић, *Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века*, Старијар 7—8 (1956/57) 113—127.
- Šufflay M., *Srbi i Arbanasi* ... М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925.
- Трифуновић Ђ., *Српски средњовековни списи* ... Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968.
- Трпковић В., *Бранивојевић* ... В. Трпковић, *Бранивојевићи*, Историјски гласник 3—4 (1960) 55—85.
- Трпковић В., *Око „уступања“ Стона и Пељеица* ... В. Трпковић, *Око „уступања“ Стона и Пељеица Дубровчанима (1326—1333)*, ИГ 1 (1963) 39—60.
- Ферјанчић Б., *Деспоти* ... Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, пос. изд. САН, књ. 336, Византолошки институт, књ. 8, Београд 1960.
- Ферјанчић Б., *Севастократори* ... Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском Царству*, Зборник ФФ у Београду 11—1 (1970) 255—69.
- Ђирковић С., *Допуне и објашњења* ... С. Ђирковић, *Допуне и објашњења*; Ст. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, 43—70.
- Ђирковић С., *Историја Црне Горе II* ... С. Ђирковић, *Историја Црне Горе II*, Београд 1971.
- Ђирковић С., *Коментари и извори* ... С. Ђирковић, *Коментари и извори Маври Орбина, М. Орбин, Криљевство Словена*, Београд 1968, 293—428.
- Ђоровић В., *Краљ Тертко I* ... В. Ђоровић, *Краљ Тертко I Котроманић*, пос. изд. СКА, књ. I.VI, Друштвени и историски списи, књ. 2, Београд — Земун 1925.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

- Александар Соловјев — 22, 23, 95, 96.
Александар, син бугарског цара Шишмана — 256.
Александар, син Јована Комнина Асена — 149, 150.
Алексије, гусар — 24.
Алексије Палеолог — 24, 25, 123.
Алексије Раул — 169.
Алтоман Војиновић — 9, 37, 38, 130, 131, 133, 218, 276.
Аљена, жена краља Вукашина — 144.
Амадео Савојски, гроф — 174.
Андреја Гропа, жупан — 197—199, 205, 212, 213.
Андреја II Мусаки — 199.
Андрејаш, син краља Вукашина — 144, 201, 206, 212, 213.
Анђел Комнин — 23.
Антоније — Арсеније Багаш — 163.
Антоније, цариградски патријарх — 209, 210.

Баја Болачић — 29.
Бајазит, султан — 214.
Балдуин Сарија — 107, 206, 212, 213.
Балша, зетски властелин — 196, 228.
Балша II Балшић — 148, 149, 151, 152, 158, 198, 199, 223, 238.
Балшићи — 10, 30, 36, 44—48, 54—57, 63—66, 73, 76—78, 98—100, 115, 121, 130, 132, 133, 138, 140, 144, 147—158, 160, 176, 177, 186, 201, 214, 223—227, 231, 234, 237, 239, 240, 242, 255, 257, 262, 269, 277, 278, 281.
Блаж Грелић — 134, 135.
Блаж Матаранго, севастократор — 77, 78, 148—150, 276.
Бобаљевићи — 106.
Богдан (деспот) — 30, 125.
Богдан Киризмил, трговац — 98, 120, 266, 267, 268, 272, 278.
Божидар Ферјанчић — 89, 100.
Брајко Бранивојевић — 217, 218.
Бранивојевићи, српска властелинска породица — 217, 254.
Бранко Бранивојевић — 218.
Бранко Младеновић, севастократор — 254.
Бранко Растицалић — 76.
Бранковићи — 130, 142, 235, 251, 254.

Василије Зинофи, властелин — 18, 20, 22.
Василије Марковић — 9.
Вељан Трпковић — 217, 218.
Витко, логотет Ђурђа Балшића — 237.
Витомир, властелин кнеза Лазара — 252.
Витомир, властелин — 85, 86, 202.
Витослава, мајка Николе Алтомановића — 130, 131, 141, 235, 277.
Владимир Качановски — 102.
Владимир Петковић — 73, 99.
Владимир Ђоровић — 137, 231, 246.
Владислава, жена Влатка Пасканића — 27.
Влајко, влашки војвода — 72.

Влатко Паскачић, севастократор — 81, 86—90, 96, 99, 100, 108, 110, 116, 126, 130, 176, 178, 202, 204, 248, 275, 276, 278.

Влахо Вука Бобалевића — 139.

Војин, војвода — 36, 37, 130, 217, 218, 233.

Војиновићи — 37, 40, 130, 137, 217, 218, 221—223, 232—234, 236, 254, 263.

Војислав Војиновић, хумски кнез — 10, 35—50, 52—66, 72—74, 76, 86, 93, 94, 96, 98—100, 106, 114—116, 121, 130—137, 141—144, 147—152, 155, 187, 216, 218, 219, 222, 223, 231, 232, 234, 248, 249, 261, 264, 265, 276, 277, 278, 281.

Војислав Ђурић — 191, 195.

Војихна, кесар — 25, 26, 95, 99, 100, 180.

Вук Бранковић — 10, 101, 116, 121, 131, 142, 163, 176, 197, 234, 235, 237, 244, 250, 251, 254, 255, 257, 277, 278, 281.

Вук Караџић — 193.

Вук, син кнеза Лазара — 108, 244.

Вукашин Мрњавчевић, краљ — 9, 10, 17, 30, 45, 46, 47, 58, 59, 61, 66, 70, 71, 72, 73, 76, 86, 87, 89, 91—111, 113—115, 117—122, 127—130, 137—141, 145, 151, 152, 157, 158, 169, 174—179, 181, 182, 187—189, 191—193, 195—199, 201, 202, 205, 206, 212—214, 216, 222, 223, 233, 237, 248—250, 251, 255, 257, 267, 268, 270, 271, 272, 275, 276, 278, 279.

Вукослав, жупан — 252, 253.

Вукша, властелин — 29.

Георгије Острогорски — 9, 26, 66, 95, 97, 106, 107, 110, 111, 113, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 164—166, 170, 175, 183, 184.

Георгије Стехат — 157, 273.

Герасим Радоња — 163.

Гоислава, жена кнеза Војислава Војиновића — 63, 100, 116, 132—134, 137, 141, 152, 155, 219.

Грга Скрипић, дубровачки трговац — 40, 262.

Гргур — 198.

Гргур Бранковић — 121, 131, 142, 254.

Гргур Голубић, кесар — 61, 92, 93, 119, 248, 275, 276.

Гргур Павловић — 186.

Григорије, бански епископ — 207.

Григорије, деволски епископ — 92.

Григорије Опарсша, монах — 162.

Григорије, охридски архиепископ — 174.

Грубе Менчетић — 151.

Давид, епископ Јериса — 162.

Дамјан, јеромонах — 162.

Данил, водочки епископ — 207.

Данило III, патријарх — 244, 248.

Данилов настављач — 101, 102, 140, 174, 189, 257.

Дејан, војвода — 79, 80—83, 86, 87, 90, 91, 99, 101, 126, 176, 201, 205, 206, 207, 214, 216, 251, 275.

Дејан, логотет — 61, 62, 248.

Дејановићи — 10, 30, 82, 125.

Дермокант, вассалски судија — 169.

Димитрије Кидон, ретор — 172, 173, 175, 185.

Димитрије Комнин Евдемонџоан — 164.

Димитрије, челник — 39.

Дмитар, син краља Вукашина — 201.

Дмитар, Дабретић — 152.

Дмитар, војвода — 214.

Добре, дијак — 198.

Добровој Зубец — 222.

Драгани — 82, 85.

Драгани — 10, 30, 191, 192, 199, 204—207, 209, 210, 213—216, 237, 251, 257, 262, 275, 277.

Драгиња, сестра кнеза Лазара — 244, 252.

Драгослав, логотет — 27, 35, 67.

Драгутин, српски краљ — 108.

Држман, син Вукослава — 253.

Лука Нестонг, кефалија Сера — 164.

Душан, цар — видети Стефан Душан.

Ђорђе Бранковић, гроф — 243, 244.

Ђорђе Владирић — 115, 263.

Ђорђе Пањуренић, дубровачки трговац — 76.

Ђорђе Сп. Радојичић — 85, 91, 246.
 Ђорђе Стричсвић — 82, 83.
 Ђурађ Балшић — 47, 65, 66, 78, 99,
 100, 144, 148, 149, 151—155, 158,
 160, 176, 177, 196, 198, 212, 213,
 225—227, 229, 230, 232, 233, 235—
 242, 251, 257, 262, 277.
 Ђурађ Повић, властелин — 71, 164.
 Ђурађ Страцимировић Балшић —
 255, 278.
 Ђураш Илијих — 47, 115, 147, 148.
 Ђурица, логотет — 236, 273.

Жарко, властелин — 22, 29, 34, 35,
 46, 261, 262.
 Жигмунд — видети Сигисмунд.
 Жутко, војвода — 165.

Иван Голубић, властелин — 61, 92,
 93.
 Иван Снегаров — 197.
 Иванчић, син краља Вукашина —
 201.
 Игнатиј Воје — 265.
 Иларион Руварац — 9, 102, 231, 243,
 244, 247.
 Инокентије VI, папа — 79.
 Исаија, монах — 163, 174, 185, 189,
 192.
 Исаријс. велики примикирије — 162.

Јакс Менчетић — 45, 151.
 Јакста Соркочевић — 145.
 Јаков, сарски митрополит — 26, 28,
 70.
 Јаков Соркочевић — 120.
 Јелена — Јелисавета, царица — 11,
 14, 20, 21, 26, 27, 29, 45, 55, 66—
 70, 72, 76, 95, 97, 99, 101, 105, 111,
 113, 119, 122, 129, 143, 161, 169,
 170, 173, 207, 238, 273.
 Јелена, византијска царица — 83,
 209.
 Јелена, кћерка кесара Војихне — 95,
 99.
 Јелена, жена Марка Краљевина —
 198.
 Јерина, кесариса — 13, 14, 30, 98.
 Јефрем, српски патријарх — 257.

Јефимија — видети Јелена, кћерка
 кесара Војихне.
 Јоаникије, патријарх — 171.
 Јован Александар — 273.
 Јован Драгаш, деспот — 192, 201,
 202, 204—207, 210, 211, 213, 275,
 277.
 Јован Кантакузин — 8, 11—14, 17,
 21—26, 36, 45, 66, 125, 170, 218.
 Јован Комнин Асен, деспот — 10, 17,
 19, 23, 30, 32, 149, 223, 237, 262,
 277.
 Јован Оливер, деспот — 30, 89, 90,
 101, 126, 204, 275.
 Јован Орсини — 14.
 Јован Палеолог — 24, 25, 123.
 Јован V Палеолог, византијски цар
 — 97, 101, 105, 111, 167, 169, 172,
 174, 175, 183, 184.
 Јован VIII — 209.
 Јован Радонић — 81.
 Јован Стехат — 157, 272.
 Јован Угљеша, деспот — 10, 67, 70,
 71, 87, 94—102, 104—107, 110, 111,
 113, 114, 117, 119—122, 124—130,
 138, 139, 160, 165—177, 179—181,
 184—189, 196—198, 202, 207, 250,
 255, 273, 275, 276, 278.
 Јован Хаинвасилевић — 81.
 Јованка Мијушковић — 219.
 Јордан Иванов — 81, 83, 84.
 Јуније Бунин, трговац — 205, 262.
 Јуније Маринов Соркочевић — 205,
 262.
 Јуније Растић — 41, 135, 230, 240.

Калист, патријарх — 70, 170, 171,
 173.
 Калотет — 169.
 Карло Топија — 66, 77, 78, 148—152,
 154, 158, 223, 239, 241, 242.
 Кирило, мелнички митрополит — 85,
 86.
 Климент VII, авињонски папа — 92.
 Комнина, кћерка деспота Јована
 Комнина Асена — 223.
 Константин Драгаш — 82, 83, 85, 90,
 199, 201, 202, 204—210, 215, 216,
 277, 278.
 Константин XI, син Манојла II Па-
 лолога — 209.

- Константин Јиречек — 8, 9, 12, 33, 43, 45, 47, 73, 79, 81, 99, 102, 103, 122, 123, 124, 131, 186, 187, 199, 213, 220, 225, 229, 231, 255, 280.
 Константин Филозоф — 86, 252.
 Крајко, син Јована Оливера — 89, 90, 126, 204.
 Крстоје — 240.

 Лазар Мирковић — 9.
 Лазар Хребелјановић, српски кнез — 9, 10, 61, 63, 92, 93, 101, 102, 110, 116, 117, 121, 129, 130, 137—142, 146, 157, 160, 174, 196, 206, 212, 213, 216, 226—229, 231, 233, 234, 235, 237, 243—252, 254—259, 262, 264, 265, 267, 271, 276, 277, 278, 281.
 Лазар, син Мусе челника — 252.
 Лазаревић — 245, 251.
 Лаоник Халкокондил — 94, 125, 278.
 Лека Дукаћин — 270.
 Леонтије Павловић — 244.
 Лудвиг I — 20, 27, 28, 33, 35, 42, 49, 54, 76, 154, 155, 156, 159, 200, 224, 226, 227, 229, 230, 234, 249, 253, 254, 260, 261.
 Лукарчевић — 243.

 Љубомир Ковачевић — 102, 103, 186.

 Мавро Орбин, дубровачки писац — 8, 46, 47, 72, 73, 75, 94, 95, 106, 110, 120, 127, 130, 135, 138—143, 145—148, 157, 181, 188, 193—196, 198, 199, 201, 206, 217, 218, 224, 225, 229, 230, 233, 234, 235, 237—241, 243, 249, 250, 279.
 Маљушат Багаш, жупан — 86.
 Манојло II Палолог — 184, 192, 196, 197, 209.
 Мара, кћерка кнеза Лазара — 244, 254.
 Марин Андријин Бобаљевић — 139.
 Марин Баранин — 76.
 Марин Бунјић — 35.
 Марин Гружић, дубровачки посланик — 137.
 Марко Краљевић — 58, 59, 71, 91, 92, 94, 98, 99, 110, 119, 120, 123, 129, 138, 144, 160, 176, 181, 186, 191, 212, 213, 237, 251, 257.
 Мароје Гучетић — 48, 67.
 Матеј Вилани — 28.
 Матија Бодачић — 151.
 Матија Кантакузин, син Јована Кантакузина — 24—27, 35, 95.
 Матко Ђорђић — 240.
 Милена Гечић — 64, 154, 155.
 Милица, жена кнеза Лазара — 244, 246, 248.
 Милман, Кефалија — 41, 49, 63.
 Милош Војиновић — 37, 39, 130, 131, 218.
 Милош Зечевић — 9, 40.
 Милош Повић, челник — 121, 142, 143, 216.
 Милутин, српски краљ — 108, 217.
 Миодраг Пурковић — 83.
 Миодраг Рајчић — 79, 81, 86.
 Миха, поп из Дебреше — 119.
 Михаило Бобаљевић — 135.
 Михаило Бућа — 20.
 Михаило Динић — 28, 37, 131, 132, 135, 140, 218, 220, 221, 225, 226, 227, 229, 230—232, 234, 240, 241, 250, 251, 255, 264, 269.
 Михаило Ласкарис — 180.
 Михаило, јеромонах — 119.
 Миха Држић — 45.
 Мише Бобаљевић — 139, 145.
 Младен, војвода — 130, 131, 217, 235, 254.
 Младеновићи — видети Бранковићи.
 Мрњава, властелин — 94.
 Мрњавчевићи — 70, 72, 90, 94, 95, 98—101, 103, 105, 110, 111, 113, 114, 118, 120, 122, 125—130, 137, 138, 140, 141, 143—147, 156—158, 160, 174—177, 179, 181—183, 185—189, 191, 193, 196—199, 202, 206, 212, 216, 221—223, 231, 234, 235, 249, 250, 255, 257, 272, 276, 278, 281.
 Муса, челник — 40, 73, 121, 248, 249, 250, 252.
 Мусићи — 235, 244.
 Мурат, султан — 191.

 Нејан, логотет — 274.
 Немањини — 7, 8, 10, 20, 32, 49, 52, 55, 66, 113, 114, 116, 118, 178, 189,

- 190, 204, 206, 214, 223, 237, 238, 239, 240, 243, 245, 251, 257, 258, 266, 269—271, 273—275, 279.
- Иснадџи — 136.
- Никита Педијасим — 168.
- Никола, властелин — 119.
- Никола Алтомановић — 9, 39, 40, 100, 101, 110, 116, 121, 130—138, 140—143, 146, 152, 155—158, 160, 176, 177, 181, 186, 191, 196, 212, 216, 218—237, 239, 241—243, 249, 251, 254, 255, 257, 261, 264, 265, 269, 270, 274, 277, 281.
- Никола Балдовин Багаш — 87, 163.
- Никола Буџа, протовестијар цара Душана — 139, 140.
- Никола Горјански Млађи — 256.
- Никола Горјански Старији — 143, 159, 228.
- Никола Гредић — 77.
- Никола Захарија, војвода — 157.
- Никола Зојин — 252.
- Никола Сорочевин — 63.
- Никола Стањевин, војвода — 90, 91, 98, 101, 115, 116, 119, 126.
- Нићифор Григор, византијски писац — 8, 36, 123.
- Нићифор II Орсини, деспот — 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 24, 25, 32.
- Новак Белоцрквић — 252.
- Новак, кесар — 119, 275, 276.
- Новак Мрасоровић — 105, 119, 128.
- Оберко Пањуревин, дубровачки трговац — 76.
- Обрад Зорка — 137, 160, 222, 229, 234, 274.
- Оливер — видети Јован Оливер.
- Оливера, кћерка Вукашина Мрњавчевића — 99, 158, 170.
- Орест, васељенски судија — 164.
- Оскар Халецки — 176.
- Остоја Рајаковић — 197.
- Павле Гундулић — 39, 41.
- Павле Ђорђић — 138.
- Павле Квири, млстачки посланик — 60.
- Павле Миљук — 119.
- Пајсије — 189, 190.
- Палеолози 24, 97, 123, 169, 170, 185, 189, 190, 208.
- Палман — 115.
- Панта Срећковић — 102.
- Паско Баричело Биволичин — 34, 157.
- Паско Рањина — 120.
- Петар Бадоф — 153.
- Површко, кастелан — 47, 56, 64, 65, 78, 148—150, 152.
- Пољ Лемерл — 95, 96.
- Прељуб, кесар — 13, 15, 17, 30, 32, 98.
- Прибац Хребељановић — 247.
- Радашин Лиска — 158, 232.
- Радин Дубравчин — 158, 232, 274.
- Ралич, клишки трговац — 241.
- Радич Бранковић-Растиславић — 76, 243, 253, 255, 257.
- Радослав Вукославић — 136.
- Радослав Грујић — 173.
- Радослав Торник, серски кефалија — 69, 164.
- Радослав Хлапен — 17, 19, 21, 99, 100, 121, 129, 130, 176, 177, 191, 198, 278.
- Радослав Чимбић — 72.
- Растиславић — 28, 30, 42, 55, 76, 101, 249, 253.
- Роман Пркоса, калуђер — 187.
- Рујо Супчић, властелин — 41.
- Русин, син Јована Оливера — 89, 90, 126, 204.
- Сава, хиландарски игуман — 90.
- Сава Немањин — 102, 245.
- Сава IV, српски патријарх — 174, 257.
- Санко Милтеновић, босански жупан — 42, 59, 134, 135, 137, 142, 219, 231, 234.
- Сергије Димитријевић — 107.
- Сигисмунд, угарски краљ — 229, 254, 258.
- Сима Ђирковић — 75, 106, 140, 145, 156, 199.
- Симеон Немањин Палеолог — 10, 13—23, 28, 30, 32, 34, 35, 36, 47, 79, 113, 150, 195, 202, 276, 277, 278.

Симон — видети Симеон Немањин
Палолог.

Станислав, штипски челник — 204.

Станиша — 85, 86, 202.

Стеван Немања — 245, 248.

Степош Месновић — 222.

Степош Степановић — 143, 216.

Стефан Дечански — 36, 37, 130, 131,
217, 218, 254.

Стефан Душан, краљ и цар — 7, 8,
11, 13, 15—17, 18, 20—25, 29—33,
35—39, 45, 46, 48, 52, 67, 68, 70,
79—81, 83, 86, 89, 91—97, 100,
101, 108, 109, 113, 115, 117, 118,
123—125, 128, 131, 133, 139, 145,
147, 149, 157, 161, 164, 165, 167,
170—173, 188, 189, 206, 207, 216,
217, 218, 219, 223, 238, 247, 248,
252, 253, 254, 258, 262, 263, 272,
273, 275—280.

Стефан Лазаревић — 86, 108, 111,
144, 244, 246, 271.

Стефан Мусић, син Мусе челника —
228, 252.

Стефан, син Влатка Паскачића —
87.

Стефан Првовенчани — 129.

Стефан Урош, краљ и цар — 7, 9—
12, 14—20, 22—30, 33—35, 37,
40—42, 44—50, 52, 55, 57, 59—64,
66—68, 71—75, 77, 79, 80, 82, 85—
89, 91, 92, 95, 97—103, 106—110,
113—118, 120, 121, 123, 124, 126,
128, 129, 131—133, 137—141,
143—146, 152, 154—157, 176—178,
186—190, 192, 195, 202, 206, 207,
209, 212, 213, 219—221, 232, 236,
248, 249, 253, 262, 265, 267, 269,
272, 275—278, 280, 281.

Стјепан II Котроманић, босански бан
— 217.

Стојан Новаковић — 12, 26, 66, 81,
102, 122, 123, 125, 172, 174, 183.

Страцимир Балшић — 47, 149, 151,
152, 158.

Твртко (босански бан) — 59, 133—
137, 142, 160, 191, 208, 219, 225—
227, 231—242, 251, 254, 257, 258,
281.

Теодор Одујевић, властелин — 127.

Теодора — Евдокија, сестра цара Ду-
шана — 79, 80, 83, 204, 206, 207,
210.

Теодосије, Србин, монах — 162, 163.
Тома Предуловић — 10.

Трипун Михаилов Бућа — 34, 139,
157.

Угљеша Влатковић — 86, 87, 96, 99,
204, 275, 276.

Угљеша Ненадић — 96.

Урош — видети Стефан Урош.

Филип Барели — 278.

Црп, властелин кнеза Лазара — 252,
253.

Црп Роташић — 274.

Чедомиљ Мијатовић — 47.

Џиве Бућа, которски властелин —
56.

Џиве Јунија Ђорђић — 76.

Џиве Лонго — 135.

Џиве Николин Гундулић — 35, 63.

Џиве Павла Гундулић — 43.

Џиве Цријевић — 35.

Шишман, бугарски цар — 256.

Шубићин, хрватска властелска поро-
дица — 186.

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

- Азињон — 181.
 Ахарнанија — 11, 13, 17.
 Албанија — 53, 77, 133, 153.
 Анакторопол — 24, 25, 123, 127, 170.
 Армис — 108.
 Архилевница — 81, 85, 90, 91, 207.
 Атос — видети Света Гора.
 Ахелой — 14, 18, 19, 20, 22, 30.
 Балкан — 146, 179—181, 183—186, 243, 279.
 Балканско полуострво — 152, 192, 196, 279.
 Бања, манастир код Прибоја — 39, 74.
 Бар — 47, 49, 52, 54, 57, 148, 153, 155.
 Белово, манастир — 79, 82, 83, 85, 86, 91.
 Београд — 247, 254.
 Бер — 95, 127, 170, 191, 198, 218.
 Берат — 20, 21, 223.
 Билећа — 258.
 Бистрица, река — 255.
 Битва — 254.
 Битинија — 24, 123.
 Бојана, река — 29, 46, 47, 77, 150, 261.
 Бока — 40, 52, 154, 155, 157, 222.
 Борач — 121.
 Борисово, село — 204.
 Босна (Босанска држава) — 53, 136, 188, 208, 217—219, 222, 227, 231, 234, 236, 240, 242, 257.
 Брањичево — 28, 42, 76, 244, 249, 253, 254, 255.
 Брисник (град и жупа) — 40, 73, 121, 244, 249, 250, 252.
 Брсгалница, река — 90, 91, 119, 204.
 Брсково — 255, 264—267, 271.
 Бугарска — 23, 213.
 Бугарско Царство — 183.
 Будва — 47, 54—57, 64, 78, 148—150, 152, 154, 155.
 Валона — 19, 20, 22, 149, 223, 273.
 Вардар, река — 124, 127, 197, 199, 204.
 Варош, село код Прилепа — 199.
 Ватопед, манастир — 124, 162, 163, 169, 180.
 Велбужд—Тустендил — 81, 215.
 Велес — 91.
 Велика Морава, река — 249.
 Венеција — 35, 154, 155, 157, 188, 224, 226.
 Верија — видети Бер.
 Видин — 77.
 Византија — 23, 108, 111, 147, 171, 174, 175, 184, 208, 218, 258, 276, 279, 280.
 Византијско Царство — 13, 25, 33, 117, 122, 123, 165, 166, 168—171, 173, 183, 184, 191, 218.
 Витанила — 136.
 Витинија — 171.
 Воден — 170, 218.
 Војуша, река — 77.
 Волерон — 25, 123, 124, 130, 170, 179, 180.
 Вранин До, село — 255.
 Врање — 86, 87, 126, 130, 204.

Врлник — 247.
Врег, река (данас Шкумба) — 77,
149.
Вучитрн — 255.

Габрово, село — 204.
Галипоље — 175, 181.
Гацко — 39, 217.
Голубац — 254.
Госпождино Поље — 81.
Грбавце, село — 204.
Грчка — 19, 106, 130, 278.

Дабар — 39, 136.
Дабарско поље — 219.
Дањ — 151, 269.
Дебреша — 119.
Девол, река у Албанији — 77, 149.
Дежевка, река — 255.
Димотика — 70, 179.
Добро, жупа — 134.
Драма — 25, 99, 173.
Прач — 77, 78, 149, 150, 224, 225.
Драчевица — 39, 191, 219, 222, 225,
226, 228, 234, 236, 239—241.
Дреница — 121, 254.
Дреново, село — 204.
Дриваст — 47, 64, 148, 150.
Дријсва, трг — 53.
Дрина, река — 39, 40, 222.
Дубровачка Република — 7, 19, 40,
43, 44, 49, 50, 53—55, 57, 62, 65,
66, 71, 78, 95, 98, 133, 135, 136,
145, 147, 148, 151, 219, 221, 222,
226, 232, 236, 241, 248, 261, 262,
263, 264, 265, 270, 271.
Дубровник — 19, 29, 33—37, 41—43,
50, 52, 54, 55, 57—60, 64, 65, 67,
71, 73, 77—79, 92, 94, 107, 131—
136, 140, 144, 148, 149, 151—154,
157, 158, 187, 188, 201, 217—219,
222—225, 228, 229, 230, 232, 239—
241, 266, 268, 274.
Дунав, река — 28, 77, 143, 213, 249,
254.

Бенова — 280.

Европа — 122, 129, 175, 179, 213.
Егејско море — 14, 205.

Егејско приморје — 127.
Египат — 23.
Епир — 13—15, 19, 20, 30, 100, 207.
Ермелија — 125.
Етолија — 17, 24.

Жеглигово, жупа — 80, 81, 87, 126,
202.
Железна Плоча — 43.
Железник — 19, 40, 262.

Загреб — 247.
Западна Морава, река — 249, 251.
Заум, манастир — 92, 276.
Звечан, град и жупа — 40, 73, 121,
141, 142, 216, 217, 222, 248, 249,
250, 252, 255.
Звижд — 254.
Земен — 79.
Зета (Доња и Горња) — 28—30, 44—
47, 55, 56, 64—66, 76, 99, 115, 121,
130, 132, 133, 148, 150, 153, 159,
188, 201, 228, 231, 239, 240, 281.
Зихна — 125, 169.
Злетово — 204, 210.
Зограф, манастир — 162, 168, 169,
173.
Зубовце (данас Зубово) — 204.

Ибар, река — 121, 249, 252, 255.
Ивирон, манастир — 125.
Иногоште — 86, 87, 126, 130, 204.
Италија — 52.

Јадранско море — 34, 39, 41, 47, 154,
226.
Јадранско приморје — 228.
Једрене — 70, 179, 183.
Јерисо — 162, 165.
Јерусалим — 35, 187, 188.
Јовановачка река — 253.
Јужна Морава, река — 81, 249, 253,
255.

Каламарија — 105, 124, 125.
Канина — 20, 149, 273.
Каракала — 162.
Карејска лавра — 162.

Касандра, полуострво — 124, 125.
 Кефалснија — 14.
 Клобук — 228, 234.
 Ковин — 249.
 Козница Кричановска, село — 81.
 Комаране на Лиму — 255.
 Конавли — 39, 41, 43, 94, 132, 136, 137, 142, 160, 218, 219, 222, 225, 226, 228, 234, 236, 239—241.
 Кондогрица — 165, 166.
 Конче — 90, 144.
 Копаоник — 252.
 Коњух, утврђење — 205, 262.
 Копривљане — 105, 128, 144.
 Косово — 40, 121, 131, 139, 141, 142, 146, 216, 222, 224, 255, 258, 281.
 Костур — 14, 17, 20, 32, 35, 87, 129, 130, 198, 199.
 Котор — 35, 49, 50, 52, 54—57, 59, 62, 144, 149, 152—157, 188, 218, 224, 225, 264, 265.
 Которска превлака — 55.
 Которски залив — 49, 54, 217.
 Ксанти — 124.
 Ксенофонт — 162.
 Кратово — 210.
 Крушевцац — 254.
 Куманово — 26.
 Кумулина-Ћумулчина — 124, 179, 180.
 Курил (Петрово Село) — 35.
 Кутлумуш, манастир — 95, 96, 127, 163, 170, 209.
 Кучево — 19, 28, 40, 42, 76, 249, 253, 255, 262.

 Лаб — 252, 255.
 Лавра св. Атанасија, манастир — 124.
 Лапардинце, село код Врања — 204.
 Лемнос (острво) — 24.
 Лесново, манастир — 89, 90, 204.
 Лешје, село — 253.
 Лештница — 119.
 Ливно — 94, 278.
 Лим, река — 255.
 Локум — 238.
 Лонгос (полуострво) — 125.

 Љеш — 151, 254.
 Љубостина — 108.
 Љута — 35.

Маврово поље — 126, 127.
 Македонија — 25, 26, 45, 66—68, 76, 90, 94, 95, 119, 120, 123, 125, 126, 129, 130, 133, 137, 138, 161, 162, 166, 173, 176, 179, 197, 199, 201, 206, 209, 251, 252, 281.
 Макријево, село — 204.
 Мала Азија — 191.
 Мали Град — 119.
 Маргарит, село — 95.
 Мариново — 14, 30, 127.
 Марица, река — 94, 103, 122, 123, 130, 145, 175—177, 179, 184, 189, 196, 198, 250.
 Матејча, манастир — 26.
 Мачва — 254.
 Мелник — 82, 85, 86, 125, 126, 127, 163, 202.
 Места, река — 123, 124.
 Млетачка Република — 21, 22, 29, 34, 36, 41, 42, 49, 139, 141, 144, 154, 155, 224, 226, 227.
 Мљет (острво) — 27, 34, 50, 61, 62, 63, 115, 152, 157, 158, 253.
 Мокране (данас Мокрино) — 204.
 Мореја — 170.

 Невесиње — 239.
 Неохори, село — 128.
 Неретва, река — 53, 239.
 Нин — 254.
 Нова Павлица, манастир — 244.
 Ново Брдо — 72, 120, 121, 130, 142, 196, 205, 216, 235, 249—251, 254, 262, 267, 271.

 Овче поље — 204.
 Оногонт — 63, 92, 148, 160, 181, 239, 263, 276.
 Охрид — 72, 92, 130, 197, 198, 254, 276.
 Охридско језеро — 92.

 Падова — 224, 225.
 Парафин — 252.
 Патрићево, селиште — 67.
 Пек — 254.
 Пельшац — 34, 53, 60, 61, 79, 136, 217—219, 221, 223, 224, 227, 261, 263.

Перитерион — 124.
 Петрич — 205.
 Петрус, утврђење — 253.
 Пеш — 255, 257.
 Пештерска висорава — 281.
 Пиријско приморје — 24, 97, 170.
 Плаконица, река — 255.
 Пловдив — 70, 179.
 Подунавље — 76.
 Полимље — 250.
 Полистидион — 124.
 Полог — 92, 119.
 Поморавље — 243, 254, 258.
 Попово поље — 39, 40, 134, 136, 216, 218, 219, 227.
 Пору језеро — 124, 127, 130, 163, 165, 179, 180, 181.
 Пострумље — 87, 126.
 Преспанско језеро — 119.
 Прешво — 70, 81, 86, 87, 126, 130, 202, 204.
 Прибој — 39, 73.
 Призрен — 34, 35, 49, 72, 92, 109, 120, 130, 142, 145, 160, 179, 195—197, 213, 216, 223, 233, 235, 255, 262, 265, 266, 267, 271.
 Пријеполје — 43, 265.
 Прилеп — 72, 95, 97, 119, 120, 199.
 Прилепац — 142, 249.
 Приштина — 72, 120, 121, 130, 142, 196, 213, 216, 235, 244, 249, 250, 251, 255.
 Псача — 87, 99, 100, 108, 110, 143.
 Пчиња, река — 81.
 Раваница, манастир — 244, 251, 254.
 Рајак — 91, 98, 119.
 Раков, данас Раковац, село код Врања — 202, 204.
 Рашка — 49, 77, 110, 137, 138, 231, 239, 240, 258, 260.
 Рашка, река — 255.
 Река (Флуминарија) — 77.
 Република Св. Влаха — видети Дубровачка Република
 Република Св. Марка — видети Млетачка Република
 Рим — 153.
 Ровине, планина — 193, 210, 214.
 Родопи, планина — 122, 180.
 Руденица — 108.
 Рудине — 39.

Рудник — 39, 40, 131, 132, 142, 160, 216, 222, 229, 234, 249—251, 254, 264, 265, 271.
 Сава, река — 143, 254.
 Св. Арханђели, манастир код Призрена — 34, 92, 197, 267.
 Св. Богородица, манастир код Архилевнице — 80.
 Св. Богородица Ратачка код Бара — 54.
 Св. Димитрије, манастир код Скопља — 120.
 Св. Дионисије, манастир на Атосу — 209.
 Св. Никола Стошки, манастир — 27, 86.
 Св. Пантелејмон, манастир на Атосу — 163, 174, 204, 206, 246, 252.
 Св. Срђ на Бојани — 29, 261, 262.
 Св. Срђ — 34, 42, 44, 52, 54, 56—58, 78, 131, 134, 136, 149, 188, 218, 221, 226, 232, 236, 237, 239, 240, 241, 263, 264, 266, 268.
 Света Гора — 162, 163, 166, 168, 179—181, 207, 209, 246.
 Свињарево — 38.
 Селечке планине — 14.
 Сент Андреја — 247.
 Сер — 23, 25, 26, 27, 29, 30, 66—68, 70, 71, 95, 101, 105, 111, 113, 125, 127, 128, 161, 164, 169, 172, 183, 191, 192, 196.
 Сервија — 218.
 Серска област — 21, 23—27, 30, 35, 45, 65—68, 70, 71, 86, 95, 118, 119, 123, 124, 126—129, 161, 165, 166, 180, 181, 183, 273, 276.
 Симонетра, манастир — 163.
 Синај — 26.
 Сирија — 160.
 Сјеница — 39, 44, 250, 251, 255.
 Скадар — 19, 20, 35, 47, 57, 148, 151, 160, 181, 239.
 Скадарско језеро — 47, 147.
 Скопље — 15, 18, 27, 34, 72, 120, 128, 130, 144, 160, 195, 197, 199, 201, 255.
 Скопска Црна гора — 80, 81, 86.
 Славиште — 81, 86, 87, 122, 130, 204.
 Сланско приморје — 218, 219, 222, 227, 239, 241.

Смилово, село — 27.
Сокобања — 155, 249.
Солун — 129, 124, 125, 127, 166,
168—170, 184, 191, 205, 210, 213,
262.
Спилсотиса, манастир — 163.
Србија — 12, 13, 17, 19, 23, 27, 28,
33, 34, 42, 49, 50—53, 59, 60, 71,
97, 98, 101, 105, 115, 136, 169, 173,
187, 195, 209, 210, 217, 237, 241,
245, 251, 253, 256, 258, 261, 262,
263, 264, 266—269, 280, 281.
Срем — 228.
Стројковц, село — 81.
Стон — 34, 37, 52, 53, 61, 79, 134,
136, 217—219, 221, 223, 224, 227,
261, 263.
Стоински Рат — 43, 219, 225.
Струма, река — 80—82, 86, 124—126,
197, 202.
Струмица, река — 90, 91, 119, 125—
127, 202, 204—207.
Тара, река — 255.
Тасос, остров — 24, 123, 170.
Тесалија — 13, 14, 15, 17, 19, 20, 24,
30, 32, 100, 207, 213.
Тиквеш — 91, 98, 119.
Тиквешко језеро — 91.
Травунија — 219.
Тракија — 70, 123, 130, 166, 179, 213.
Требиње — 39, 40, 132, 133, 135, 219,
222, 225, 226, 228, 234, 236, 239—
241.
Трелча — 255.
Треска, река — 201.
Трескавац, манастир — 95.
Трибал — 11.
Трикала — 13, 30.
Трусуна — 134, 136, 219.
Турско Царство — 122.

Угарска — 21, 42, 101, 156, 201, 224,
226, 254, 255, 258, 280.
Ужице — 228, 236, 251, 254.
Уларе (Горњи Закуг) — 252.
Улицињ — 47, 55, 57, 148, 151, 155,
239.

Фенек — 247.
Футог — 247.

Халкидика, полуострво — 124, 125,
166, 184.
Херцеговина — 281.
Хиландар, манастир — 18, 67, 89—
92, 97, 105, 126, 144, 162, 163, 179,
180, 187, 193, 253.
Химара — 223.
Хрисопол — 24, 30, 97, 123, 124, 127,
170.
Христопољ — 24, 30, 123, 127, 170.
Хум (Хумска област) — 170, 217, 218,
221, 230, 231, 232, 235, 240—242,
263.

Цариград — 24, 68, 69, 123, 161, 166,
169, 171—173, 175, 179, 181, 184,
197.
Црна Гора — 281.
Црна река — 14, 127, 199, 204.
Црница, река — 253.
Црно море — 213.

Шар-планина — 98, 119, 197, 199,
218.
Шешково, село — 204.
Широки Брод — 151.
Штип — 90, 202, 204, 206, 212.